

74.9.273
1-89

А. І. КУЗЬМІНСЬКИЙ
В. Л. ОМЕЛЯНЕНКО

Педагогіка родинного виховання

Навчальний
посібник



А. І. КУЗЬМІНСЬКИЙ
В. Л. ОМЕЛЯНЕНКО

Педагогіка родинного виховання

*Навчальний
посібник*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
України*

НБ ПНУС



712820



Київ

"Знання"

2006

УДК 37.035(075.8)

ББК 74.9я73

К89

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-2515 від 1 грудня 2004 р.)*

Рецензенти:

І.А. Зязюн, доктор філософських наук, професор Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України, дійсний член АПН України;

Л.В. Кондрашова, доктор педагогічних наук, професор Криворізького державного педагогічного університету

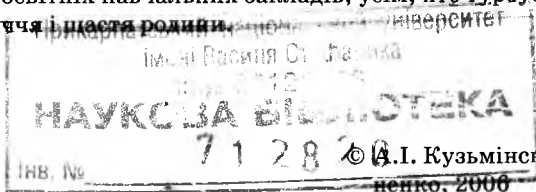
Кузьмінський А.І., Омелянко В.Л.

К89 Педагогіка родинного виховання: Навч. посіб. — К.: Знання, 2006. — 324 с. — (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).

ISBN 966-346-054-7

Це один із перших в Україні навчальних посібників з родинного виховання. Його особливість полягає в тому, що виховання дітей в сім'ї розглядається як на основі надбань наукової педагогіки, наукового світового досвіду в царині виховання, так і на основі вікових традицій, звичаїв, вірувань українського етносу, урахування особливостей національної ментальності. Процес виховання дитини висвітлюється відповідно до етапів її психолого-фізіологічного розвитку, всебічно розглядаються різноманітні аспекти морального, фізичного, трудового, розумового, естетичного виховання. Особлива увага приділяється висвітленню діяльності батьків у процесі реалізації провідних функцій родини. Посібник укладено з урахуванням вимог навчальної програми з родинного виховання.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, молодих батьків, вихователів дошкільних і позашкільних дитячих закладів. Книга буде корисною також учителям і вихователям загальноосвітніх навчальних закладів, усім, хто турбується про благополуччя і щастя родини.



УДК 37.035(075.8)

ББК 74.9я73

ISBN 966-346-054-7

© А.І. Кузьмінський, В.Л. Омелянко, 2006
© Видавництво "Знання", 2006

ЗМІСТ

Переднє слово	7
1. Людина і навколишній світ	9
2. У чому сенс життя людини?	11
3. Педагогічна грамотність — передумова успішності виховання дітей	16
4. Діти — радість життя	21
5. Генетична культура	23
6. Ваша дитина розвивається	28
7. Розвиток і формування особистості під знаком зодіаку	38
8. Що в імені твоїм?	56
9. Хрещені батьки дитини	85
10. Дитина виявляє себе як особистість	87
11. Особливості анатомо-фізіологічного та психічного розвитку дітей і врахування їх у виховній роботі	89
12. Які є батьки?	105

13. Який тип темпераменту у дитини?	117
14. Батьки й темперамент дітей	136
15. Якими батьки хочуть бачити своїх дітей?	140
16. Моральне виховання	157
17. Національна гідність і менталітет: що в них?	174
18. Виховати патріота	180
19. Дисциплінованість дитини. Чи потрібно турбуватися про це?	186
20. А коли це кохання?	189
21. Довкілля — наш дім. Як поводити себе в ньому?	219
22. Дитина живе й діє у правовому полі	228
23. Розумними народжуються чи стають?	234
24. Трудове виховання дитини	240
25. Діти обирають професію	252
26. Фізичне виховання дитини в сім'ї	261
27. Естетичне виховання дітей у сім'ї	276
28. Методи виховання	284
Література	317

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У багатогранному житті людини важливо визначити головні аспекти її діяльності. Український філософ Г.С. Сковорода, вважаючи, що людина — мікрокосмос, який наповнює Всесвіт, писав: “Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті, але не кожен — головну мету, себто не кожен піклується про голову життя. Один піклується про черево життя, себто усі діла свої скеровує, щоб додати життя череву; інший — очам, інший — волоссю, інший — ногам та іншим частинам тіла; інший — одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то й усе — світле, щасливе, безмежне. Оце і є філософія”. Отож філософія життя — це передусім народження дитини й турбота про виховання шляхетності духу, думки, серця юної людини.

Людина — найдивовижніше й найскладніше творіння природи. Тому головна професія всіх, хто спілкується з людьми будь-якого віку, — бути педагогом, вихователем у широкому розумінні цього слова.

Першими вихователями дитини є батьки. Щоб їхня діяльність була успішною, вона має спиратися на наукові засади процесу виховання. “Мистецтво виховання, — зауважував К.Д. Ушинський, — має ту особливість, що майже всім воно здається справою знайомою й зрозумілою, а декому навіть справою легкою — і тим зрозумілішим і легшим здається воно, чим менше людина

з ним обізнана, теоретично чи практично. Майже всі визнають, що виховання вимагає терпіння; дехто вважає, що для цього потрібні природжена здібність і вміння, тобто навичка; але мало хто прийшов до переконання, що, крім терпіння, вродженої здібності і навички, потрібні ще й спеціальні знання...”¹

Багато хто задумується: у чому щастя людини? Без вагань можна відповісти — у правильному вихованні своїх дітей, які б приносили радість собі, батькам, усім, хто нас оточує. Від правильного, педагогічно доцільного виховання молодого покоління залежить благочестивість усього нашого життя: щастя батьків, добродійність кожного члена суспільства, благополуччя людської спільноти.

У посібнику розкриваються теоретичні засади, місце і роль сім’ї у вихованні дітей, науково вивірені й усталені принципи, методи, засоби й форми забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості дитини в умовах сучасної української родини з урахуванням багатовікового народного досвіду у царині виховання. Адже саме народ творив і творить практику й досвід виховання, а педагоги-вчені надають їм відповідну форму на системних наукових засадах.

Автори ставили за мету акцентувати увагу читачів на піднесенні культу родини, зокрема Матері й Батька на засадах національних і загальнолюдських морально-духовних цінностей; розбудити в батьків відповідальність перед собою й суспільством за виховання своїх дітей; підвищити в них інтерес до педагогіки як науки про виховання; допомогти оволодіти знаннями про цілі, засоби, методи виховання в системі всебічного гармонійного розвитку особистості дитини; переконати, що Людина — міра всіх речей.

Пропонована книга адресована насамперед студентам і викладачам педагогічних навчальних закладів, учителям загальноосвітніх шкіл, працівникам шкільних і позашкільних освітньо-виховних закладів, молодим батькам, усім, хто бажає створити сприятливі умови для щастя в царині сімейних стосунків. Адже, як сказав Л.М. Толстой, щасливий той, хто щасливий у себе вдома.

¹ Ушинський К.Д. Вибр. пед. тв.: У 2 т. — К.: Рад. шк., 1983. — Т. 1. — С. 192.

1. ЛЮДИНА І НАВКОЛИШНІЙ СВІТ

Людина — геніальне творіння природи, її вінець. Подивімося навколо себе на рослинний і тваринний світ. Нас не перестають дивувати невимовна краса й гармонія довкілля, загадкові прояви життя рослин і тварин. Тихий літній ранок. Із-за обрію піднімається сонце. На вершині тендітного стебла травинки примостилася краплина роси, в якій віддзеркалюється навколишній світ... На річкове плесо впливає сімейство ондатр; батьки вибираються на острівцець плавнів, відкушують білі стеблини рогами й дають своїм діткам — усі снідають, сидячи на задніх лапках. Ластівки щовесни прилітають з далеких країв, виліплюють гніздечко, щоб у ньому вивести потомство, а восени повернутися назад у теплі краї. Горді лебеді до кінця життя зберігають вірність своєму першому подружньому вибору... Без втоми можна вдивлятися й чудуватися навколишнім світом — його досконалістю, гармонією, доцільністю.

І на вершині цього природного генія — Людина. Її біологічна досконалість не може не вражати нашої уяви. Дивлячись на новонароджену дитину або спостерігаючи за діями маленьких “філософів у підгузниках”, так і хочеться вигукнути: “Боже, яка геніальність творця!”

То що ж таке людина? Стосовно цього унікального творіння вживають кілька понять: “людина”, “особистість”, “індивідуальність”.

Людина — біологічна істота (*homo sapiens* — людина мисляча), яка характеризується фізіологічними ознаками: прямою ногою, розвиненими черепною коробкою, передніми кінцівками та ін.

Головний предмет вивчення людства — людина.

Й.В. Гете

Особистість — соціально-психологічне поняття; людина, яка характеризується із соціально-психологічного погляду на самперед рівнем розвитку психіки, здатністю до засвоєння соціального досвіду, можливістю спілкуватися з іншими людьми.

Індивідуальність — це людина, особистість, яка вирізняється сукупністю рис, якостей, своєрідністю психіки, поведінки й діяльності, що підкреслюють її самобутність, неповторність.

Таким чином, **Людина** — це єдність біологічного й соціального в їх діалектичному поєднанні. Отож Людина, як вищий витвір природи, має усвідомлювати свою винятковість у світі, виявляти гордість стосовно цього статусу, бути розумною й відповідальною за довкілля, переймаючись його збереженням і примноженням. Шкода, але доводиться констатувати, що значна частина сучасних людей далека від виконання цієї місії. Знову-таки придивімося до тварин: як вони бережливо ставляться до природних багатств, беруть від природи лише невелику її частку, котра їм потрібна для життєдіяльності, не руйнують довкілля, не займаються збагаченням заради збагачення. Складається враження, що сучасні люди, маючи у своїх руках могутні знаряддя впливу на природу та її багатства (потужні машини, авіацію, космічні кораблі, хімічні засоби та ін.), заради сьогоденної вигоди, задоволення своїх егоїстичних інтересів матеріального характеру, по-варварськи нищать довкілля й тим самим можуть призвести світ до катастрофи, апокаліпсису й урешті-решт до самознищення. І хочеться вигукнути, аби почули всі: “Людино, зупинись у своїх егоїстичних намірах і збаганках! Адже ти належиш до виду *homo sapiens* (людина мисляча)”.

2. У ЧОМУ СЕНС ЖИТТЯ ЛЮДИНИ?

А й справді: для чого людина живе на світі? З якою метою вона прийшла в цей світ? Що є головним, визначальним у її діяльності? На ці запитання різні люди відповідають по-різному: щоб жити; здобути освіту, працювати; збудувати помешкання; отримувати задоволення від життя і т. ін. Чомусь більшість дорослих людей бачить сенс життя у практичній діяльності, не заглиблюється у філософське розуміння життєдіяльності людини.

А в чому сенс життя тварин? Чому птахи щовесни долають величезні відстані через моря й степи з Північної Африки, Середземномор'я і на певний час зупиняються на теренах України, Росії, Білорусі, будують гнізда, виводять діток і на осінь знову повертаються в теплі краї. Наші перепілки майже наземним шляхом добираються до північних берегів Чорного та Середземного морів. А їм же треба перебиратися за ці моря в Африку. Вони кооперуються з гусьми, які теж мають зимувати в Африці, і ті на своїх крилах переносять перепілок через водні простори. І так щороку. Для чого така тяжка праця?

Тут діють загальні біологічні закони, які й визначають сенс життя і для представників тваринного світу, і для *homo sapiens*.

Отже, з погляду філософсько-біологічних закономірностей сенс життя людини, як і всіх біологічних істот, — у *продовженні роду людського*. На перший погляд здається, що людина, можливо, і не задумується над особливостями дії цієї закономірності. Але вона все ж є вирішальним чинником у життєдіяльності кожної особистості.

Усе, чим займається доросла людина, — здобуває освіту, дбає про їжу, помешкання, одяг, працює на землі, вирощує овочі й фрукти, лікує, будує складні машини та багато іншого — це лише засоби для головного: продовжити рід людський, створити належні умови для успішного розв'язання цього завдання.

Прикро, що не всі люди усвідомлюють необхідність підпорядковувати свої дії, вчинки цій провідній закономірності. Під впливом сучасних модних течій масової культури низького гатунку (краще називати це масовим безглуздя, масовим психозом, але аж ніяк не культурою) частина молодих людей починає втрачати почуття материнства, відповідальності за своє потомство, за продовження роду людського. Сумно чути повідомлення засобів інформації, що в одній з областей України впродовж року понад 60 жінок народили дітей і викинули їх на смітник. У цьому плані деякі люди стоять нижче тварин. Спробуйте у квочки відібрати маленьке курчатко або у мавпи забрати її дитя. Тварини всіма силами боротимуться за своє потомство. У стаді мавп усі члени групи будуть захищати новонароджене дитя. Щоб відібрати його (а вченим заради експериментів доводиться вдаватися до таких дій), необхідно за допомогою снодійних препаратів приспати на певний час маму-мавпу.

Біологічне в людині має величезне значення для її життєдіяльності. Все біологічне, втрачаючи сутнісне значення, виступає необхідною передумовою розвитку її надбіологічних властивостей.

М.П. Дубінін

Невипадково американський філософ Д. Сантаяна (1863—1952) наголосив: “Сім'я — один із шедеврів природи”. Народити дитину, виховати її — це реалізувати діалектичну закономірність буття всього живого на Землі, й передусім людини. Геніальний український мислитель, поет Т.Г. Шевченко, який

мріяв мати сім'ю, але не втілив цю мрію в життя через тривале заслання й підступну передчасну смерть, писав:

У наших раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

У житті молодого людини настає період, коли треба обирати професію, яка б задовольняла її моральні й економічні потреби та інтереси. Безперечно, це важливий вибір на життєвому шляху. Давно помічено: вибір майбутньої професії рівнозначний вибору долі. Кожна професія приваблива й цікава по-своєму. Добре бути агрономом, учителем, актором, інженером, тваринником, механізатором, археологом, моряком і т. ін. Та все ж головна, найбільш відповідальна професія на Землі — бути Матір'ю й Батьком. Відомий український педагог Василь Олександрович Сухомлинський, безперечно, мав рацію, коли наполягав (і сам наполегливо працював над цим), аби загальноосвітня школа, її педагогічний колектив спільно з родинами готували юнаків і дівчат, щоб вони були гарними батьками. Від цього залежить щастя кожного з них, добробут родин, благополуччя суспільства загалом.

Педагогіка, розвиваючи в дитині майбутню людину, не повинна забувати, що дитинство — теж період життя, і часто найкращий його період.

К.Д. Ушинський

У талановитій праці “Як виховати справжню людину” В.О. Сухомлинський, звертаючись до своїх вихованців, писав: “Людина народжується не для того, щоб безслідно зникнути нікому не відомою. Людина народжується для того, щоб залишити після себе слід вічний.

Людина залишає себе насамперед у людині. У цьому наше безсмертя. У цьому найвище щастя і сенс життя. Якщо ти хочеш залишитися в серці людському — виховай своїх дітей. Виховання людини — найважливіший громадянський обов'язок.

...Ви входите в життя, юнаки і дівчата. Перед вами сонце вашого чарівного дня — воно тільки зійшло над горизонтом,

його шлях ще попереду. Вам орати землю і ставити будинки, споруджувати мости і пасти худобу, радіти прильоту птахів з теплого краю, тривожитися долею ніжної билинки — зеленого паростка пшениці, ходити в далекі походи й стріляти по ворогу, якщо він задумає порушити священні рубезі нашої Батьківщини. В усьому цьому ви залишите якусь крихту своєї душі, розуму, таланту. Але цілком перекласти свою душу можна тільки в людину. Не забувайте, що вам бути батьками і матерями. В батьківстві і материнстві — найскладніша трудова мудрість. Це праця, праця і ще тисячу разів праця.

Я звертаюсь зараз до вас як до майбутніх батьків — вам із завмиранням серця доведеться слухати крик новонародженого сина. Я звертаюсь до вас як до майбутніх матерів — вам доведеться в болях і муках народжувати синів і дочок. Збираючися в далеку життєву дорогу, пам'ятайте, що вам треба взяти із собою якнайбільше багатства з отроцтва і юності — ці багатства потрібні вам для творення Людини”¹.

Найбільше багатство Матері й Батька — це їх здорові, добре виховані діти. Ні маєтки, ні модерні автомобілі, ні вишуканий одяг і прикраси, ні величезні рахунки в банках, ні високі посади не підносять авторитету батьків. Споконвіків наш народ пошановував тих батьків, які народили й виховали достойних дітей. Ось як про це розповідається в українській легенді “Хто найкращий майстер на землі”.

Це було дуже давно. В одному українському селі дівчата й жінки вирішили показати свою майстерність. Домовилися, що в неділю всі прийдуть на сільський майдан і кожна принесе найкраще, що вона зробила своїми руками: вишитий рушник, полотно, обрус, одяг.

У призначений час усі дівчата й жінки прийшли на майдан. Принесли безліч дивовижних речей. У авторитетних людей, яким громада доручила назвати найкращих майстринь, очі розбіглися: так багато було талановитих жінок і дівчат. Дружини й дочки багатіїв принесли вишиті золотом і сріблом шовкові покривала, тонкі мережані занавіски, на яких були вив'язані дивні птахи.

¹ *Сухомлинський В.О.* Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 368—369.

Але переможцем стала дружина бідняка Марина. Вона не принесла ні вишитого рушника, ні мережив, хоч усе це вмiла чудово робити. Вона привела п'ятирічного сина Петруся. А Петрусь приніс жайворонка, якого сам вирізав з дерева. Приклав Петрусь жайворонка до губів — заспівала, защебетала пташка, як жива. Усі стояли на майдані, не поворухнувшись, усіх зачарувала пісня, і раптом у блакитному небі заспівав справжній, живий жайворонок, якого привабив спів на землі. “Той, хто творить розумну й добру людину, — найкращий майстер”, — таким було рішення старійшин.

Кожен батько й мати мають пам'ятати, що першорядне завдання — виховати достойних дітей. У цьому сенсі вони несуть відповідальність перед своїми нащадками, перед суспільством загалом. Діяльність дорослої людини з погляду соціальної значимості варто оцінювати передусім не з погляду ефективності виконання професійних функцій, а залежно від рівня вихованості її дітей.

Справжній вихователь повинен бути посередником між школою, з одного боку, і життям і наукою — з другого.

К.Д. Ушинський

3. ПЕДАГОГІЧНА ГРАМОТНІСТЬ — ПЕРЕДУМОВА УСПІШНОСТІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Для досягнення успіхів у будь-якій царині необхідно досконало знати наукові засади конкретної діяльності. У процесі професійної підготовки людина шляхом навчання в професійних закладах освіти (професійно-технічних училищах, вищих навчальних закладах та ін.) оволодіває науковими основами майбутньої діяльності в тій чи тій сфері. Цілком закономірно, що до управління літаком, автомобілем, іншими технічними системами, лікування людей, обслуговування теле-, радіокомунікацій і навіть догляду за тваринами на сільськогосподарських підприємствах допускають людей, які мають відповідну професійну підготовку. Проте парадоксальним є той факт, коли переважній більшості молодих людей, які вирішили одружитися й народити дітей, не вистачає навіть елементарних знань, як їх виховувати. Дитина — надзвичайно складна фізіолого-психологічна система. Вона в стократ складніша за такі сучасні апарати, як телевізор, комп'ютер, літальний апарат, автомобіль та ін. І молоді батьки по суті не мають належної наукової підготовки “обслуговування” такої складної системи, як дитина. Переважна частина батьків бажає мати добре вихованих дітей. Але через своє дилетантство, поверхо-

ву обізнаність зі справою виховання батьки припускаються багатьох помилок, які ведуть до небажаних спотворень у формуванні особистості дитини й навіть затьмарюють очікувану радість від власних дітей.

Який є вихід з такої ситуації? І чи є наука, яка займається проблемами виховання дітей? Так, така наука існує. Називається вона педагогікою. **Педагогіка** (від гр. *paidos* — діти; *ago* — веду) — це наука про виховання людини. Предметом педагогіки є процес виховання. Термін “виховання” — різнобічний. Він вживається в широкому й вузькому розумінні. У широкому сенсі під *вихованням* розуміють вплив суспільства на формування особистості, процес дій педагогів, соціальних інститутів (сім’ї, дошкільних виховних закладів, загальноосвітніх навчально-виховних закладів, закладів професійної підготовки та ін.), спрямованих на забезпечення оптимальних умов для фізичного, психічного й соціального розвитку особистості. У вузькому значенні під *вихованням* розуміють конкретний вплив особи вихователя (батька, учителя та ін.) з метою формування в дитини певних моральних якостей. Іншими словами, **педагогіка** — це наука про виховання, навчання й освіту людини. Не можна обмежувати цей вплив лише поняттям “дитина”. Людина відчуває на собі виховний вплив упродовж усього життя. Як бачимо, основними категоріями педагогіки є виховання, навчання й освіта. Вони взаємопов’язані й спрямовані на розв’язання завдань всебічно розвиненої особистості.

Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна попереду пізнати її також в усіх відношеннях.

К.Д. Ушинський

Педагогіка як наука тісно пов’язана з іншими науками. Але оскільки вона разом з психологією займається вивченням людини, особливостями її поведінки та спрямована на її підготовку до відповідної діяльності й поведінки в суспільстві, її можна поставити на перехресті інших наук. Це видно з мнемосхеми (рис. 1).

Психологія і педагогіка здійснюють незаперечний вплив на людей, які займаються і природничими, і технічними, і соціальними науками, а відтак і впливають на ці науки. Тому педаго-

гіка як найбільш діалектична наука розвивається у взаємозв'язку з філософією, психологією, віковою фізіологією, історією, логікою, етикою та ін.

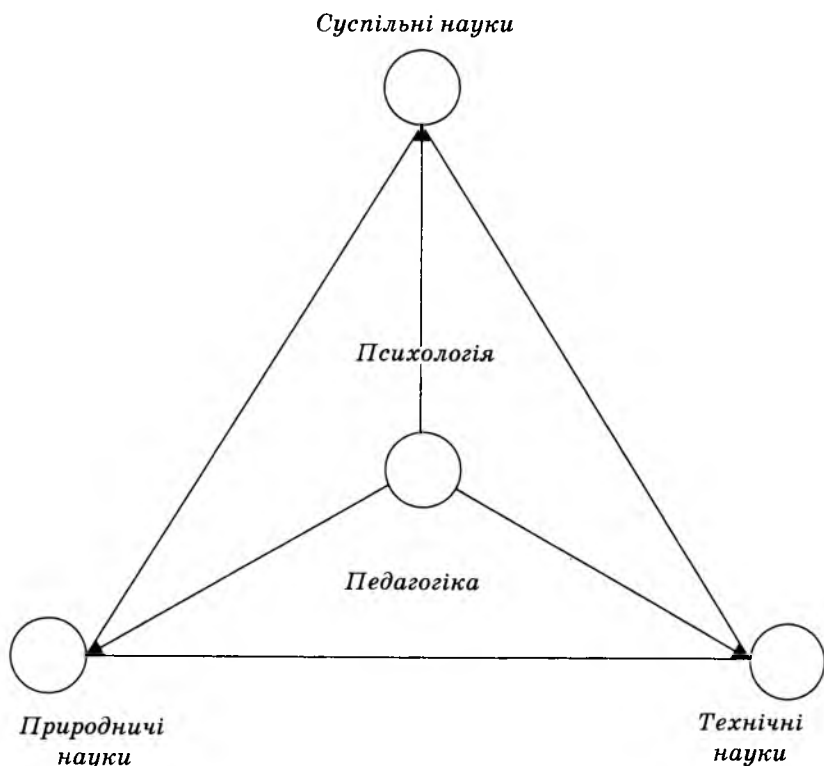


Рис. 1. Педагогіка в системі наук

Виховання дитини — чи не найдавніший вид діяльності людини. Дбаючи про продовження роду, люди турбуються не лише про фізіологічний аспект цього акту, а й про психічний і соціальний розвиток дитини. І навряд чи відлік часу виховання свого потомства починається з людини. Коли ми уважно придивимося до дій тварин у цьому напрямі, то помітимо, що батьки-тварини теж “забезпечують певну систему виховання” своїх діток. Наприклад, батьки-вовки вчать вовченят добувати їжу,

будувати житло, дотримуватися певних гігієнічних норм, об'єднуватися в зграї та ін.

Так чи інакше з давніх-давен люди накопичували й викристалізовували досвід виховання людини, підготовки її до активної діяльності. Лише пізніше цей досвід систематизували й надали йому певної наукової форми. Можна образно констатувати, що систему виховання людини творить народ, а вчені лише систематизують її, надаючи форму науковості. Педагогіка постійно розвивається. Головним джерелом розвитку науки про виховання є *народна педагогіка* як сума акумульованих, викристалізованих знань і вмій у царині виховання молодого покоління. Хранителем і оберегом народної мудрості виховання є усна народна творчість (казки, легенди, прислів'я, приказки, пісні, звичаї, обряди тощо). Виходячи із загальнолюдських морально-духовних цінностей, кожний народ вибудував свою *національну систему* виховання з її засобами, методами, прийомами, внутрішнім духом. К.Д. Ушинський з цього приводу писав: “Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії. <...> У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим. <...> Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принагідним не був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка і добре обдумана. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили”¹.

Великий той учитель, хто виконує на ділі, чому вчить.

Катон Старший

Погляньмо, яку глибоку мудрість виховання акумулював український народ стосовно тих чи тих аспектів формування людини в народних прислів'ях: *морального* (“Мораль чиста — краще всякого намиста”, “З честю пройдеш цілий світ, без честі — й не до сусід”, “Мудра людина вимагає всього лише від себе; нікчемна ж людина вимагає від інших”); *розумового* (“Голова

¹ Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. тв.: У 2 т. — К.: Рад. шк., 1983. — Т. 1. — С. 102—103.

без розуму, як ліхтар без свічки”, “Не силою борись, а розумом”, “Не бажай синові багатства, а бажай розуму”); *трудового* (“Коріння праці гірке, а плоди — солодкі”, “Щастя не в хмарах ховається, а працею здобувається”, “У праці — краса людини”); *фізичного* (“Сила без голови шаліє, а розум без голови мліє”, “Без здоров’я немає щастя”, “Здоров’я більш варте, ніж багатство”) та ін.

Вдумаймося у велику мудрість народних казок, спрямовану на виховання дітей різного віку. Безцінним джерелом виховної мудрості українського народу є легенди, думи, народні пісні, звичаї та ін. Отже, **народна педагогіка** — головне джерело розвитку системи виховання. Іншими джерелами педагогіки є надбання вчених у галузі виховання (історія педагогіки), досвід творчої роботи педагогів нашого часу.

З погляду необхідності ефективного досягнення основної мети життєдіяльності окремої особистості й людської спільноти — продовження роду — *педагогіка* виступає наукою, яка має слугувати базою знань не лише для педагогів-професіоналів, а й для всіх тих, хто ставить своїм завданням народити й добре виховати своїх дітей, забезпечити щастя для себе і свого потомства. Педагогіка — наука для всіх.

Яким же чином можна розв’язати суперечність між потребами й соціальними закономірностями необхідності продовжити рід людський — не лише народити людину, а й виховати її — і педагогічною неграмотністю батьків? По-справжньому зробити педагогіку наукою для кожної людини, яка має займатися вихованням дітей у сім’ї, а також для тих, хто має спілкуватися з іншими людьми, впливати на них (політичних і громадських діячів, керівників установ, виробничих колективів, військових підрозділів та ін.).

Сучасний рівень засобів масової інформації (особливо радіо, телебачення, преси) мав би стати першим і провідним навчителем, школою педагогічної культури населення, батьків передовсім.

4. ДІТИ — РАДІСТЬ ЖИТТЯ

Сім'я — це геніальне творіння природи й суспільства. Зв'язок двох осіб різної статі, що називається шлюбом, — це не просто природний союз і не просто цивільний договір, а передусім моральний союз, який виникає на основі взаємної любові, на довірі й перетворює подружжя в єдине ціле. Двоє людей, які поєднали свої долі, мають надмету — продовжити рід людський, народити й виховати дитину.

Навряд чи можна назвати сім'ю щасливою, якщо в ній немає дітей. Нам не вистачає образів, метафор, порівнянь, щоб зрозуміти, ким для батьків є малюк. Попробуємо порівняти це явище з чимось. Дитина як сонячний зайчик, як краплина сонця в сім'ї. А можливо, вона багатобарвна веселка? Невимовно чарівна веселка. Адже сенс життя матері, батька — в дитині. Можливо, вона — світлячок? А може... Може... — це мудрість природи в сьайві Місяця в тиху солов'їну ніч... Одним словом дитина — втілення дива, яке народилося й живе в сім'ї.

Так чи інакше новонароджене дитя — це диво. Не було нічого — і раптом з жіночого лона з'являється крихітне створіння, яке повторило Маму й Тата. Але це диво швидкоплинне й тендітне. І треба його, цей дивний і неповторний витвір природи, всілякими зусиллями зберегти, виростити.

В.О. Сухомлинський, звертаючись до юнаків і дівчат, писав: “Високою людською радістю є *народження людини*. Знай, що твоя поява на світ була великою радістю для матері і батька, і кожного року, коли приходить День твого Народження, вони з хвилюванням згадують, якими були вони, коли народився ти, яким був твій перший крок, яке перше слово ти вимовив. Кожний, хто прийшов у світ, — не тільки продовження роду людського, а й незрівнянне багатство, що несе в собі джерело слави, величі, могутності Батьківщини. Народження людини — це майбутнє народу, радість батька і матері — крихта радості всього народу”¹.

Величезна помилка при вихованні — це надмірна поспішливість.

Ж.-Ж. Руссо

Дитина — це сила, що зцементовує родину, основа безсмертя людства. Це маленька людина, яка народилася, щоб залишити на землі вічний слід. Тому кожен юнак і дівчина мають прагнути до того, щоб обіймати найвищі, найпочесніші посади в житті — бути Матір’ю й Батьком. У народі завжди понад усе підносили святість Матері й Батька.

День народження дитини — це значна подія для сім’ї, рідних і близьких. Цей день відзначається впродовж усього життя людини. Батьки, родина в день народження дитини влаштовують свято. І це добре, але треба розуміти, що це — *сімейне свято*. Свято для батьків, бабусь і дідусів, братиків і сестричок. Саме сім’я має відзначати День народження людини. Громадські відзначення доречно робити в ювілейні дати — 50, 60, 70 років, враховуючи при цьому суспільні заслуги й чесноти людини.

Дитина — це жива людина. Це аж ніяк не орнамент нашого життя, це окреме повнокровне й багате життя. За силою емоцій, за тривожністю і глибиною вражень, за чистотою і красою вольових напружень дитяче життя незрівнянно багатше за життя дорослих.

А.С. Макаренко

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 365.

5. ГЕНЕТИЧНА КУЛЬТУРА

У розвитку людини багато таїнств, на які не завжди можна віднайти адекватні відповіді. На побутовому рівні можна почути категоричне твердження: “Такою дитина вродилася”, “Яблуко від яблуні далеко не котиться”, “У дитини вроджений слух”, “Вроджені здібності”, “Яке коріння — таке й насіння”, “Яке зіллячко, таке й сім’ячко”, “Дитя, що тісто: як замісив, так і виросло” та ін.

З давніх-давен люди цікавилися питаннями, які пов’язані з розвитком дитини. По-перше, що таке розвиток людини і в чому він виявляється? По-друге, які чинники і як впливають на розвиток особистості?

Розвиток — це специфічний процес змін, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, накопичення кількісних змін і перехід їх у якісні. Стосовно людини виділяють такі види розвитку: біологічний (фізичний), психічний, соціальний. *Фізичний розвиток* передбачає ріст організму, певні кількісні та якісні зміни на основі біологічних процесів. *Психічний розвиток* характеризується процесами змін і становленням психіки людини. *Соціальний розвиток* становить

процес оволодіння людини соціальним досвідом (мовою, моральними якостями та ін.).

У психологічній і педагогічній науках щодо людини вживають термін “формування”. **Формування** — це складний процес становлення людини як особистості, що відбувається в результаті розвитку й виховання, цілеспрямований процес соціалізації особистості, який характеризується завершеністю. Хоча про завершеність можна говорити лише умовно.

Виховання дитини — це не втішна розвага, а завдання, яке вимагає капіталовкладень — важких переживань, зусиль, безсонних ночей і багато, багато думок.

Я. Корчак

Які ж чинники впливають на розвиток людини? Це питання тривалий період залишалось дискусійним. Представники соціологізаторської та біологізаторської концепцій упродовж XVII—XIX ст. намагалися по-своєму пояснити феномен розвитку людини.

З розвитком біологічної науки, зокрема генетики, у XX ст. виокремилася генетико-соціальна концепція розвитку людини. Її прибічники вважають, що на розвиток людини впливають як біологічний, так і соціальний чинники. Вплив біологічних чинників виявляється в переданні через генну інформацію (спадковість) певних задатків, які становлять лише потенції для фізичного й соціального розвитку особистості. *Спадковість* характеризується здатністю біологічних організмів передавати своїм нащадкам задатки. Носієм задатків є гени.

Механізм дії біологічного чинника через спадковість схематично можна уявити так: чоловіча й жіноча клітини мають у своєму складі по 23 пари хромосом. Хромосоми — це структурні елементи ядра клітини, які містять ДНК (дезоксирибонуклеїнову кислоту) і складаються з набору генів. У кожному гені зашифровані певні задатки. Кількість генів у 46 хромосом сягає 25—30 тис.

У процесі об'єднання чоловічої та жіночої яйцеклітин гени обмінюються між собою “люб'язностями”. У результаті такого об'єднання відбувається складний процес утворення нової клітини, яка має вже новий набір генів. Нова клітина є своєрід-

ною матрицею, що буде повторюватися в усіх наступних. Отже, біологічний чинник починає діяти з моменту зародження.

Проте треба мати на увазі, що вже на цьому етапі в процесі обміну “люб’язностями” між генно-хромосомними складниками можуть діяти соціальні чинники. Якщо в організм молодої людини, яка планує мати дитину, потрапили шкідливі речовини, вони можуть негативно вплинути на клітини, зокрема й на генно-хромосомні системи. У процесі обміну “люб’язностями” пошкоджені гени можуть донести інформацію у спотвореному вигляді. У таких батьків ймовірно народження дітей з фізичними й психічними вадами (шестипалість, глухота, сліпота, косоокість, розумова відсталість, вади конституції тіла та ін.). Найбільш небезпечними речовинами, які викликають мутацію (зміни) в структурі клітини й зокрема її генно-хромосомних складників, є алкоголь, наркотики, продукти радіації та ін.

Для батьків, які чекають на дитину, радіють її появи, найстрашніше — побачити її вродженою калікою, з непоправними фізичними й психічними вадами. Це тяжкий хрест для них на все життя. Варто зазначити, що за спадковістю передаються й окремі хвороби.

Визначним досягненням біологічної науки, зокрема генетики кінця ХХ ст., є розшифрування генома людини. Геном — сукупність генів у одинарному наборі хромосом певної живої клітини. Це в перспективі на рівні генної інженерії дасть змогу певним чином коригувати, упереджувати передання хвороб, носіями яких можуть бути окремі гени. Але навряд чи це допоможе у випадках, коли дитину зароджують батьки, які перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп’яніння. Це жорстока міна уповільненої дії, яка веде до життєвої трагедії як дитини, так і батьків. Тому треба твердо сказати: “Молоді батьку й матір, зупиніться у своїх поривах кохання, якщо ви отруїли себе алкоголем, наркотиками чи іншими шкідливими речовинами. Адже ви бездумно, безвідповідально можете зробити страшне зло: закласти свідомо каліцтво своєї дитини, прирехти себе на душевні муки впродовж усього життя. Відступіться від гріха, не творіть його!”

Упередження таких жахливих наслідків можливе передусім за умов, коли кожна молода особа, яка прагне продовжити рід людський, володітиме генетичною культурою. *Генетична куль-*

тура є складником загальної культури особистості й включає знання про загальні засади генетики як науки про спадковість, розуміння механізму передання задатків від старших поколінь до нащадків, усвідомлення чинників, які позитивно чи негативно впливають на геном людини в системі продовження роду людського.

У народній педагогіці задовго до виникнення науки про спадковість — генетики на основі багаторічних спостережень визначали табу для молодих людей, які одружувалися й дбали про продовження свого роду. Г.С. Сковорода, сповідуючи філософію українського народу, стверджував, що Мати й Батько покликані природою і Богом реалізувати визначальний сенс життя людини — продовжити рід людський. Від їхньої відповідальності залежать доля й благополуччя не лише власних дітей, а й людської спільноти взагалі. Народний досвід накопичував знання про закономірності впливу біологічних чинників на розвиток дитини з моменту її зародження. Це був компонент, висловлюючись сучасною термінологією, генетичної культури батьків. Г.С. Сковорода талановито сформулював у віршованій формі своєрідні правила генетичної культури батьків. У трактаті-діалозі “Благородний Еродій”, присвяченому проблемам виховання, філософ після діалогу Еродія з Пішеком формулює “Свиток о благом рождени чад ради благочестивых сострадааний и здравых родителей”:

Сей в первую и вторую луну, сиречь в квадрю,
Сей, изшед из пиров и бесед священных.
Зрев мертвеца или страшен позор не сей.
Заченшей сверх не сей. Не в меру пян не сей.
Заченша да носит в мыслях и позорах святых,
И в беседах святых, чужда страстных бурей,
В тихом безпристрастии во зреніи святых¹.

Народ завжди сповідував своєрідні табу, аби переконати молоде подружжя не припуститися помилки, необачності з перших кроків подружнього життя. Так, за старим звичаєм під час

¹ Сковорода Г.С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 318.

весілля старійшини стежили за тим, щоб напередодні шлюбної ночі молоді не вживали спиртного.

Батьки, які дбають про здоров'я своїх дітей, мають утримуватися від вживання шкідливих речовин (алкоголю, тютюну наркотиків), аби не завдавати непоправної шкоди дитині, яка перебуває в процесі ембріонального розвитку. Усе це елементи генетичної культури, якими мають володіти всі молоді люди, які очікують на радість від народження дитини, дбають про свою спокійну старість.

Було б доцільно у Кодексі про шлюб і сім'ю передбачити, щоб молоді люди перед шлюбом обов'язково пройшли навчання з курсу генетичної культури, склали відповідний іспит. Переконані, що такий захід сприяв би зменшенню народження дітей з вадами. Нас має непокоїти той факт, що в Україні щороку народжуються десятки тисяч дітей з тими чи тими аномаліями, причиною яких здебільшого є генетична неграмотність молодих людей, які вступають у шлюб.

6. ВАША ДИТИНА РОЗВИВАЄТЬСЯ

Окрім біологічного успадкування на розвиток дитини впливають й інші чинники. Це — *соціальне успадкування й природно-соціальне середовище*. Поняття “соціальне успадкування” ввів у науковий обіг російський учений-генетик М.П. Дубінін. На основі аналізу процесу розвитку людини генетики переконають, що особливості вищої нервової системи, психіки, здібності, схильності людини не передаються через генну структуру. Передаються лише задатки як певні можливості для формування тих чи тих психічних якостей. “Ніякі умови середовища, — наполягає М.П. Дубінін, — не виховують видатного художника, співака, математика, спортсмена з дитини, яка не має відповідних спадкових задатків”¹. І далі: “Генетична програма виступає як передумова, основа розвитку соціальної сукупності людини. Соціальні риси людини не визначаються її генами, вони формуються громадською практикою. Соціальне передається через покоління не через біологічні успадкування, а передусім шляхом творчого сприйняття кожним поколінням духовної і матеріальної культури, особливостями конкретної

¹ Дубинин Н.П. Что такое человек. — М.: Мысль, 1983. — С. 114.

історичної епохи”¹. Соціальне успадкування — це рушійна сила, яка концентрує в громадській і соціальній свідомості підсумки розвитку продуктивних сил, усієї культури людства. Генетичне успадкування, на думку М.П. Дубініна, — це пасивний, стихійний процес, який відбувається на біологічному рівні й не залежить від бажань і волі особистості. Соціальне успадкування є цілеспрямованою діяльністю, що базується на досвіді попередніх поколінь.

Якими ж якостями психічного й соціального характеру оволодіває дитина в процесі соціального успадкування? Передусім мовою, моральними якостями, особливостями прояву характеру, навіть інтелектуальної діяльності. З якого періоду свого розвитку дитина починає успадковувати елементи соціального досвіду? Вважається, що це відбувається безпосередньо після народження. Сучасні дослідження підтверджують думку, що вже в процесі ембріонального розвитку (на 20—22 тижні) дитина певним чином реагує на поведінку матері, близьких. Учені, використовуючи новітні електронні прилади, спостерігають, що дитя в лоні матері діє: повертає голівку, смочче палець, посміхається, реагуючи на поведінку матері. У народній педагогіці матері, яка носить під серцем дитину, рекомендується дотримуватися відповідної поведінки: не сваритися, не бути присутньою на пожежі, вести розмірений спосіб життя, співати, говорити, бути доброю, доброзичливою.

Звернемося до прикладів. Тринадцятирічний хлопчик вступив на механіко-математичний факультет Казанського університету (Татарстан, Росія). Уже з дитинства він виявив неабиякі математичні здібності. Мама хлопчика — учителька математики, батько — інженер. Коли матір запитали: “Коли і як ви почали виховувати сина?”, вона відповіла: “О, ще до народження. У чотири місяці вагітності, я повторювала вголос таблицю множення. Тому, коли в три роки я нагадала йому її, він відтворив”.

Цікавий випадок мав місце в Московській консерваторії. У залі зібралися відомі музиканти, педагоги, студенти. За клавіатуру органа посадили чотирирічного Олексика. Він із задоволенням грав складні твори відомих композиторів. Тривало це

¹Дубинин Н.П. Что такое человек. — М.: Мысль, 1983. — С. 115.

одну, дві, три години. Відірвати музиканта від інструмента було неможливо. Тоді вдалися до хитрощів — орган вимкнули. Олексіку пояснили, що інструмент стомився. Хлопчик образився, сказав, що більше сюди не прийде, тому що орган “грубіян”. “Уроджений талант!”, — вигукували всі присутні. Дивувалися музиканти-практики, філософи, психологи. Коли почали досліджувати “феномен Олексіка”, виявилось, що ні за батьковою, ні за материною лініями ніхто професійно не займався музикою. Батько Олексіка, щоправда, у дитячі роки недовго навчався в музичній школі грі на фортепіано. Але його цікавили інші справи: гра з м’ячем, потім радіо. Це й спонукало батька до оволодіння спеціальністю інженера-радіоелектронника. Та любов до класичної музики залишилася. Батько Олексія сконструював стереофонічну систему. Молоде подружжя любило класичну музику й у квартирі постійно звучали записи творів Баха, Шопена, Чайковського та інших композиторів. Коли народився Олексік, музика продовжувала звучати. А в чотири роки хлопчик уже на фортепіано відтворював почуті мелодії. Отже, дитина почала засвоювати соціальний досвід ще в лоні матері. А коли цей досвід негативний: крики, грубощі, сварки, алкогольний або наркотичний психоз, дитина засвоює і цей негативний досвід, не маючи належної соціальної підготовки, аби критично поставитися до нього. Пізніше він стає нормою поведінки, переходить у звичку, якої важко позбутися.

Усі, хто готуються бути корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми.

М.І. Пирогов

Розуміння сутності соціального успадкування дає можливість пояснити багато аспектів розвитку й виховання дитини. Син або донька виявляють доброту, щирість, працьовитість, охайність, чесність, скромність, повагу до старших, відповідальність за доручену справу — усе це передусім наслідки соціального успадкування. У родині, за висловом А.С. Макаренка, виховує все: дії батька й матері, речі, взаємини між членами родини. Якщо в дитини проглядаються такі риси, як грубощі, жорстокість, лінощі, неохайність, схильність до обману, крадіжок, неповага до старших, лихослів’я, зверхність тощо — це

також наслідки соціального успадкування. У генній інформації якості соціальних дій за спадковістю не передаються. Коли в дітей проглядаються риси негативного характеру, батьки мають щонайперше проаналізувати власну поведінку та поведінку інших людей, з якими спілкується дитина.

На початку навчального року третьокласник Сергійко, повернувшись зі школи, приніс банку з фарбою. Батько Сергійка почав з'ясувати ситуацію:

— Сергійку, де ти взяв фарбу?

— У школі. Стояла в куточку коридору. Нею фарбували підставку для квітів.

— Навіщо ти взяв її, — прискіпувався батько. — Адже ти знаєш, що усі батьки допомагають школі і з фарбами, і з ремонтом. А ти... вкрав. Який сором!

— Та ні, тату, я не крав. Просто взяв. Уже закінчили фарбувати. Ти ж із заводу майже щодня приносиш у грілці фарбу, і бабуся Катя продає її. (Батько Сергійка працює на заводі у фарбувальному цеху.)

Ще приклад. Колега ділиться думками про виховання доньки зі своїм колишнім однокурсником:

— Моїй Оксані незабаром шістнадцять років. А проблем із вихованням не зменшується. Розумієш, Володю, часто ловлю себе на тому, що донька обманює мене й чоловіка: то запізниться до школи, а нам каже, що не було перших двох уроків, то візьме з гаманця в батька гроші й не зізнається в цьому. Біда...

— Розумію, Тамаро. Виховання дітей — складна справа. А ти подивися на себе. Пам'ятаєш, скільки ти нам набрехала за студентські роки? Ти ж і зараз час від часу комусь щось збрешеш. А хіба ти не обманюєш свого Андрія?

— Та що ти, Володю, таке кажеш...

— Ой, Тамаро, подивися, як кажуть у народі, на свої колеса...

Батьки мають усвідомити, що вони є першими вихователями своїх дітей. Кожен крок у своїх діях має бути виваженим, відповідальним, бути зразком для дітей. Як батьки ставляться один до одного, як працюють, як поважають інших людей, що і як говорять про сусідів, співробітників, керівників, як дбають про впорядкування свого помешкання, наскільки виявляють

доброту, щирість, любов, увагу до своїх дітей, до старших — усе це предмет для соціального успадкування.

У розмові з батьками можна почути: “Дитина народилася зі схильністю до жорстокості, агресії”, “Цей хлопчик — вроджений алкоголік”, “У моєї доньки вроджений музичний слух” і под. Стверджувати категорично названі прояви аж ніяк не можна. Переважно це наслідки соціального успадкування. Щодо дітей-алкоголиків український письменник О. Ковінька в гуморесці “Хатнє виховання” розповідав:

“Яка радість — наші діти! Весела й дзвінка радість. Втішаються, радіють батьки: чудесна зміна росте. Але гріха не будемо таїти, часом батьки невітної хатньої науки діток навчають.

Починається це навчання з маленького, грайливого:

— Покажи мамі дульку!..

— Учи, учи на свою голову. Іди сюди, доню... Стрибни, доцю, стрибни... Не слухай тата, маму слухай... Мама — цяця, а татко — бека, кака... Плюнь на татка... Штрикни таткові в очі... От люба доця, мамина доця... Вона вже вміє батькові в очі штрикати. І мамі штрикаєш? Ой-ой!.. Мама боїться...

Грайлива втіха закінчується неграйливо:

— І в кого воно, отаке чортеня, вдалося? Чуєте, сьогодні чуть ока не викололо. Хто його навчив? У нас такого і в роду не водилося!..

Батько і свою характеристику подає:

— Отож!.. Носи його, вчи його, а воно, бач, якої приноровилося — у лице плювати! От і жди добра. Це ж тільки воно на ноги зіп'ялося. А що з нього вийде, як підросте?

З віком дитини росте й прикладне виховання.

— Полякай, синок, батька. Лякай, Васю, лякай. Отакечки: гр-р!..

Злякали батька. Впав батько на долівку.

Переїнявши чудернацькі штуковини, дітки стягують з ліжка подушки, ковдри, напинають у хаті халабуду і просять батька:

— Тату, оце бач — курінь! Ми поховаємося всередину, а ти кругом бігай та гавкай. Тільки дуже-дуже, щоб нам страшно було.

Часом хатнє виховання нерозважно поєднують з чаркою.

— На, синок, хильни. Для приєму хватони грамів двадцять.

— Ви бачили, чого він дітей навчає? Чи ти при своєму розумі! Сам п'єш, гуляєш та ще й сина привчаєш!

— Пий, синок, пий. Це батько дає. Хили!..

Синок вихиляє, кривиться, чхає... Сльози з очей біжать.

— Ото бачиш, синок, яке воно противне? Отак і я страждаю. А мати думає, що я мед п'ю!..

Весела наука кінчається невесело.

— Ти ще молодий батька вчити! Норова якого взяв: дай, батьку, на сто грамів! Молоко на губах не обсохло, а йому — сто грамів. Я тобі таких сто грамів покажу.

— У двері не втрапиш!

— Тату! Давайте це діло замнем. Ви ж мене самі вчили: хильни, Васюню!

А Васюня, який розговор, хилить. Батько дає!

Отут би можна й крапку поставити. Однак не будемо цього робити. Хай батьки поставлять. На те вони й батьки!..”

Виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинне виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя.

К.Д. Ушинський

Директор школи розповідав своїм колегам, що у вересні до нього звернулася вчителька першого класу з повідомленням про те, що від Сергійка щоранку несе спиртним. Почали перевіряти. Справді, хлопчик щоранку приходив до школи, випивши трішки самогонки. Але він вів себе спокійно, виконував навчальні завдання. Треба було з'ясувати обставини цих проявів. І ось що виявилось.

Мати Сергійка, працюючи в місті, вийшла заміж. Але сім'я не склалася. З дитиною на руках вона повернулася в село. Її мати категорично заявила: “Маєш дитину — це добре. Тепер нянчи її сама”. Та молодій жінці не сиділося вечорами вдома. Хотілося піти до клубу, розважитися. Щоб п'ятимісячний Сергійко не турбував вночі бабусю, мати годувала дитину своїм молоком, а потім давала їй чайну ложечку горілки. Хлопчик спав усю ніч. І так було протягом тривалого часу. Але треба було збільшувати дозу. Коли настав час іти до школи, Сергійко вимагав від мами 100-грамовий стаканчик спиртного. Випивав, з'їдав суп чи щось інше і спокійно йшов до школи. Справді, вже в сім років Сергійко був алкоголіком.

Аналіз обставин цієї сумної історії показав, що ні мама Сергійка, ні батько не схильні були до вживання спиртного. Інші прямі родичі дитини не страждали цією хворобою. То чи можна

говорити, що така біда Сергійка — результат біологічного успадкування? Аж ніяк. Це наслідки соціального успадкування.

Ще приклад.

Класний керівник п'ятого класу розповідала своїм колегам: “У класі навчався хлопчик Дмитро. Учився непогано, любив брати участь у колективних справах класу. Але виявляв грубість, нетерпимість до дій і думок своїх товаришів, часто лихословив, учиняв бійки, навіть в ігровій діяльності часто вдавався до агресії. Класний керівник вирішила піти в родину Дмитрика, аби з'ясувати причини таких вчинків. Батьків вдома не було. Лише бабуся Дмитрика заспокоїла вчительку: “Та воно таке вродилося. Мій покійний чоловік і мене бив, і з усіма сусідами пересварився, і дітей бив, що мусила віднімати їх з його рук. Це в них у крові. Батько Дмитрика такий самий: коли щось — зразу б'є свою жінку, молотить і хлопця. Навіть на корові зганяє свою злість — б'є її несамовито”.

То воно таке вродилося чи зробилося? Це не що інше, як наслідок соціального успадкування тих негативних дій, які яскраво виявляються в батька.

Академік М.П. Дубінін писав: “Людина, знайшовши форму передання особистого досвіду поколінь через виховання на ґрунті соціальної програми, яка в адекватній формі передає весь досвід історії кожному з поколінь, реально набула важеля еволюції у сфері нової форми суспільного руху матерії. Вивчення сутності передання соціальної програми, що спирається на генетичні особливості кожної людини, — це величезне завдання, яке стоїть перед сучасним природознавством і суспільствознавством. У процесі взаємодії соціальної і генетичної програм виявляється природа становлення унікальності особистісних якостей людей”¹.

Вирішальним чинником розвитку людини є соціальний. Він охоплює декілька складників, зокрема: соціально-побутове оточення родини; діяльність дошкільних виховних закладів (дитячі ясла, садки); діяльність загальноосвітніх навчально-виховних закладів; функціонування дитячих позашкільних виховних установ (дитячі бібліотеки, театри, будинки дитячої та

¹ Дубинин Н.П. Социальное и биологическое в современной проблеме человека // Вопр. философии. — 1972. — № 10. — С. 57.

юнацької творчості; спортивні школи, музичні й художні школи тощо); засоби масової інформації (радіо, телебачення, книги, газети, журнали); природа та ін.

Як правило, надто побоюються будь-яких перешкод, на які дитина може натрапити у своїй діяльності, й тому намагаються усунути їх і полегшити їй роботу. Цим, навпаки, цілком знищують те, чого бажали досягти даною роботою, а саме: вміння долати перешкоди.

П.Ф. Лесгафт

Соціальний вплив тих, хто нас оточує, може активно відбитися на соціальному розвитку дитини, сприяти формуванню тих чи тих особливостей характеру, якостей, поведінки. Народна мудрість, спираючись на багатовіковий досвід виховання дітей, стверджує:

- Якщо дитина живе серед добра й чуйності — вона вчиться бути доброю й чуйною, турбуватися про інших.
- Якщо дитина відчуває заохочення — вона пізнає свою цінність.
- Якщо дитина знаходить розуміння — вона стає терплячою.
- Якщо дитина живе серед ворожнечі — вона вчиться “воювати”.
- Якщо дитина зустрічається з насміхом — вона стає неспіливою.
- Якщо дитина приневолена соромитися — вона почувається винною.
- Якщо дитину оточують жорстокість, насилля — вона схильна до вияву подібної жорстокості й насилля.
- Якщо дитина живе в атмосфері радості, мажору (бадьорості) — вона виявляє життєрадісність у своїх діях.

Навіть навколишня природа створює той позитивний фон, який впливає на фізичний, психічний і соціальний розвиток дітей. Охайне житло, упорядкована садиба, квітники, сад, річка чи ставок, лісовий масив, парк і т. ін. — усе це позитивно впливає на розвиток дитини, формування її характеру, особливостей поведінки. І навпаки, виключення з життя дитини краси

природи, занехаяна садиба, город, паркова зона негативно позначаються на особистості дитини, її розвитку. Тому з раннього віку дитина має тісно спілкуватися з природою. Кімнатні квіти, домашні тварини, залучення дитини до догляду за ними — джерело розвитку в неї почуттів добра, чуйності, турботи про планетання живої природи. А з роками ці якості переносяться на стосунки з батьками, бабусями й дідусями, іншими людьми.

Дитя — як тісто: як замісив, так і вирросло.

Народна мудрість

Є й така думка (істинна чи суб'єктивна), що доля людини якимось чином пов'язана з небесними світилами, а тому зірки мають певний вплив і на розвиток дитини. З давніх-давен люди, придивляючись до зірок і зіставляючи свої дії, свій стан з положенням окремих сузір'їв, почали фіксувати зв'язок руху й положення світил зі своїми справами. На цій основі виникла наука астрологія. Учені встановили, що сонце впродовж року проходить повне коло по небу, перетинаючи при цьому дванадцять сузір'їв і перебуваючи в кожному з них приблизно один місяць. Кожне сузір'я отримало назву живої істоти або предмета побуту і свій символ, який називають знаком зодіаку. Зірки весь час перебувають у русі. Спостереження за ними наштотували на думку, що певне їх положення на небосхилі може відображати різні етапи життєвого шляху людей.

Справжнє виховання в тому, щоб юний розум, юне серце, юна душа, пізнаючи світ, пізнавала водночас свою особистість.

В.О. Сухомлинський

Російський поет-бард Володимир Висоцький писав:

Горячий нектар в холода февралей,
 Как сладкий елей вместо грога:
 Льет звездную воду чудак Водолей
 В бездонную пасть Козерога.
 Вселенский поток и извилист, и крут,
 Окрашен то ртутью, то кровью.

Но вырвавшись с мартовской мглою из пут,
Могучие Рыбы на нерест плывут
По Млечным протокам к верховью.
Декабрьский Стрелец отстрелялся вконец.
Он мается, копыя ломая.
И может без страха резвиться Телец
На светлых урочищах мая.
Из августа изголодавшийся Лев
Глядит на Овена в апреле.
В июнь к Близнецам свои руки воздев,
Нежнейшие девы созвездия Дев
Весы превратили в качели.
Лучи световые пробились сквозь мрак,
Как нить Ариадны, конкретны,
Но и Скорпион, и таинственный Рак
От нас далеки и безвредны...

На цій основі в останні роки почав розвиватися новий напрям педагогічної науки — астрологічна педагогіка. Її започаткував арабський астролог Свамї Аненд Сиджанкар. У праці “Нариси дитячої астрологічної педагогіки” він спробував окреслити особливості поведінки дітей, що народилися під тим чи тим знаком зодіаку, та напрями виховної роботи педагогів (батьків, учителів-вихователів, працівників дошкільних та позашкільних виховних закладів) з такими дітьми.

Незалежно від того, хочемо ми цього чи ні, віримо в астрологічні прогнози чи ставимося до них скептично, але процеси, які відбуваються в космосі, мають певний вплив на розвиток людини, її життєву діяльність.

Нехай батьки, вихователі, ознайомляться з характеристиками дітей, особливостями спілкування з ними, що їх зазначив Свамї Аненд Сиджанкар¹.

Вади дитини не народжуються, а виховуються.

Народна мудрість

¹ Свамї Аненд Сиджанкар. Нариси дитячої астрологічної педагогіки // Рідна шк. — 1993. — № 1.

7. РОЗВИТОК І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЗНАКОМ ЗОДІАКУ

Психотип дитини-Овна (21 березня — 20 квітня)

Активна, енергійна, життєрадісна дитина, сміливо пізнає навколишній світ. Одна з перших фраз Овна: “Я сам!” Намагання обмежити його дії породжують упертість. І дівчатка, і хлопчики-Овни демонструють хлопчачі замашки.

Натура, яка всім захоплюється, береться за все, але швидко втрачає інтерес. Спочатку діє, а вже потім гадає: “А що з цього вийде?” Цілеспрямованості й наполегливості — ось чого бракує маленькому Овну. Якщо з’являється перешкода, він або сердиться, або кидає справу й розпочинає іншу. Те, що його не цікавить, він перекладає на інших, тому не робить за нього все підряд. Почуття відповідальності можна виробити в Овна, якщо заохочувати його потяг до самостійності. Хвалить його: “Молодець! Ось бачиш, сам зумів це зробити!” Така похвала краща, ніж будь-яка нотація.

Збудливість маленького Овна, його вразливість нерідко породжують дитячі страхи, які часто закріплюються на все життя. Головна проблема батьків і вчителів — не пропустити момент, коли потрібно заспокоїти дитину. Дуже полюбляє казки та мультіки. Із задоволенням читає й любить, коли читають йому.

Не вимагайте від Овна, щоб він був повним відмінником, якщо він цього не захоче. У школі він сам обирає для себе улюблені предмети, а решту — не вчить. Якщо ви чогось вимагаєте, необхідно насамперед домогтися, щоб дитина почула вас, а не тільки робила вигляд, що чує, займаючись своїми справами. Слід знайти спосіб переключити її думки. Овни, як правило, схильні рахуватися тільки із собою. Не варто сперечатися з дитиною — це тільки відштовхне її. Свої вимоги дорослі мають висловлювати в логічній, зрозумілій формі, бо Овен поважає логіку. Якщо він чогось не зробив, слід спокійно нагадати йому про його обов'язки й бути готовим повторити вимогу ще не один раз.

Після занять у школі дитині-Овну потрібен невеличкий відпочинок, а потім — за уроки. Чим ближче до сну, тим важче Овну зосередитись. Йому необхідні повноцінний відпочинок і часті паузи, а також тривалий сон для відновлення енергії, якої він витрачає дуже багато. Слід ненав'язливо навчити його розслаблюватись.

Захворювання в Овнів мають швидкий і бурхливий перебіг, супроводжуються високою температурою. Головне — помітити початок захворювання й утримати дитину в ліжку. Зона ризику — голова. Характерний головний біль, якщо дитина перебуває в напруженому стані. Слід навчити Овна переводити нервову активність у рухову. При заняттях спортом бажано уникати тих його видів, де можливі часті травми голови.

Найкраща спадщина — вихованість.

Народна мудрість

Психотип дитини-Тільця (21 квітня — 20 травня)

Маленький Тілець добре знає, чого хоче, і вперто йде до своєї мети. Щоправда, рух цей повільний, але невпинний, дитина з великим небажанням переключається на щось інше. Підхід до всього конкретний і практичний. Теорій Тілець “не розуміє”. Але здоровий глузд дає йому змогу користуватися прихильністю всіх, хто його оточує.

Тілець м'який, ласкавий і прив'язливий. Він потребує любові й підтримки. Дуже рано починає звертати увагу на естетичний і престижний бік одягу, речей, оточення.

Дитина-Тілець часто дивує дорослих своїм терпінням. Здається, на неї можна "тиснути" безкінечно. Проте, коли "перегнути палицю", вона вчинить "кориду". Тож, якщо вам необхідно чогось домогтися від Тільця, то тиск не допоможе. Усі невмотивовані, з погляду дитини, вимоги наштовхнуться у кращому разі на впертість. Тому не пошкодуйте часу й поясніть суть. Тілець обов'язково все зрозуміє. Однак пам'ятайте: надмірна м'якість батьків і вчителів тільки розбестить його, і він "сяде на шию". Корисно робити так, щоб Тілець був переконаний: усе запропоноване вами — це його особисте бажання.

У Тільця добре розвинені безпосереднє сприйняття й конкретне мислення. Блискуче йдуть справи, в яких він бачить конкретний результат. Те ж, що не лежить на поверхні, перед очима, може бути забутим на довгі роки. Тому Тільця корисно привчати робити фронтальні прибирання, переглядати шкільні та домашні справи, зошити, підручники.

Тільцю не вистачає впевненості у власних силах, тому дуже важливо спонукати його випробувати себе в найрізноманітніших галузях життя, розширювати свій кругозір.

У школі Тільці звичайно вчать добре, особливо якщо їм з раннього дитинства прищепили корисні навички. Вони добре працюють руками. Усе, що дитина-Тілець уміє, вона виконує відмінно. Але в неї викликають значні труднощі нестандартні операції. Саме тут і потрібна допомога дорослих. Дитина гори зверне, якщо зрозуміє, що і як слід робити, навіть може продемонструвати дослідницький підхід до нестандартних операцій.

З друзями в маленького Тільця можливі труднощі, зумовлені вразливістю й невпевненістю в собі. Кепкування, нерозумні жарти друзів, особливо у підлітковому віці, можуть надовго й боляче вразити його. Неквапливість та послідовність Тільця також постійно натикаються на реалії нашого бурхливого, стрімкого часу. Тому терпіння, любов і ласка дорослих, особливо батьків, украй необхідні цій дитині. Звичайно, такого ж ставлення потребують й інші діти, проте в Тільця ця потреба прямо пов'язана зі здоров'ям.

Здоров'я Тільця великою мірою залежить також від того, в якому настрої і яку їжу він споживає. Дуже важливі для нього запах, смак і зовнішній вигляд їжі, а також те, хто оточує його в цей час. Не слід вважати примхами деякі вимоги щодо їжі. Краще простежте уважно, що саме поліпшує апетит дитини. Це вбереже її від багатьох захворювань.

Зона ризику Тільця — вуха і горло. Ці діти постійно бояться занедужати, хоч об'єктивно виявляють значну стійкість проти багатьох захворювань. Тільцю корисні фізичні вправи, особливо ті, які потребують витривалості, наприклад біг на довгі дистанції, лижі, плавання. Приваблюють його такі види спорту, де важливі краса й естетика рухів: спортивна гімнастика, акробатика, фігурне катання. І хоча ці види для нього заважкі, вони сприяють подоланню недоліків у рухах, що дуже важливо для Тільця.

А ось якими бачить дітей-Тільців Лінда Гудмен.

Упертість, мабуть, єдина негативна риса дітей-Тільців. Вони більш самостійні, ніж інші діти, міцні не тільки фізично, а й морально, в них рідко змінюється настрій. Як правило, Тільці спокійні й доброзичливі, навіть у ранньому дитинстві в них відчуваються дорослість, зрілість. Вони добре поводять себе в компанії дорослих, якщо на них не звертати уваги. Якщо ж дитина-Тілець стає центром уваги — вона знічується й ніби “ковтає язика”.

Колір і звук відіграють неабияку роль в емоційному розвитку дитини. Яскраві оранжево-червоні тони роблять Тільця неспокійним. Пастельні відтінки блакитного й рожевого діють на нього заспокійливо. Те саме й зі звуками: гучні — дратують.

Добре вчити Тільця в дитинстві музики та співів. Майже в усіх Тільців низький, м'якого тембру, мелодійний голос, а деякі з них мають значні музичні здібності. Віддають перевагу класичній музиці. Перевірте також художні здібності дитини. Час покаже, стане вона художником-професіоналом чи просто буде добре розумітися на живописі, непогано малювати, що, ясна річ, зовсім не зайве.

Тільці рідко стають вундеркіндами, як Близнюки, Овни та Водолії, однак у школі їх завжди ставлять за приклад. Вони не схоплюють усе на льоту, але довго пам'ятають вивчений матеріал, ретельно готуються до занять, тому контрольні роботи й заліки складають добре. Чесність і здоровий глузд цих дітей завойовують їм симпатії класу й роблять їх лідерами.

Психотип дитини-Близнюків (21 травня — 21 червня)

Внутрішньо Близнюки дуже суперечливі. Мобільність психіки поєднується в них з потребою мати опору й зустрічати розуміння навіть тоді, коли вони самі не усвідомлюють, чого хочуть. Спокійні й приємні сімейні стосунки знімуть надмірну збудливість такої дитини. Не надавайте серйозного значення намірам Близнюків — через п'ять хвилин вони можуть їх докорінно змінити.

Суворе ставлення дорослих до недоробок дитини-Близнюків, намагання примусити її довести розпочату справу до кінця можуть стати причиною нервових зривів, які зовні, можливо, й не будуть помітні, але дадуться взнаки в майбутньому. Близнюки здатні навіть обманути, аби ви зняли свій психологічний пресинг.

Головне бажання дитини-Близнюків — усе встигнути. Вони легко переключають увагу з одного об'єкта на інший, хапаються одразу за багато справ і дуже швидко втрачають до всього інтерес. Емоційну та інформаційну одноманітність переживають важко, засмучуються, починають вередувати.

Такі риси, як акуратність, послідовність, дисциплінованість, можна прищепити дитині, виховуючи корисні звички поступово, ненав'язливо. При цьому важливо пропонувати їй такі заняття, де вона почуває себе сильною, упевненою, і зробити їх регулярними. Корисно привчати Близнюків до ручної праці, намагання йти шляхом найменшого опору не варто різко перепиняти. Значно ефективніше переключити увагу дитини, дати перепочити, а потім, ніби нічого й не трапилося, продовжити заняття.

Близнюки швидко навчаються читати, якщо дорослі допомагають їм. Пропонуйте дітям змістовні книжки з різних галузей знань, залучайте до вивчення іноземної мови, розгадування головоломок, розв'язування цікавих задач; робіть це постійно.

Шкільна програма не викликає в Близнюків труднощів, якщо вони справді регулярно навчаються. Прекрасна пам'ять, мобільність розумових операцій, швидке сприйняття дають змогу добре вчитися без особливого напруження. Брак терпіння та несистематичність занять дають про себе знати в старших класах.

З друзями у Близнюків майже немає проблем. Вони швидко їх знаходять і так само швидко й легко розлучаються з ними. Стиль спілкування — простий, вони полюбляють і цінують легкий гумор. Устигають “встромити носа” в справи всіх знайомих, інколи бувають навіть надокучливими. Навчіть їх поважати право кожної людини на особисте життя.

Незважаючи на мобільність нервової системи, Близнюки “не витримують удару”. Часто нервове напруження виникає тоді, коли необхідно зробити щось нове, а вони відчують, що будуть тут “не на коні”. Дозволяйте дитині практикуватись у новій для неї справі наодинці. Коли вона відчує впевненість, то сама вийде “з підпілля”. Основна проблема — навчити її знаходити цікаве в “нецікавому”. Тоді з’являться і воля, і наполегливість. Близнюкам, коли вони повертаються зі школи, корисно погратися на свіжому повітрі. Заняття спортом також не завадять. Цим дітям необхідні регулярні переключення та рухова активність.

Нервова збудженість Близнюків часто переходить у підозрілість або говірливість зі значною витратою енергії. Запропонуйте їм переглянути цікавий веселий фільм, щоб зняти емоційне напруження.

Зона ризику Близнюків — бронхи, тому корисно навчити дитину регулярно виконувати дихальні вправи. Можливі порушення зору й системи орієнтації. Дуже важливо, щоб Близнюки вміли правильно падати. Часто рухова невпевненість у зрілому віці пов’язана із забутими падіннями в дитинстві. Дітям-Близнюкам рекомендуються всі засоби фізіотерапевтичного характеру, що діють на нервову систему заспокійливо. Сон у спокійній обстановці на свіжому повітрі або при відчиненій квартирці все нормалізує. У складніших випадках — вібромасаж-рейки.

Психотип дитини-Рака (22 червня — 22 липня)

Маленький Рак надто вразливий, уява, фантазування — його стихія. Внутрішній світ дуже пластичний і часто змінюється. Проблема батьків полягає в тому, щоб стежити за змінами в настроях, почуттях, роздумах, намірах дитини. Інколи взагалі

неможливо зрозуміти Рака, та й сам він не усвідомлює, що з ним відбувається.

Рак добре розбирається, хто ставиться до нього справді з відкритою душею, а хто “сюсюкає”. Йому властиві недовіра й боязкість, він шукає захисту від світу, який не розуміє його. Тому батьківське опікування має бути чуйним, турботливим, побудованим на довір’ї та розумінні. Дитина віддячить за це сторицею.

Рак надзвичайно піддається навіюванню. Тому своєю поведінкою батьки по суті закладають у нього програму життя. Намагайтеся зменшити почуття невпевненості, будьте самі спокійні й урівноважені. Незважаючи на м’якість і обманливу пасивність Рака, спроба “натиснути” на нього навіть з найкращими намірами може призвести до того, що дитина замкнеться і перестане реагувати навіть на вашу присутність.

Раки уважніші до дрібниць, ніж це здається на перший погляд, і ображаються на “рівному місці”. Те, що пролетить повз вуха, наприклад, Овна, Рака може зачепити до глибини душі — як у позитивному, так і в негативному плані. Це створює чимало проблем у спілкуванні його з іншими дітьми. Допоможіть дитині — відкрийте свій дім для її друзів. Як Антей, припадаючи до Землі, черпає з неї сили й упевненість, так і маленький Рак відчуватиме себе затишно й комфортно, якщо все відбуватиметься вдома.

У школі Рак продовжує мріяти, більше того, інколи фантазування захищає його від агресивності шкільного середовища. Проте все-таки доводиться повертатися до реального життя.

Шкільні справи Рака зводяться до проблеми улюбленого педагога. Усе буде гаразд, якщо вчитель подобається йому. Часто саме викладачі винні, що дитина-Рак одержує незадовільні оцінки.

Рак зовсім не безхребетний, як здається інколи батькам і вчителям. Він досить наполегливий у досягненні тієї мети, яка видається йому важливою. Тому слід спочатку розібратися, чого дитина справді хоче, і допомогти досягти бажаного, підкріпивши її самостійність. Якщо Рак відчує справді поважливе ставлення до себе, то може прийняти ваш погляд, і надалі, діючи в потрібному напрямі, вважатиме нову мету вже своєю.

Дуже важливо стежити за харчуванням маленького Рака. Його слабке місце — органи травлення, особливо шлунок. Найсамперед їжа має бути свіжою. Ніяких консервів! Інколи Раку

важко їсти вчорашній суп — пам'ятайте про це. Намагайтесь також не перегодовувати його, у жодному разі не годуйте си-ломіць. Примушення сприятиме виникненню стійкого неврозу, який у майбутньому здатний отруїти все його життя. Відчуття голоду в Рака залежить від настрою. Дуже часто при емоційному збудженні дитина-Рак починає їсти саме те, що для неї найнебезпечніше.

Спортом Рак займається, як правило, тільки тоді, коли приятель приводить його в секцію, так би мовити, за компанію. Найчастіше ж віддає перевагу заняттям, наприклад “зарядкою”, з батьками вдома. Раку корисні вправи, які зміцнюють м'язи черева, відпрацьовують дихання. Йому показані йогівські комплекси пранаям та наулі.

Психотип дитини-Лева (23 липня — 23 серпня)

Діти, які народилися під знаком Лева, самостійні, рухливі, активні, знають, чого хочуть, і навіть норовисті. Останнє становить проблему для батьків, тому що, з одного боку, творчу натуру Лева не можна пригнічувати, інакше це позначиться на подальшому житті вашої дитини; з іншого — чим раніше батьки займуться “вихованням” Лева, тим більше шансів позбутися таких основних недоліків цього психотипу, як тиранство, пихатість, самовдоволеність і потяг до розкошів. Допоможе батькам знання того, що маленькому Леву притаманні вроджене почуття власної гідності й шляхетність. Така дитина нічого не робитиме приховано, вона полюбить бути перед очима. “Я перший”, — кричить малюк, коли родині пропонується сісти до столу обідати. Завжди використовуйте це бажання першості!

Дуже корисно доручати піклуванню дитини іграшки, частину кімнати, а коли маленький Лев підросте, надайте йому змогу опікуватися молодшими дітьми. Необхідно всіляко підносити його престиж, доручаючи відповідальну роботу. Лев довірливий, але якщо помітить щось сумнівне або якщо ви, не розібравшись, дорікнете йому несправедливо, буде глибоко ображений. Лев тримає своє слово. Не бійтеся говорити з ним на рівних, радитись, як краще виконати ту чи ту справу.

Необхідно виявляти доброзичливість і спокійну твердість при спілкуванні з Левом навіть у конфліктних ситуаціях. Перше дасть змогу через повагу дібратися до серця дитини, а це не легко, оскільки Леви зазвичай частіше чують себе, ніж інших. Друге допоможе м'яко нейтралізувати їхній природний деспотизм.

З ровесниками в Лева стосунки нерівні. Це пояснюється тим, що він любить вихвалитися, чутливий до лестощів, дуже погано почуває себе, коли програє. Йому необхідне визнання інших. Ніколи не критикуйте Лева в присутності будь-кого — прилюдне приниження може спровокувати дитину до скоєння найнебезпечніших вчинків. З іншого боку, він добродушний, відданий, чесний, готовий на жертви заради дружби. Проте у виборі друзів не дуже розбірливий, тому часто розчаровуватиметься в них.

У школі Лев навчатиметься добре, якщо побачить перспективу. Він працює наполегливо й цілеспрямовано під схвальними поглядами батьків і вчителів. Лева корисно бути зайнятим протягом усього дня. Не забороняйте йому відвідувати різноманітні гуртки, бути учасником багатьох витівок. Заохочуйте все творче: художню самодіяльність, музичні заняття і т. ін. Це не тільки не відволікає Лева від занять у школі, а навпаки, посилює інтерес до життя й сприяє самовиявленню, зокрема через шкільні справи.

Зона ризику Лева — серцево-судинна система. Усе, що її підточує, може виявитись небезпечним. Лева необхідні фізична активність і повноцінний відпочинок. Йому властиво переоцінювати свої сили, і тому він не може своєчасно зупинитися та відпочити. Навчіть дитину визначати передстресовий стан і позбуватися нервового перенапруження до повного розслаблення. У цьому значну допомогу надають уміння глибоко й ритмічно дихати.

Творчій натурі Лева корисні практично всі види спорту, особливо водні, туризм, а також ті, в яких важливу роль відіграє естетика рухів.

Психотип дитини-Діви (24 серпня — 23 вересня)

Діти, які народилися під знаком Діви, — спокійні, стримані, обережні й терплячі. Вони добре сприймають сімейний розпорядок і не люблять, коли в життя приходять щось незвичайне. Діва надає перевагу всьому точному й конкретному.

Від природи працелюбна, маленька Діва вражає батьків педантичністю, з якою, наприклад, розставляє іграшки, наводить порядок у своїх речах. Однак цей порядок локальний і часто супроводжується хаосом. Тому батькам необхідно виховувати в дитини бачення перспективи, уміння не зосереджуватися довго на дрібницях.

Маленька Діва надто чутлива й критична. Вона не потребує надмірної уваги дорослих, навпаки, може відчувати себе винною в тих чи тих учинках, інколи вигаданих, і по-дорослому докоряти собі. Це — одна з причин нервових захворювань. Тому слід, не дуже нав'язувати свою думку, підбадьорювати й допомагати їй. Діві необхідні почуття захищеності й надійності, а не менторство й опіка.

Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожний момент свого життя, навіть тоді, коли вас немає вдома. Як ви одягаєтесь, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поводитесь з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, — все це має для дитини велике значення.

А.С. Макаренко

Діва ініціативна в досягненні поставленої мети, але визначити мету їй буває нелегко. Проте, якщо вона знає, що їй слід робити, то працює стільки, скільки вистачить сил. І ця особливість — друга причина захворювань дітей цього знаку Зодіаку. Вони не вміють відпочивати, а тому доцільно навчити їх “переключати” увагу, робити невеликі, але часті паузи. Дуже корисно під час відпочинку поспівати разом з дитиною — це чудовий засіб релаксації для таких дітей.

Шкільні справи Діви звичайно йдуть непогано, вона вміє вчитися й робить це із задоволенням. Однак успіх залежить від кількох чинників. Насамперед учитель, до якого вона звикла, для неї авторитетніший, ніж той, який має більший досвід, талановитий, але новий. По-друге, Діва має нахил “тонутися” в дрібницях, що призводить до накопичення “внутрішніх боргів”. Дитина переживає це дуже болісно й може залишити всі справи.

Ще одна причина, яка заважає навчанню — емоційне напруження, що виникає, коли Діва не розуміє, чого від неї хочуть. Важливо навчити дитину підходити до розв’язання одного й того ж завдання з різних боків, шукати кілька варіантів його розв’язання.

Серед однолітків Діва, як правило, не виділяється, не намагається бути лідером. Однак можливі поодинокі конфлікти внаслідок її критичності й “занудства”. Діва спостережлива, добре помічає деталі поведінки інших, і, будучи правдивою, говорить усе відверто, з усіма подробицями. При цьому Діва поводить себе доброзичливо й не має на думці когось образити.

Зона ризику Діви — нервова система, бо вона надто вразлива, насправді ж це знак Зодіаку з міцним здоров’ям. Тому батьки ні в якому разі не повинні надто опікувати дитину, якщо не хочуть виховати невротика, який шукатиме й знаходитиме в собі усі можливі захворювання. Реально Діви загрожують кишково-шлункові розлади внаслідок неправильного харчування. Дуже важливо навчити Діву бути спокійною під час вживання їжі.

З фізкультурних вправ особливу увагу слід приділяти тим, які сприяють зміцненню м’язів живота. Для Діви дуже корисні всі види релаксації у водному й повітряному середовищі. Наприклад, глибоке дихання, пранаями розв’язують одразу два завдання — заспокоюють нервову систему й регенерують життєві сили черевної порожнини.

Психотип дитини-Терезів (24 вересня — 23 жовтня)

Особливість цього знака — прагнення гармонії та рівноваги. Як наслідок, маленькі Терези інколи демонструють абсолютно протилежну поведінку: то загострюють ситуацію, утративши надію досягти гармонії, то намагаються досягти компромісу, аби

лишень пристрасті вщухли. Дуже часто, особливо, коли немає чітко вираженого прямого зв'язку між конкретним приводом для спалаху та її глибинними причинами, дорослі інтерпретують таку поведінку однозначно: “Знову примхи!”

Ще одна причина виникнення непорозумінь — почуття справедливості, притаманне всім представникам цього знаку. Зазначимо проте, що діти-Терези розуміють справедливість часто не так, як дорослі, їх система цінностей стійка й неупереджена, вони не змінять свою думку за бажанням інших. Чим раніше батьки усвідомлять це й візьмуть активну участь у формуванні системи цінностей, тим краще вони розумітимуть власну дитину.

У школі справи Терезів залежатимуть від того, як складуться стосунки з колективом. Якщо створювати їм сприятливі умови для переключення з громадської роботи на навчання, вони успішно виконуватимуть і те, й друге. Терези ініціативні. У вчителів цінують професіоналізм, точність, правильну вимову, не пробачають вульгарності, невміння дотримувати свого слова. Щодо останнього, то вони навіть здатні “викривати” дорослих, витрачаючи на це багато енергії та заповзяття, забуваючи про навчання.

Поради вчителям: будьте коректні в усьому, не приховуйте від дітей своїх слабких сторін — і в особі дитини-Терезів матимете гарного учня й помічника.

Терези-підлітки дуже чутливі до того, як оцінюють ті, що оточують, їхні дії, зовнішній вигляд. Вони скуті, невпевнені в собі, помисливі, вразливі, особливо дівчатка. Незважаючи на те, що Терези досить контактні, у них виникають проблеми в спілкуванні з ровесниками. Одна з причин таких ускладнень — незалежність характеру, що заважає їм поділитися думками, своїми проблемами з друзями й близькими. Порада батькам: не намагайтеся нав'язати в друзі дітям-Терезам тих, хто, на вашу думку, найбільш підходить для них, — це може надовго відштовхнути дітей від вас.

У період переоцінювання цінностей Терези перетворюються на свою протилежність. Вони втрачають внутрішній спокій, стають нетактовними, шукають підтримки, до того ж різко зростає загроза закріплення поганих звичок (паління, пияцтво тощо). Зона ризику Терезів — попереково-тазова

частина тіла. Необхідно стежити за тим, щоб дитина не переохолоджувалася, інакше їй загрожує хронічне захворювання нирок, сечового міхура, сечово-статевої системи. Емоційний стрес може порушити внутрішню гармонію Терезів, що виявиться в такій самій симптоматиці. Тому слід привчати дитину до загартовувальних процедур, використовуючи весь можливий спектр засобів. Терезам корисні вправи дихальні та фізичні, що сприяють поліпшенню кровотворення. При лікуванні дітям-Терезам рекомендуються спокій, повноцінний відпочинок у гармонійному оточенні друзів, музики, квітів, творів живопису.

Психотип дитини-Скорпіона (24 жовтня — 22 листопада)

Дитину-Скорпіона, як зазначає астролог Лінда Гудмен, слід виховувати в строгості й дисципліні. Оскільки природа створила таку дитину з гарячим прагненням завжди й у всьому перемагати, батькам і вихователям доведеться наполегливо формувати в неї вміння жаліти слабших і беззахисних, терпимість до власного програшу, повагу до авторитету слабших, здатність прощати образи. Якщо батькам пощастить досягти в цьому успіху, виросте непересічна особистість з блискучим розумом.

Природа наділяє Скорпіона великими життєвими силами й міцним здоров'ям. Він рідко хворіє. Однак слід оберегати ніс, горло, ноги.

Від батьків залежить, яким шляхом піде дитина-Скорпіон. Надто м'які, лагідні й нерішучі матері не досягнуть успіху. Скорпіон поважає твердість і доброту тих, у кому відчуває перевагу над собою. Ви повинні бути сильними й спокійними.

Навіть у ранньому дитинстві Скорпіон має свої таємниці, нікому їх не довіряючи. Водночас помічає найменші дрібниці, дізнається про всі малі й великі сімейні секрети.

Розум дитини-Скорпіона меткий, його енергію слід спрямовувати в потрібне русло. Дитину необхідно навантажувати фізично й інтелектуально. Допитливість спрямовувати на науку, літературу, мистецтво й спорт. Не обирайте Скорпіону його

майбутню професію. Навпаки, дайте йому можливість самому зробити вибір. Незалежно від обраної спеціальності, він досягне висот завдяки силі, сміливості, цілеспрямованості й розуму.

Психотип дитини-Стрільця (23 листопада — 21 грудня)

Навіть немовлята-Стрільці люблять товариство. І дуже погано почувають себе на самоті. Підростаючи, вони стають веселими, хоробрими, товариськими й правдивими.

Стрільці дуже рухливі, неспокійні. Вони не можуть сидіти довго на одному місці, а обов'язково мають кудись бігти. Тому часто натрапляють на різні неприємності.

Батьків Стрільці слухають лише тоді, коли вони справедливі, чесні й поважають своїх дітей.

Діти-Стрільці люблять учитися. Швидкий розум, допитливість, прагнення якнайбільше дізнатися роблять їх навчання легким, подібним до гри. Однак перешкодою в досягненні успіху можуть стати непосидючість і нетерплячість.

Змалечку Стрільця треба привчати до економії й акуратності, особливо у грошових справах. Необхідно боротися з його вибуховим характером, балакучістю.

Психотип дитини-Козерога (21 грудня — 19 січня)

Головні особливості маленького Козерога — прихована сором'язливість та заглибленість у себе. Звідси деяка відчуженість і впертість. Прихильності його досить стійкі. Інстинктивно займає позицію твердості та надійності, полюбляє йти добре знайомою стежкою. Дуже прив'язаний до сім'ї, потребує підтримки та батьківського заохочення. Якщо в дитинстві рідна домівка захищає його, то, ставши дорослим, Козеріг сам стає захисником сім'ї, опікає і власних дітей, і старих своїх батьків. Самолюбство та образливість — ще одна характерна риса Козерога-дитини. Вимагати від неї зізнання своєї провини марно: або напшовхнетеся на впертий мовчазний опір, або ви викличете серію примх чи істеріку як захисну реакцію. Простіше ро-

зумно повернути ситуацію так, щоб дитина сама виправила помилку й таким чином здобула ваше схвалення.

Заохочуйте будь-яку ініціативу. Користуйтеся тим, що Козерогу приємно бути корисним. Якщо ви чітко й послідовно поясните йому завдання, він його виконає. Не докучайте дитині дрібною опікою, не нав'язуйте свого розуміння, як і що треба робити. Дочекайтеся того часу, коли він сам щось зробить. І за це його обов'язково похваліть.

Для дитини-Козерога особливо важливі успіхи й заохочення в навчанні, інакше вона впадає в смуток. Проте незаслужена похвала також може завдати шкоди. Козерог тонко відчуває похвалу, справедливу і вдавану. Прагнучи надійності, він шукає у навчанні “безпрограшний” варіант: скажімо, починає зубрити. Допоможіть йому знайти й інші варіанти навчання.

Усі шкільні конфлікти з учителями й товаришами дитина-Козеріг сприймає крізь призму справедливості. Якщо ви з дисциплінарних або інших міркувань займете “несправедливу” позицію, дитина-Козеріг відвернеться від вас, перестане ділитися своїми проблемами.

Друзів у Козерога небагато, але якщо батьки дозволять запрошувати їх додому, він почуватиме себе впевненіше, а це дасть йому змогу подолати свою відчуженість та деяку затримку в розвитку порівняно з ровесниками інших знаків. З роками здібності Козерога розкриваються, і він часто випереджає інших. Але це можливе за умови, коли в дитинстві у нього вселили впевненість у власних силах.

Дитині-Козерогу найкраще займатися плаванням, спортивною гімнастикою, хатха-йогою. Зона ризику Козерога — хребет і суглоби. Козерогам властиво мерзнути. Протиставте цьому систему загартування з дитинства. Дуже важливо привчити дитину до води. Це вбереже її також від ревматизму в зрілому віці.

А ось як характеризує дітей-Козерогів американський астролог Лінда Гудмен. У дітей-Козерогів сильна воля, і вони твердо знають, чого хочуть. Свої бажання висловлюють чітко, відволікти їх від задуманого не можливо. Дисципліновані, досить слухняні й майже не “ходять на голові”.

Діти-Козероги люблять малювати й слухати музику, але найбільше — займатися тим, що має практичний сенс, наприклад майструвати.

Вони надійні, але дуже невпевнені в собі й малокомунікабельні. Через це в перехідному віці й особливо в період першої закоханості виникає чимало проблем. У таких випадках дітям слід допомогти подолати нерішучість, страх і невпевненість.

Психотип дитини-Водолія (20 січня — 19 лютого)

Поведінка маленького Водолія визначається внутрішнім почуттям справедливості, рівності та волелюбності. Якщо дорослі підкреслюватимуть, що вони старші й розумніші за нього, вони ризикують наштотуватися на неймовірну впертість. Якщо ж, навпаки, поступатися йому, то доведеться поступатися в усьому. Тільки стосунки, що ґрунтуються на рівності, мають шанс бути нормальними.

Від Водолія не варто чогось домагатися силоміць. Він не терпить насильства. Набагато простіше скористатися його вмінням уявляти себе на місці іншого. Слід звертатися до його розуму, здорового глузду, який часто переважає здоровий глузд деяких дорослих. З ним необхідно радитися щодо його ж поведінки. Дуже корисно доручати йому піклування про молодших дітей та свійських тварин.

Маленький Водолій суперечливий. Якщо ви будете щось стверджувати, він неодмінно заперечуватиме, причому наполягатиме на своєму погляді навіть тоді, коли зрозуміє, що не правий. У такому разі найкраще просто промовчати й зачекати, поки спалах мине, дитина заспокоїться і, не зазнаючи протидії, визнає свою неправоту. Інакше ви ризикуєте довести її до нервового зриву. У дитинстві Водолій найчастіше перебуває під знаком “мінус”. На заборони (завжди) й прохання (інколи) відповідає відмовою й чинить завжди по-своєму. Щоправда, його власні рішення добре осмислені й часто дуже розумні.

Навчати й виховувати Водолія справа не проста. Доведеться дуже постаратися. По-перше, слід дізнатися про одну з його чудернацьких ідей і спрямовувати його до неї, простежуючи, щоб нікуди не звертав. Можливо, ваша донька-Водолій захоче стати прямою-балериною світового масштабу, а син-Водолій — іхтіологом, океанографом, антропологом або ще кимось, обов'язково

обравши екзотичний вид занять. Такі професії, як медсестра, продавець, учитель, службовець, бухгалтер, ніколи не привертали уваги Водолія, бо він вважає їх неоригінальними, нецікавими.

Допоможіть дитині систематизувати свої думки, будувати їх за законами логіки. Інакше вона може стати досить ексцентричною особистістю з багатьма ідеями, які переплутались у неї в голові настільки, що неможливо знайти кінців.

Неоднозначний Водолій і в навчанні. Батькам часто доводиться то саяти від гордості за своє чадо, яке — просто “геній”, то горіти від сорому за його несподівані витівки в школі. Учителі зазначають, що, знайшовши швидше за інших у класі правильний розв’язок задачі, Водолій відмовляється пояснити, як він це зробив. А справа в тому, що найчастіше дитина й сама не відає цього. Усе відбулося чисто інтуїтивно.

Унаслідок високої чутливості та вразливості, здатності проникати в думки та душі інших, Водолій має нахил до песимізму або дратівливості. Це пояснюється тим, що він уловлює навіть невисловлені думки й почуття інших. І це його сильно непокоїть. Слід прагнути, щоб атмосфера вдома й у класі була спокійною, доброзичливою, інакше Водолій виросте нервовим, невірноваженим.

Маючи підвищену мозкову активність, Водолії часто фізично інертні. Тому привчіть маленького Водолія з дитячих років до якого-небудь виду спорту або хоча б до прогулянок і ранкової гімнастики.

У Водолія завжди багато друзів і знайомих. Упродовж одного дня він може познайомитись із десятками нових людей і зі стільки ж розстатися. При цьому ставиться до них з симпатією, для нього всі вони — представники людства, яке він щиро любить.

Психотип дитини-Риби (20 лютого — 20 березня)

Діти-Риби ростуть несміливими й невпевненими в собі. Чимало зусиль слід докласти, перш ніж вони усвідомлять свої унікальні здібності.

І хлопчики, й дівчатка-Риби надзвичайно артистичні та музично обдаровані. Вони добре танцюють, малюють, люблять

поезію й казки. До речі, казки вони люблять найбільше. Риб часто звинувачують у брехні. Проте це не брехня, а надто багате уявлення, завдяки якому вони щось вигадують.

Дитина-Риба — це природжений актор, вона здатна перетворюватися. Вважає, що в житті все відбувається так, як вона це відчуває. Найчастіше любить грати сама з собою, розповідаючи собі сумні історії, де вона виступає в головній ролі. Постарайтеся допомогти дитині, щоб вона не “плавала” у вигаданому нею світі. Інакше згодом вона відчуватиме себе розгубленою, дійсність “розчавить” її. Слід привернути увагу дитини до чогось іншого, наприклад запропонувати їй скласти вірш або казку, намалювати картину. Необхідно підштовхнути робити її певні зусилля. Їй слід приділяти більше уваги, поєднувати ніжність з вимогливістю, намагаючись розбудити творчі задатки та інтуїцію.

У школі в Риб виникає багато неприємностей, бо вони не сприймають правила, яким інші діти підкоряються без особливих зусиль. Діти-Риби встановлюють для себе свої власні правила. Якщо їм заважають у цьому, вони засмучуються, часто плачуть. Не мріють про те, щоб стати першими учнями. Але якщо їм зустрінеться вчитель, який зможе захопити, зацікавити чимось, то дозволять керувати собою, направляти, і в них навіть може розвинутися здатність аналізувати свої можливості.

Риби надзвичайно ніжні, уразливі й мало пристосовані до життя. Тому батькам і вчителям слід докласти багато терпіння, такту, мудрості й витримки, щоб навчити дитину співвідносити свої мрії та сподівання з дійсністю. І хоча ці діти надають перевагу товариству дорослих, варто запрошувати до них друзів, за характером більш жвавих, веселих, ніж вони самі.

Риби — хворобливі діти. Вони погано їдять, неспокійно сплять, часто переохолоджуються і хворіють на запалення легень, страждають від захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки. Проте в них є приховані резерви, які завжди у важкі хвилини приходять на допомогу.

Тож, якщо ви навчите дитину-Рибу бути спокійною, сміливою й пливати проти течії, вона, можливо, подарує світові одне зі своїх чудових прозрінь або відкриттів.

8. ЩО В ІМЕНІ ТВОЇМ?

Переважає більшість батьків, очікуючи на народження дитини, завжди перебуває в роздумах: яке ім'я дати своєму чаду. Якщо в давнину, коли церква повною мірою була покровителем мирян, батьки поклалися у визначенні імені для своєї дитини на священника, який робив це згідно зі святцями¹, то тепер ця місія покладається на батьків. При виборі імені треба турбуватися про співзвучність його з прізвищем та по батькові, воно має вирізнятися мелодією, нести в собі багатство людського буття.

Аби зрозуміти, якою мірою ім'я є важливим для людини, варто усвідомити значення слів “ім'я”, “мати” (від давньоруського — имети).

Кожен предмет має своє ім'я, конкретну назву. Кожна людина як біологічна істота також повинна мати своє ім'я. Це дає можливість персоніфікувати її саму, а звідси й її дії. У давніх слов'ян був звичай давати дитині на першому етапі невимогливе ім'я (наприклад, Чорний, Синьоок). Але коли відбулася посвята юнака чи дівчини в доросле життя, вони мали здобути для

¹ Святці — список святих православної церкви, складений за порядком місяців і днів року, в які вшановується святий.

себе справжнє ім'я в бою, змаганні, праці та інших корисних заняттях. За характером і особистими якостями це ім'я супроводжувало людину все доросле життя. Між іншим, така тенденція звичаєвого характеру має місце в багатьох народів. Наприклад, в індіців Америки всіх хлопчиків у 16 років посвячували в мужі. Перед цим протягом певного часу хлопчики під керівництвом одного зі старійшин племені проходили вишкіл, під час якого брали участь у різних випробуваннях (тривалі переходи, мисливство, голодування та ін.) Залежно від вправності юнака йому давали справжнє ім'я (наприклад, Сат-Ок — орлине око).

Наші пращури усвідомлювали, що в іменах людей проглядаються їхня особистість і душа хоча б тому, що важко звернутися до конкретної людини, не вдаючись до її імені. Уявімо собі: на вулиці граються хлопчики й дівчатка; ви хочете покликати конкретну дівчинку й звертаєтесь до неї: “Ей, дівчинко, з білими бантами”. Вона може не відповісти, не зреагувати на це прохання. А коли покликати: “Галинко, ходи до мене”, ця дівчинка одразу ж виокремиться серед інших, відгукнеться на ваш поклик. Людина вкрай погано уявляє себе без назви, без імені. Тому всі достоїнства й недоліки імені завжди так чи інакше будуть впливати на неї. Пригадаймо літературне ім'я Нимидора, яким український письменник І.С. Нечуй-Левицький нарік персонажа повісті “Микола Джеря”. Дівчина все життя відчувала незручність, неприродність. У 20—30-х роках ХХ ст. під впливом течії пролетарської культури та інших тенденцій соціального й політичного характеру відмовлялися від традиційних імен і давали дітям незвичні “революційні” імена: Октябрина, Маїна, Мелор, Сталіна, Вілен, Владлен, Кім, Ідея, Авангард, Трактор і под.

Варто пам'ятати, що слова сприймаються не лише як інформація, а і як мелодія, яка має свій ритм, розмір і пластику. А оскільки в кожному слові чується якась музика — мажорна, мінорна, оптимістична, заклична, так само ця музика звучить в імені.

Таким чином, ім'я людини — це певна матриця особистості, яка більшою чи меншою мірою визначає зв'язок її з навколишнім світом. Це не означає, що цей зв'язок має виявитися в житті людини у повному обсязі. Багато залежить від вихован-

ня, особистої роботи над собою. Та все ж енергія імені певним чином впливатиме на особистість. Її можна використати для досягнення тої чи тої життєвої мети. Під енергією імені треба розуміти специфіку ставлення до нього суспільства й самого власника імені. Зрештою, можна простежити моменти впливу імені на психіку за порядком зменшення його значущості:

1. Підсвідоме сприйняття ритміки імені, його пластики, мелодійності.

2. Поширеність імені: рідкісні імена мають більшу значимість порівняно з поширеними й популярними.

3. Асоціації, які пов'язані з іменем (наприклад, ім'я Зоряна асоціюється зі словом “зоря”).

4. Образи, які увійшли в історію й культуру; властивість самого імені. (Як це пов'язано, наприклад, з іменем Сталіна чи Леніна.)

5. Сутність і значення імені як слова, яке викликає прекрасний образ (наприклад, імена Сніжана, Лілія).

Наведемо приклад імені *Ніна* з погляду астрологічної педагогіки.

Етимологія. Слово Ніна походить із шумерської мови й буквально означає “пані”, “цариця”.

Енергетика і карма імені. Ім'я Ніна міцне й цілком земне. Воно не закликає будувати повітряні замки. Ніна зазвичай буде замки із більш надійного матеріалу. Енергетика імені закликає Ніну передусім спиратися на себе і свої сили. Це ж наділяє її значним самолюбством і гордістю. Уже в дитинстві у Ніни починають виявлятися працелюбство й ревність до чужих успіхів. Вона дбайлива й енергійна, особливо якщо в її подружок щось виходить краще, ніж у неї. Найчастіше ці якості залишаються властивими Ніні впродовж усього життя.

У Ніни немає задатків лідера, але впевненість у собі й самостійність дають їй змогу брати лідерство на себе. Інколи Ніна починає триматися в компанії відособлено, виявляючи достатню наполегливість у спілкуванні й у разі необхідності може дати рішучу відсіч. Нерідко через незалежність у Ніни виникають труднощі у спілкуванні з батьками й вчителями.

Згодом Ніна намагається обрати таку професію, яка дасть їй можливість упевнено стояти на ногах і успішно поєднувати цю роль з наполегливістю. Іноді вона стає годувальницею сім'ї. При цьому, щоправда, її чоловікові важко позаздрити, бо в такому разі й без того крутий норів Ніни матиме верх над чоловіком, а відсутність в останнього суто чоловічих якостей може призвести до розлучення. Справді, серед Нін багато розлучених матерів-одиначок. Якщо ж Ніна бажає уникнути цього, їй варто пом'якшити свій твердий характер. Врешті-решт, не все в житті можна виміряти матеріальним достатком. Частіше взаєморозуміння й теплота між близькими людьми виявляються значно важливішими.

Секрети спілкування. З Ніною буває небезпечно жартувати, тим паче, якщо це стосується особистих якостей. Проте вона може пом'якшати від теплої розмови. Адже її героїчний характер викликає почуття втоми, й вона буває готовою відкрити душу людині, яка виявить до неї хоча б трішки співчуття.

Можна сперечатися й дискутувати навколо подібних характеристик людей на основі їхніх імен. Та все ж вибір імені — велика відповідальність для батьків.

У складі сучасних імен виділяють кілька груп¹:

1. *Візантійські християнські імена, або імена християнського календаря*, запозичені з уведенням християнства на Русі в X ст. Ці канонізовані (узаконені) церквою й зафіксовані в спеціальних церковних книгах (святцях) імена давалися під час хрещення. Візантійські імена, крім давньогрецьких, охоплювали давньоримські й давньоєврейські, а також незначну частину імен тих народів, з якими греки візантійської епохи підтримували економічні й політичні зв'язки. До них належать, наприклад, імена Михайло, Олексій, Петро, Іван, Ганна, Олена, Катерина та ін. Але тепер вони не сприймаються як запозичені.

¹ Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Наук. думка, 1986.

2. *Давньоруські*: Володимир, Всеволод, Ростислав, Віра, Надія, Любов, Ігор, Олег.

3. *Запозичені із західнослов'янських мов*: Ванда, Ружена, Власта та ін.

4. *Нові імена*, які почали з'являтися після жовтневих подій 1917 р. в Росії: Воля, Слава, Октябриня, Владилена, Кім, Іскра, Ленера (Ленінська ера), Мелор (Маркс, Енгельс, Ленін, “октябрська” революція), Ленінслав, Тракторина.

5. *Імена, запозичені із західноєвропейських мов*: Альберт, Арнольд, Франц, Жанна, Ангеліна та ін.

6. *Індивідуальні імена-новотвори*, які виникали в колі певної родини під впливом тих чи тих подій, явищ, процесів: Вальжанна (з двох імен Валентина й Жанна), Аптомінал (черевний, народжений шляхом застосування кесаревого розтину черева матері), Неділько (народився в неділю) і под.

Можна вказати на мотиви, які впливають на вибір батьками імені для свого немовляти:

1. *Родинна традиція*, за якою сина чи дочку називають іменем батька, матері, дідуся, бабусі чи когось із близьких родичів.

2. *На честь вшанування видатних особистостей, літературних персонажів*: Юрій, Герман, Валентина — імена перших космонавтів; Фідель — вождь кубинського народу; Мавка — персонаж драми Лесі Українки “Лісова пісня”; Роксолана — героїня історичної драми.

3. *Милозвучність імені*: Аліна, Наталія, Олена, Яніна, Ольга, Світлана.

4. *Утворення жіночих імен з чоловічих*: Богдана, Віталіна, Михайлина, Зореслава, Ярослав, Руслана та ін.

5. *На честь видатних державних, історичних постатей*: Тарас (осяяне генієм Тараса Шевченка), Богдан, Богдана (на честь

Богдана Хмельницького), Леся (на честь Лесі Українки), Оксана (увічніює пам'ять про українську співачку Оксану Петрусенко), Соломія (на честь відомої співачки Соломії Крушельницької).

Український мовознавець, академік І.К. Білодід, підсумовуючи дискусію навколо людських імен, слушно зауважував: "Поряд з іншими галузями естетики існує також естетика слова. Вона формується на основі історичного досвіду, ... історичних емоцій, під впливом кращих зразків художньої літератури, мистецтва, національних традицій, культури народів світу <...> Ім'ям користуються не тільки його носії, але й громадськість. А часом багато батьків називають своїх нащадків лише "по-модному". Про результати зовсім не замислюються"¹.

Тож батьки мають вибрати для своїх дітей ім'я з потужною енергетикою й естетичним навантаженням. Естетика імені передбачає не лише врахування розмаїття імен, красу його звукового образу, а й те, як поєднується обране ім'я з батьківським, як пасує до прізвища. Колись український письменник Остап Вишня в гуморесці "Сумні веселощі" навів приклад "співзвуччя" імені з прізвищем, глузуючи з "новаторів" словоблуду: Муза Сидорівна Непідтикана і Немезида Кіндратівна Полудрабок. Або: у батька давнє козацьке прізвище Смалиус, а доньці "припасували" ім'я Інесса.

Нижче подаємо словник найбільш поширених в Україні імен².

Чоловічі імена

А

Абакум, Авакум — *д.євр.*; *Shābhaqqūq* — ім'я біблійного пророка. *Abhām* — отець піднесений, батько багатьох [народів].

Август, Августин — *лат.*; *augustus* — величний, священний.

Авксентій див. Оксентій.

Аврам, Оврам, Абрам — *д.євр.*; (області Стародавньої Греції); буквально: пастух.

¹ Білодід І.К. На все життя // Молодь України. — 1967. — 28 лютого.

² Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. — К.: Наук. думка, 1986.

Агатангел, Агафангел — *гр.*; agathos — добрий і angelos — вісник.

Адам — *д.-євр.*; ādām — людина, чоловік.

Адріан, Андріан, Андріян — *лат.*; Adrianus — житель Андрії — держави венеців.

Альберт — *нім.*; Albert — шляхетний.

Альфред — *англ.*; Alfred — рада, мудрість.

Амвросій, Амбросій — *гр.*; ambrosios — належний безсмертним, божественний.

Амос — *д.-євр.*; Amōs — навантажений; той, що несе тягар.

Анастас, Анастасій — *гр.*; anastasis — воскресіння.

Анатолій, Анатоль — *гр.*; anatolē — схід. Первісно житель Анатолії, що в Греції.

Андрій — *гр.*; andreios — мужній, хоробрий.

Андроник, Андрон — *гр.*; anēr — чоловік і nike — переможець.

Антін, Антон (Антоній) — *лат.*; Antonius, з *гр.* antaō — вступаю в бій.

Антонін — *лат.*; від Антон.

Аристарх — *гр.*; aristos — найкращий і archō — керую, владарюю (буквально: найвищий начальник).

Аркадій — *гр.*; Arkas — житель Аркадії.

Арнольд — *нім.*; Arnold; *двн.*: aro, arn — орел і *двн.*: waltan — правити.

Арсен, Арсеній — *гр.*; arsen — мужній.

Аскольд — *ст.-сканд.*; (*двн.*: ask — спис і *двн.*: waltan — правити).

Атанас, Атанасій, Афанасій — див. Панас.

Б

Богдан — *слов.*; калька з гр. імені Theodotos; від theodotos — даний богами.

Болеслав — *слов.*; від: більше і слава.

Борис — *слов.* від Борислав.

Броніслав — *слов.*; від *польськ.* broni(c) — захищати, оберігати і slaw (слава).

В

Вадим — *слов.*; від імені Вадимирь.

Валентин — *лат.*; valens — сильний.

Валер'ян, Валеріан — від **Валерій**.

Василь — *гр.*; basileus — цар.

Вацлав — *слов.*; Vaclav; від vese — більше і slava — слава.

Венедикт, Бенедикт — *лат.*; benediktus — благословенний.

Веніамін — *д.-євр.*; Bin-yāmin — син правої руки.

Вікент, Вікентій — *лат.*; vincō — перемагаю.

Віктор — *лат.*; victor — переможець.

Віталій — *лат.*; vitalis — життєвий.

Владислав, Володислав — *слов.*; від володіти і слава.

Володимир — *слов.*; *д.-рус.* Володимирь (буквально: силою великий).

Всеволод — *слов.*; від *д.-рус.* все, весь і володіти.

Вячеслав — *слов.*; від: вяче — більше і слава.

Г

Гаврило — *д.-євр.*; моя міць — Бог.

Гарасим, Герасим — *гр.*; gerasmios — поважний.

Гелій — *гр.*; hēlios — сонце.

Геннадій — *гр.*; gennadas — благородний, шляхетний.

Георгій — *гр.*; geōrgos — хлібороб, плугатар.

Герман — *лат.*; germanus — рідний, одноутробний.

Гліб — запозичення із *сканд.*; буквально: нащадок Бога.

Гнат, Ігнат, Ігнатій — *лат.*; igneus — вогненний.

Гордій — *гр.*; Gordias: Гордій (столиця Фрігії).

Григорій, Гриць — *гр.*; grēgorēo — не сплю, пильную (буквально: той, хто не спить, пильнує).

Д

Давид — *д.-євр.*; Dāuid — коханий, улюблений.

Данило — *д.-євр.*; Dāni'el — мій суддя Бог (буквально: Божий суд).

Дементій — *лат.*; domitius — приборкую (буквально: приборкувач).

Демид — *гр.*; dios — божественний і medō — піклуюся, опікую.

Дем'ян — *гр.*; damozō — приборкую, підкоряю.

Денис — *гр.*; особове ім'я Dionysios; у грецькій міфології — бог життєвих сил природи, вина і веселоців.

Дмитро — *гр.*; Dēmētrios; від: Деметра — богиня родючості та хліборобства.

Доброслав — *слов.*; від: добрий і слава.

Е

Едуард — *д-герм.*; ēad — власність і weard — охоронець.

Еміль — *нім.* Emil; від Aemilius — послідовник, ревнитель.

Еммануїл — *д.-євр.*; Immanu'el — з нами бог.

Еразм — *гр.*; erasmios — чарівний, милий, коханий.

Є

Євген — *гр.*; eugenēs — благородний, шляхетний.

Євдоким (Явдоким) — *гр.*; eudokimos — славетний; шанований.

Євлампій — *гр.*; eu — добре і lampē — світло.

Євтихій (Євтух, Явтух) — *гр.*; eutychēs — щасливий.

Єгор — *гр.*; те саме, що **Георгій**.

Єфросин — *гр.*; euphrosynē — радість, веселощі.

З

Захар — *д.-євр.*; згадав Ягве (буквально: Божа пам'ять).

Зіновій — *гр.*; Zeus — Зевс і bios — життя (буквально: той, хто догоджає Богіві).

Зорян — *слов.*; від загального іменника *зоря*.

І

Іван — *д.-євр.*; Yōchānās — Ягве (Бог) змилосердився, помилював (буквально: Божа благодать).

Ігор — запозичення із *сканд.*; ім'я Ingvarr; Ingvio — бог достатку і varr — охороняти, захищати.

Ієронім — *гр.*; hieros — священний і онума — ім'я.

Іларіон, Ларіон — *гр.*; hilaros — веселий.

Ілля (Ілько) — *д.-євр.*: Eliyāh — мій Бог — Ягве.

Інноцентій — *лат.*; innocens — невинний, цнотливий.

Іона — *д.-євр.*; uōnā — голуб.

Іполит — *гр.*; hippos — кінь і lyo — розв'язую, розпрягаю (буквально: той, хто розпрягає коней).

Ісай — *д.-євр.*; допомога (Бога) Ягве (буквально: Боже спасіння).

Ісак — *д.-євр.*; ім'я Yischag — він засміється.

Й

Йосип (Осип, Йосиф) — *д.-євр.*; Yōsēph — він (Бог) додасть.

К

Казимир — *слов.*; польськ. Kazimierz; від Kaz — нищити, руйнувати і -mierz — відомий.

Каленик — *гр.*; kallos — краса і nikē — перемога.

Карл — *запозич.*; *двн.* karl — тямущий чоловік.

Касян — *лат.*; cassus — пустий, порожній.

Кирило — *гр.*; kyrios — пан, володар.

Кіндрат — *лат.*; quadratus — чотирикутний, квадратний, широкоплечий.

Клавдій — *лат.*; claudus — кульгавий.

Клим, Климентій — *лат.*; clemens — милосердний, поблажливий.

Корнелій, Корній — *лат.*; cornu — ріг; cornum — ягода кизилу.

Костянтин — *лат.*; constans — постійний, стійкий.

Кузьма — *гр.*; kosmos — світ, порядок; переносно — краса, краса.

Купріян — *гр.*; Kuprianos — Kypros — острів Кіпр (буквально: житель Кіпру).

Л

Лаврентій, Лаврін — *лат.*;

Laurens — житель міста Лаврента.

Лавро, Лавр — *лат.*; laurus — лаврове дерево, лавровий вінок, переносно — торжество, перемога.

Лазар — *д.-євр.*; Elasar — божа допомога.

Лев, Левко — *гр.*; leōn — лев.

Леонід — *гр.*; особове ім'я Leōnidas; від leōn — лев і idea — зовнішність (буквально: подібний до лева).

Леонтій, Левко — *гр.*; leonteios — лев'ячий.

Лук'ян, Лука (Лукаш) — *лат.*; lux (род. lucis) — світло (буквально: світлий).

Любомир — *слов.*; від любов і мирний.

Людомир — *слов.*; від люди і мирний.

М

Маврикій — *гр.*; Mauros — мавр; від mauroō — затемняю, позбавляю блиску.

Макар — *гр.*; makarios — щасливий, блаженний.

Максим, Максиміан — *лат.*; maximus — найбільший.

Мануїл — *д.-євр.*; скороч. варіант імені Еммануїл.

Маркіян — *лат.*; Mercianus — присв. прикм. до римського родового імені Marcus — Марцій.

Марко — *гр.*; особове ім'я Marcos; можливо походить від *лат.* marcus — молоток, або від marseō — бути в'ялим.

Мартин — *лат.*; Martius; від Mars — присвячений Марсові (буквально: войовничий).

Мар'ян, Маріан — *лат.*; mare — море.

Матвій — *д.-євр.*; Matithyan — дар Бога.

Мефодій — *гр.*; methodeuō — вивчаю, досліджую, простежую.

Мечислав — *слов.*; від miecz — меч і slaw — слава.

Микита — *гр.*; nikaō — перемагаю.

Микола — *гр.*; особове ім'я Nikolaos; від *nikē* — перемога і *laos* — народ (буквально: переможець народів).

Милослав — *слов.*; від милий і слава.

Мирон — *гр.*; *myron* (від слова *myro* — плачу); за іншими тлумаченнями — від *myron* — міро — запашна олія, яку використовують у християнських церковних обрядах (буквально: той, хто пахне миром).

Мирослав — *слов.*; від: мирний і слава.

Митрофан — *гр.*; *mētēr* — мати і *phaino* — показую, виявляю (буквально: подібний до матері).

Михайло — *д.-євр.*; хто як Бог (рівний Богові).

Модест — *лат.*; *modestus* — скромний.

Мстислав — *слов.*; від помста і слава.

Мусій, Мойсей — *д.-євр.*; можливо від *єгип.* *mōseh* — дитина, син.

Н

Назар, Назарій *д.-євр.*; *nazar* — він присвятив (себе Богові).

Наркис, Нарцис — *гр.*; *Narkissos* — назва квітки; можливо, від *narkē* — заціпеніння.

Натан — *д.-євр.*; ім'я *Nathān* — він (Бог) дав.

Наум — *д.-євр.*; ім'я *Nachūm* — той, хто втішає, розраджує; розрадник.

Нестір, Нестор — *гр.*; особове ім'я *Nestor* (витлумачується звичайно як "той, що повернувся на батьківщину").

Никандр — *гр.*; *nikē* — перемога і *aner* (*andros*) — чоловік (буквально: чоловік-переможець).

Никін, Никон — *гр.*; особове ім'я *Nikōn*; від *nikaō* — перемагаю.

Никодим — *гр.*; *nikē* — перемога і *demos* — народ (буквально: переможець народів).

О

Овдій — *д.-євр.*; раб, служитель (Бога) Ягве.

Оверкій, Оверко, Авер'ян — *лат.*; можливо від *avertio* — жену, змушую до втечі.

Овксентій див. Аврам.

Овсій — *гр.*; eusebes — благочестивий.

Олег — *сканд.*; Helgi — святий, священний.

Олександр (Олесь, Лесь) — *гр.*; alexo — захищаю і anēr — чоловік (буквально: мужній охоронець; захисник людей).

Олексій, Олекса — *гр.*; alexo — захищаю (буквально: захисник).

Олімп, Олімпій — *гр.*; Olimpos — Олімп — гора, яку стародавні греки вважали місцеперебуванням богів.

Омелян, Омелько — *лат.*; aemulus — суперник, учасник змагань.

Онисим, Онисько — *гр.*; anysis — виконання, завершення.

Онопрій, Онуфрій — *гр.*; onos — віслук і phero — маю.

Орест — *гр.*; oros — гора (буквально: гірський).

Орфей — *гр.*; Orpheus — ім'я легендарного співця.

Оскар — *англ.-сакс.*; Ase — Бог і gar — спис.

Остап, Євстахій — *гр.*; eustathes — міцний, здоровий, урівноважений.

Охрім, Єфрем — *д.-євр.*; Ephrayim — назва одного з древньоізраїльських племен.

П

Павло — *лат.*; paulus — малий.

Палладій — *гр.*; Palladion — палладій — зображення Афін Паллади, яке, за переказами, упало з неба як знак її неприступності.

Памфіл — *гр.*; pamphilos — улюбленець.

Панас, Опанас, Атанасій, Атанас — *гр.*; athanasia — безсмертя.

Пантелеймон — *гр.*; pan — все і eleēmōn — милостивий, ласкавий.

Парфен, Пархом — *гр.*; parthenos — незайманий, непорочний.

Пахом — *гр.*; pachys — товстий і omos — плече; pachōmios — товстоплечий.

Петро — *гр.*; petra — скеля, камінь.

Пилип — *гр.*; philippos — який любить коней.

Платон — *гр.*; phatus — плечистий, огрядний.

Полікарп — *гр.*; polikarpōs — плодючий, родючий.

Порфир, Порфирій — *гр.*; porphyreos — пурпуровий, багряний.

Потап — *гр.*; potapos — “звідки?”

Прокіп, Прокопій — *гр.*; prokoros — вихоплений із піхви; за іншим тлумаченням — який досяг великих успіхів.

Прохор — *гр.*; prochoros — танцюю попереду (буквально: заспівувач).

Р

Радислав — *слов.*; від: радіти і слава.

Радомир — *слов.*; від: радіти і мир.

Рафаїл — *д.-євр.*; Raphael — зцілив Бог.

Рейнгольд — *двн.*; ragin — вирок богів і waltan — правити.

Роберт — *двн.*; hrōd — слава і beraht — відомий.

Родіон — *гр.*; rodion — троянда; за іншим тлумаченням — житель острова Родос.

Роланд, Ролан — *двн.*; hrōd — слава і land — країна.

Роман — *лат.*; Romanus — римський; римлянин.

Ростислав — *слов.*; від: рости і слава.

Руслан — *тюрк.*; arslan — лев.

С

Сава (Савка) — *арам.*; sabhā — старий дід.

Саватій — *д.-євр.*; Sabbath — субота (буквально: який народився в суботу).

Савелій — *д.-євр.*; sa'ul — виклопотаний, випроханий (у Бога).

Саливон — *лат.*; Sivlanus — бог лісів, полів і стад.

Самійло — *д.-євр.*; Бог.

Самсон — *д.-євр.*; ім'я Simson, від simsi — сонячний.

Свирид, Спиридон — *гр.*; sputis — кошик.

Світозар — *слов.*; від: світлий і зоря.

Святогор — *д.-рус.*; від: святий і гора.

Святополк — *слов.*; від: святий і полк.

Святослав — *слов.*; від: святий і слава.

Семен — *д.-євр.*; simon — той (Бог) чує.

Серафим — *д.-євр.*; вогненний, полум'яний.

Сергій — *лат.*; від *servus* — служитель.

Сидір — *гр.*; Isis, Isida (єгипетська богиня) і *dōron* (дарунок).

Сила, Силантій — *лат.*; *syle* — право володіння.

Сильвестр — *лат.*; *silvester* — лісовий.

Симон — *д.-євр.*; *sama* — слухати, чути.

Славмир, Славомир — *слов.*; від *слава* і *мир*.

Софрон — *гр.*; *sophron* — розсудливий, розважливий.

Спартак — *лат.*; *Spartacus* — організатор і керівник повстання римських рабів; *фрак. spar* — спис і *tak* — відбивач (буквально: той, хто відбиває списи).

Станіслав, Стасій — *слов.*; *stanas* (стати) *slaw* (слава).

Степан (Стефан, Стецько) — *гр.*; *stephanos* — вінок.

Стратон — *гр.*; *stratos* — військо.

Т

Тарас — *гр.*; *tarassō* — бентежу, турбую (буквально: бунтівник).

Теодор, Тодор — *гр.*; *theos* — Бог і *dōron* — дар, дарунок (буквально: Божий дар).

Терентій (Терешко) — *лат.*; *terens*; від *tero* — тру.

Тимон — *гр.*; *timōn* — який шанує, поважає.

Тимофій (Тиміш) — *гр.*; *time* — честь, шана і *theos* — Бог (буквально: той, хто шанує Бога; богобоязливий).

Тимур — *монгол.*; ім'я середньоазіатського еміра і полководця; від *tūnus* — залізо.

Тит — *лат.*; рим. особове ім'я *Titus*; *titulus* — честь, пошана.

Тихін, Тихон — *гр.*; *tychon* — щасливий, щасливець.

Трифон — *гр.*; *tryphōn* — який живе в розкошах.

Трохим — *гр.*; *trophimos* — годувальник або годованець.

У

Улян — *лат.*; те саме, що **Юліан**.

Устим, Устин — *лат.*; *justus* — справедливий.

Ф

Фадей, Тадей — *д.євр.*; taddē — хвала.

Федір — *гр.*; theos — Бог і dōron — дар, дарунок (буквально: Божий дар).

Федот — *гр.*; theodotos — даний богами.

Фелікс — *лат.*; felix — щасливий.

Феодосій (Тодось, Тодосій) — *гр.*; theos — Бог і dosis — дар (буквально: Божий дар).

Феоктист — *гр.*; theos — Бог і krizo — раб (буквально: раб Божий).

Феофан, Теофан — *гр.*; theos — Бог і phaino — показую, виявляю (буквально: явлений богами).

Феофіл, Теофіл — *гр.*; theos — Бог і phileō — люблю.

Филимон — *гр.*; phileō — люблю.

Флор — *лат.*; flos — квітка.

Флорентин, Флорентій — *лат.*; florens — квітучий, який цвіте.

Фока — *гр.*; phōkē — тюлень.

Франко — *нім.*; Frank — представник германського племені франків; прикм. frank — вільний.

Фрідріх — *нім.*; Fridrich; *двн.* fridu — згода, мир і *двн.* richī — могутній; князь.

Х

Харитон, Харитін — *гр.*; chariton — щедрий, який дарує милості або від charis — краса, слава.

Харламп — *гр.*; chara — радість, захоплення і lâmpō — блищу, сяю.

Хома (Тома) — *д.євр.*; taom — близнюк.

Христофор — *гр.*; christophoros — той, хто породив Христа.

Ч

Чеслав — *слов.*; Czeslaw: czesc — честь і slaw — слава.

Ю

Ювеналій — лат.; juvenalis — юнацький.

Юзеф — слов.; польськ.: Jozef — те саме, що **Йосип**.

Юліан (Уліян) — лат.; рим. особове ім'я Julianus.

Юрій (Юрко) — гр.; те саме, що **Георгій**.

Юхим (Єфим, Євтим) — гр.; enphēmos — благочестивий, священний.

Я

Яким — д.-євр.; Ягве (Бог) споруджує.

Яків — д.-євр.; він іде слідом (по п'ятах); від 'āgēbh п'ята (за біблійною легендою, Яків, близнюк, схопив свого первонародженого брата Ісава за п'яту, щоб не відстати від нього).

Ян — запозичене; польськ., чеськ., слц., Jan; те саме, що **Іван**.

Януарій — лат.; Januarius (присв. прикм. до Janus — давнє римське божество, бог Сонця та світла, дверей і воріт; від janus — критий прохід; janua — двері) — який належить Янусові, стосується його.

Ярема, Веремій — д.-євр.; Ягве (Бог) піднесе; від gīm — бути високим.

Яромір — слов.; від ярий і мирний.

Ярослав — слов.; від ярий і слава.

Жіночі імена

А

Августа — жін. до **Август**.

Аврора — лат.; aurora — зоря, світанок; в античній міфології Аврора — богиня ранкової зорі, світанку.

Агафія, Гафія — гр.; agathē — добра.

Аглаїда — гр.; aglaos — чудовий, прекрасний і eidos — вигляд, зовнішність.

Агнеса — гр.; agnē — чиста, непорочна.

Агрипина, Горпина — *лат.*; рим. родове ім'я Agrippa. За легендою, основоположник цього роду народився вперед ногами, звідси і дістав своє ім'я (*гр.*; agreuō — схоплювати і pous — нога).

Ада — *д.-євр.*; ім'я Ādā — прикраса;

Аделаїда — *двн.*; adal — шляхетний, благородний і heit — порода, рід.

Аделіна — *двн.*; adal — шляхетний, благородний.

Адріана — жін. до **Адріан**.

Аза — *д.-євр.*; від 'az (жін. 'azzā) — сильний, міцний.

Азалія — *гр.*; azalea — назва декоративної рослини родини вересових, по-грецьки — суха.

Алевтина — *гр.*; можливо, від alepō — відбиваю.

Аліна — *нім.*; Alina; можливо, виникло через скорочення імен Ангеліна, Аделіна.

Аліса — *фр.*; Alice; можливо, від *гр.* alētheia — істина.

Алла — *гр.*; можливо від allē — інша, друга, наступна.

Альвіна — *нім.* Alwine; варіант імені Adalwine (*двн.* adal — шляхетний, благородний і wini — друг).

Анастасія, Настасія (Настя) — жін. до **Анастас**.

Анатолія — жін. до **Анатолій**.

Ангеліна — *гр.*; angelos — вісник.

Анжела, Анжеліка — *лат.*; angelica — ангельська.

Антоніна — жін. до **Антонін**.

Анфіса — *гр.*; antheō — цвіту; anthusa — яка цвіте, квітуча.

Аріадна — *гр.*; arī — дуже і handanō — подобаюся; за іншим тлумаченням — вірна своєму чоловікові.

Аркадія — жін. до **Аркадій**.

Арсена, Арсенія — жін. до **Арсен, Арсеній**.

Ася — скороч. варіант імені **Анастасія**.

Афанасія — жін. до **Афанасій**.

Б

Беатриса — *фр.*; Beatrice; від *лат.* beata — щаслива.

Белла — *лат.*; bella — гарна, вродлива.

Берта — *нім.*; Berta — блискуча.

Богдана — жін. до **Богдан**.

- Богуслава** — жін. до **Богуслав**.
Болеслава — жін. до **Болеслав**.
Борислава — жін. до **Борислав**.
Броніслава — жін. до **Броніслав**.

В

- Валентина** — жін. до **Валентин**.
Валерія — жін. до **Валерій**.
Ванда — *слов.*; *польськ.* Wanda; можливо від *лат.* Veneda — слов'янка.
Варвара — *гр.*; barbaros — чужоземець.
Василина — жін. до **Василь**.
Венера — *лат.*; Venus — Венера; в давньогрецькій міфології — богиня кохання і вроди.
Вероніка — *гр.*; pherō — несу і pikē — перемога (буквально: та, що приносить перемогу).
Вікторія — *лат.*; Victoria — перемога.
Віола — *англ.*; Viola; від *лат.* viola — фіалка.
Віолетта — *итал.*; violetta — фіалка.
Віра — *гр.*; Pistis; від pistis — віра.
Віргінія — *лат.*; virgo — дівчина.
Віта — *лат.*; vita — життя.
Віталіна — жін. до **Віталій**.
Влада — *слов.*; від *ст.-сл.* володіти.
Владислава — жін. до **Владислав**.
Власта — *слов.*; Vlasta; від vlast — батьківщина, вітчизна.
Володимира — жін. до **Володимир**.
Воля — *нов.*; від загального іменника воля.
Вячеслава — жін. до **Вячеслав**.

Г

- Гаїна** — *гр.*; gaia — земля.
Галина — *гр.*; galēnē — спокій, тиша; штиль на морі; тиха погода.
Ганна, Анна — *д.-євр.*; від śhānan — він був милостивий, виявляв ласку.

Гелена — *слов.; польськ.* Helena; фонетичний варіант імені **Олена**.

Глафіра — *гр.*; glaphura — струнка, елегантна.

Гликерія, Ликерія, Ликера — жін. до Глиперій.

Горпина див. **Агрипина**.

Густава жін. до **Густав**.

Д

Динаїла — жін. до **Данило**.

Дарина, Одарка — жін. до **Дарій**.

Дарія, Дар'я — жін. до **Дарій**.

Денісія — жін. до **Денис**.

Дзвенимира — *слов.*; від дзвеніти і мирний, мир.

Дзвенислава — *слов.*; від дзвеніти і слава.

Діана — *лат.*; deus — Бог; в древньомірській міфології Діана (Diana) — богиня Місяця і полювання.

Діна — *гр.*; можливо від dynamis — сила, міць, могутність, влада.

Докія див. **Євдокія**.

Домаха див. **Домна**.

Домініка, Домінікія — *лат.*; dominica — господня, панська.

Домна (Домаха) — *лат.*; domina — пані, господиня.

Дора — *гр.*; можливо, від doron — дар, дарунок.

Е

Евеліна — *запозичене нім., англ.* Eveline, Evelyn; можливо, те саме, що **Єва**.

Елеонора, Леонора — *нім.* Eleonora; можливо, від *гр.* eleos — співчуття.

Еліна — *фр.*; Eliane; від чол. **Ілля**.

Елла — *нім.*: Ella; варіант імені **Eleonore**.

Ельвіра — *нім.*; Elwira; можливо, від aelf — ельф і rad — рада, порада.

Ельза — *нім.*; Else; скорочений варіант імені **Elisabeth**.

Емілія (Еміла) — жін. до **Еміль**.

Ера — *нов.*; від загального іменника ера.

Есфір — *д.-євр.*; Estēr; *перс.* sitāre — зірка.

Є

Єва — *д.-євр.*; за біблійним переказом ім'я першої жінки, дружини Адама, від прикметника жива.

Євгенія (Євгена, Івга, Югина) жін. до Євген.

Євдокія, Докія (Явдоха, Вівдя) — *гр.*; eudokia — благовоління; добра слава.

Євлампія — жін. до Євлампій.

Євпраксія (Євпракся, Пракся) — *гр.*; euraxia — щастя, благоденство.

Євстахія — жін. до Євстахій.

Єлизавета (Лисавета) — *д.-євр.*; Elisebeth — Бог мій — клятва, Богом я клянуся.

Єпистима (Лепестина, Опастина, Пестина, Пистина) — *гр.*; epistēnē — знання, уміння.

Єфросинія, Фросина (Пріська) — жін. до Єфросин.

Ж

Жанна — *фр.*; Jeanne; — жін до Jean (Іван).

Жозефіна — *фр.*; Josephine — жін. до Joseph (Йосип).

З

Земфіра — *гр.*; sarpheiros — сапфір.

Зінаїда — *гр.*; від Zeus — Зевс і eidos — нащадок або вид, подоба (буквально: подібна до Зевса).

Зіновія — жін. до Зіновій.

Злата — *слов.*; *чеськ.* Zlata — золота.

Златослава — *слов.*; від злато і слава.

Зореслава — *слов.*; від зоря і слава.

Зорина — *слов.*; від загального іменника зоря.

Зоря — *слов.*; від загального іменника зоря.

Зоряна — жін. до Зорян.

Зоя — *гр.*; zōe — життя.

I

Іванна — жін. до **Іван**.

Іда — *гр.*; можливо, від *Ida* — назва гори.

Ізабелла — *исп.*; *Isabel*; можливо, те саме, що Єлизавета.

Ізольда — *нім.*; *Isolde*, від *двн. isan* — залізо, меч і *hiltja* — боротьба, битва.

Ілона — *угор.*; *Ilona*; те саме, що **Олена**.

Інга — *двн.*; *Inga*; *ingwio* — Бог.

Інеса — *нім.*; *Ines*; можливо, за назвою гр. міста *Inessa*.

Інна — *лат.*; *innō* — плаваю.

Іоланта — *нім.*; *Iolante*; від *лат. viola* — фіалка.

Іраїда — *гр.*; *hērōis* — героїня.

Ірена — *нім.*; *Irene*; те саме, що **Ірина**.

Ірина, Ярина — *гр.*; *eirēnē* — мир, спокій.

Ірма — *нім.*; *Irma* — скорочений варіант імен, що мають складовою частиною *Irm (in)*.

Ія — *гр.*; *ion* — фіалка.

Ї

Ївга — див. **Євгенія**.

Й

Йосипа, Осипа — жін. до **Йосип, Осип**.

К

Казимира — жін. до **Казимир**.

Калерія — *гр.*; *kalē* — добра, гарна.

Калина — *слов.*; від загальної назви калина.

Каміла — *лат.*; *kamillus* — молода людина із знатної родини, зобов'язана бути присутньою при жертвоприношеннях.

Капітолїна — *лат.*; *Capitolina* — капітолійська; від **Капітолій** — назва пагорба в Римі.

Карина — *лат.*; *carina* — киль корабля.

Кароліна — *нім.*; Karoline — жін. до Carolus (варіант імені Карл).

Катерина (Катря) — *гр.*; katharios — чистий.

Квітослава — *слов.*; від квітнути, квіт і слава.

Килина (Якилина) — *лат.*; aquilina — орлина.

Кіра — жін. до **Кир**.

Клавдія — жін. до **Клавдій**.

Клара — *лат.*; clara — ясна, світла.

Клементина — *фр.*; Clementine.

Клеопатра — *гр.*; kleos — слава і pater — батько (буквально: дочка славного батька).

Констанція — *лат.*; constantia — постійність, стійкість.

Ксенія див. **Оксана**.

Л

Лада — *слов.*; *д.-рус.*: лада — люба, мила, кохана. Лада — язичницька богиня шлюбу й кохання.

Лариса — *гр.*; laros — чайка або назва Laris(s) — назва міста.

Лаура — *итал.*; Laura; від лат. laurea — лаврове дерево, лавровий вінок.

Леонарда — жін. до **Леонард**.

Леоніда — жін. до **Леонід**.

Леоніла — *лат.*; leo — лев.

Леонтина — жін. до **Леонт**.

Лепестина див.: **Епистима**.

Леся — скорочений варіант від ряду імен (Лариса, Олександр та ін.).

Лея див. **Лія**.

Ликера, Ликерія див. **Гликерія**.

Лисавета див. **Єлизавета**.

Ліана — *нім.*; Liana: можливо, від назви рослини ліана.

Ліліана, Ліліяна — *лат.*; можливо, від lilium — лілія.

Лілія — *нов.*; утворено за назвою квітки.

Ліна — *гр.*; можливо, жін. до особового чол. імені Linos;

linos — скорботна пісня.

Лія (Лея) — *д.-євр.*; leā — антилопа.

Луїза — *фр.*; Luise скорочений варіант від чол. Ludwig.

Лукерія, Лукера — *гр.*; те саме, що Гликерія.

Лукина — від чол. імені Лука.

Лук'яна — жін. до Лук'ян.

Любава — *слов.*; від любов.

Любов (Любина) — *слов.*; від *гр.* charis — любов.

Любомила — *слов.*; від любов і милий.

Любомира — жін. до Любомир.

Людвіга — жін. до Людвіг.

Людмила — *слов.*; від люди і милий.

Люція — *лат.*; від lux — світло.

М

Мавра — жін. до Мавр.

Магдалина, Магдалена — *нім.*; Magnalena; *гр.* Maria Magdalēnē — Марія з Магдали.

Маїна — *нов.*; утв. від загального іменника май.

Майя — *гр.*; Маја; у грецькій міфології Майя — богиня весни, мати Гермеса.

Мальвіна, Мальва — *нім.*; Malwine; *двн.* mahal — судові збори і wini — подруга (буквально: друг справедливості).

Маргарита — *лат.*; margarita — перлина.

Марина — *лат.*; marina — морська.

Марієтта — *итал.*; Marietta — пестливе до Maria — Марія.

Марія (Мар'я) — *д.-євр.*; те саме, що Маріамна.

Марта те саме, що **Марфа**.

Марфа — *гр.*; Martha; від *арам.* marta — пані, господиня.

Мар'яна, Маріанна — жін. до Мар'ян, Маріан.

Матильда — *нім.*; Mathilde; *двн.*: macht — сила, міць і hiltja — боротьба, бій.

Меланія, Мелана (Меланка, Маланка) — *гр.*; malaina — чорна, темна.

Мелетія — жін. до Мелетій.

Мелітина — *гр.*; melitine — медова.

Мечислава — жін. до Мечислав.

Милана — жін. до Милан.

Милиця — *слов., серб.; болг.* Милиця; від милий.

Мирослава — жін. до Мирослав.

Митродора — *гр.*; *mētēr* — мати і *dōron* — дар, дарунок (буквально: дарунок матері).

Михайлина — від чол. імені **Михайло**.

Млада — *слов.*; від *ст.-сл.* *млад* (молодий).

Модеста — жін. до **Модест**.

Мокрина — *лат.*; *maker* — худий; можливо, з *гр.* *makros* — довгий, далекий, високий.

Мотрона (Мотря) — *лат.*; *matrona* — поважна заміжня жінка.

Мстислава — жін. до **Мстислав**.

Муза — *гр.*; *Musa* — богиня наук і мистецтв; *перен.* натхенниця.

Н

Надія — *укр.*; від *гр.* *elpis* — надія.

Настасія, Настя див. **Анастасія**.

Наталія, Наталя (Наталка) — *лат.*; *natalis* — рідний.

Неллі — *англ.* *Nelly*; пестливе до *Ellen, Hellen*. Див. **Олена**.

Неля — *слов.*; виникло від скороч. ряду імен типу **Неоніла**, **Неллі**, **Нінель**.

Неоніла — *гр.*; *neos* — новий, молодий.

Нимидора, Минодора — *гр.*; *mēn* місяць і *doron* — дар, дарунок.

Ніка — *гр.* *nikē* — перемога, в античній міфології **Ніка** — богиня перемоги

Ніна — *грузин.*; можливо, від *гр.* *Ninos* — **Нін** — ім'я легендарного засновника Ассирійської держави.

Нонна — *лат.*; *nonus* — дев'ятий.

О

Одарина, Одарка див. **Дарина**.

Оксана (Аксенія, Оксенія, Ксенія) — *гр.*; *xenia* — гостинність або *xenios* — чужий, чужоземний.

Олександра (Олеся) — жін. до **Олександр**.

Олена — *гр.*; ім'я *Helenē, Helenā*; можливо, від *hele* — сонячне світло, або *helenē* — смолокип.

Ольга — *сканд.*; *Heilega*; від *heila* — свята.

Онисія (Ониська) — жін. до **Онисій**.
Ореста — жін. до **Орест**.
Орина, Орися — *гр.*; те саме, що **Ірина**.

П

Павла — жін. до **Павло**.
Павлина — жін. до **Павлин**.
Пальмира — *гр.*; *Palmira*; можливо, від *лат.* *palma* — пальма.
Парасковія, Параска — *гр.*; *paraskeuē* — п'ятниця.
Парфенія, Парфена — жін. до **Парфен**.
Пелагія, Пелагея, Палажка, Палагна — *гр.*; *pelagios* — морський.
Петрина, Петрана — від чол. імені **Петро**.
Поліксенія — *гр.*; *polixenē* — дуже гостинна.
Поліна — скороч. варіант імені **Апполінарія**.
Пульхерія — *лат.*; *pulchra* — гарна, вродлива.

Р

Рада — *слов.*; від *радий*, *радість*.
Радислава — жін. до **Радислав**.
Раїса — *гр.*; можливо, від *radia* — легка.
Раймонда — жін. до **Раймонд**.
Рафалина — від чол. імені **Рафаїл**.
Рахіль, Рахіля — *д.-євр.*; від *rašēl* — вівця.
Регіна — *лат.*; *regina* — цариця.
Рената — *лат.*; *renatus* — який народився, вдруге народився.
Рогніда — *сканд.*; *rag(n)* — вирок долі і *heiðr* — честь.
Роза, Розалія — *лат.*; *rosa* — роза, троянда.
Роксана — *гр.*; ім'я дружини **Олександра Македонського**; із *перс.* — світло.
Роксолана — *лат.*; *Roxolana* — русинка.
Романія, Романа — жін. до **Роман**.
Ростислава — жін. до **Ростислав**.
Ружена — *слов.*; від назви квітки *ружа*, (біла) лілія.
Руслана — жін. до **Руслан**.

Руф — *д.-євр.*; ім'я Rut; можливо, від подруга, дружба.
Руфіна — *лат.*; rufus — золотаво-жовтий, рудий.

С

Савін, Сабіна — *лат.*; Sabina — сабінянка.

Сара — *д.-євр.*; sārā — знатна княжна.

Світлана — *слов.*; від світло.

Світозара — жін. до Світозар.

Свобода — *нов.*; від загального іменника свобода.

Святослава — жін. до Святослав.

Северина — жін. до Северин.

Секлета (Секлетина) — *гр.*; synklētikōs — член державної ради.

Серафима — жін. до Серафим.

Сільва, Сільва — *лат.*; silva — ліс.

Сніжана — *нов.*; від слова сніг.

Соломія, Соломея (Солоха) — *д.-євр.*; salom — мир.

Софія — *гр.*; sophia — мудрість.

Станіслава — жін. до Станіслав.

Стелла — *лат.*; stella — зірка.

Степанида, Стефанида — *гр.*; stephanos — вінок.

Сусанна — *д.-євр.*; ім'я Sosanna водяна (біла) лілія.

Т

Таїсія, Таїса — *гр.*; можливо, від ta Isios — яка належить Ісіді — єгипетській богині.

Тамара — *д.-євр.*; ім'я Tamar; від tamar — фінікова пальма; фігове дерево, смоківниця.

Таміла, Томіла — *слов.*; від *д.-рус.* томити — мучити, терзати.

Текля, Векля (Фекла) — *гр.*; theos — Бог і kleos — слава.

Теодора — жін. до Теодор.

Тереза, Терезія — *гр.*; можливо, від tērēsis — охорона, захист або thēraō — полюю, ловлю; прагну, домагаюся.

Тетяна — *лат.*; від *гр.* tattō — установлюю, призначаю.

У

Улита — *лат.*; Julitta — пестливе до Julia — Юлія.

Уляна, Оляна — жін. до **Улян.**

Устина, Юстина — жін. до **Устин, Юстин.**

Ф

Фаїна — *гр.*; phaeinē — осяйна.

Февронія (Февросія, Хівря) — *гр.*; ім'я Phebrona, від faber — майстер, творець.

Федора — жін. до **Федір.**

Фелікса — жін. до **Фелікс.**

Феліцата — *лат.*; felicitas — щастя.

Феодосія — жін. до **Феодосій.**

Федотія — *гр.*; theos — Бог і dotes — подавець (буквально: Богом даний).

Феоктиста — жін. до **Феоктист.**

Феона, Феонія — *гр.*; theos — Бог і noos — думка, розум.

Феофанія — жін. до **Феофан.**

Феофіла, Теофіла — жін. до **Феофіл, Теофіл.**

Філарета — жін. до **Філарет.**

Флора, Флорія — *лат.*; flos — квітка; в античній міфології Флора (Floga) — богиня квітів і весни.

Флорентина — жін. до **Флорентин.**

Фотинія, Фотина (Хотина) — *гр.*; phōs — світло.

Фросина див. **Єфросинія.**

Х

Харита, Харитина (Харитя) — *гр.*; charis — витонченість, краса, привабливість.

Хима, Химка див. **Юхимія.**

Хівря див. **Февронія.**

Христина (Христя) — *гр.*; christianos — християнин.

Ч

Чеслава — жін. до **Чеслав**.

Ю

Югина див. **Євгенія**.

Юзефа — жін. до **Юзеф**.

Юлія, Юлина — жін. до **Юлій**.

Юстина див. **Устина**.

Юхимія, Юхимина (Єфимія, Хима, Химка) — жін. до **Юхим**.

Я

Явдоха див. **Євдокія**.

Ядвіга — *польськ. Jadwiga; дєн. Hadwig* (hadu — боротьба і wig — битва).

Якилина див. **Килина**.

Яна — жін. до **Ян**.

Ярослава — жін. до **Ярослав**.

9. ХРЕЩЕНІ БАТЬКИ ДИТИНИ

Традиційно в ментальності українців залишилася тенденція обирати для своїх новонароджених дітей названих батьків — тата й маму. Під благодійним покровом православної церкви їх називають *хрещеними батьками*.

З позицій соціальної дійсності потреба мати хрещених батьків виникла в сиву давнину. У цьому прихована турбота рідних батьків про своїх дітей. Передусім на той випадок, коли хтось із рідних батьків (або й обоє) помре, хрещені батьки від імені Бога й громади мають повністю замінити рідних батьків, урятувати їх від сирітства. Хрещені батьки несуть дитину до церкви для хрещення. Їх називають кумами.

Кумів добирають, як правило, *не за багатством, а за чеснотами*. У народі побутує прислів'я: “З нечесним я за один стіл не сяду, хай мені сто карбованців дадуть”. Вважають, що від нечесного гріх може перейти на дитину.

До кумів ставляться з повагою, звертаються до них обов'язково на “Ви”.

У народі разом з церквою було вироблено ритуал хрещення дитини, який зберігається й донині з певними відтінками залежно від звичаєвої культури в різних регіонах України.

У наші дні дещо знецінилася сутність вибору хрещених батьків для своєї дитини — обирати не за багатством, а за чеснотами. Дуже часто тепер обирають кумів за багатство, а не з погляду людських чеснот. Таким чином батьки грішать перед Богом і своєю совістю.

10. ДИТИНА ВИЯВЛЯЄ СЕБЕ ЯК ОСОБИСТІТЬ

Поняття “людина” й “особистість” — не тотожні. Людина — це біологічна істота типу *homo sapiens* (людина мисляча), яка характеризується фізіолого-біологічними ознаками: прямою ходою, розвиненою черепною коробкою, передніми кінцівками та ін.

Особистість — це соціально-психологічне поняття; людина, яка характеризується із соціально-психологічного погляду на-самперед рівнем розвитку психіки, здатністю до засвоєння соціального досвіду, можливістю спілкування з іншими людьми.

Новонароджена дитина є, безперечно, людиною, але не особистістю. Точніше сказати, вона лише потенційно може бути названа особистістю. У ній закладені передумови формування тих чи тих якостей.

Лише вступаючи в процес спілкування з мамою, татом, реагуючи на певні психологічні подразники (материнське тепло, задоволення від смоктання, мамину колискову, іграшки, звуки, музику та багато іншого), дитина формується як особистість. Дитяче агукання, посмішка, протягування ручок до мами або тата, вибір більш яскравої іграшки та багато іншого — усе це показники становлення малюка як особистості. Уже на другому — третьому тижні після народження дитини батьки можуть помітити в ній “народження” особистості.

Батькам якомога раніше треба звернути увагу на якісні зміни в поведінці малюка й забезпечити оптимальні умови для його психічного й соціального розвитку. Для досягнення цієї мети можуть бути використані різноманітні методи й засоби. Дитина має перебувати в стані соціальної благодаті: відчувати від батьків ласку, любов (“Любов є животворний вогонь в душі людини, і все, створене людиною під впливом цього почуття, відмічено печаттю життя і поезії” (Т.Г. Шевченко)), доброту та інші добродієвості. Незважаючи на те, що дитина ще не вміє говорити, вона повинна якомога частіше чути гарну рідну мову. При цьому не треба “сюсюкати” з дитиною, бо пізніше доведеться виправляти мовлення дитини.

Коли дитина починає говорити, ходити, перед нею розкриваються широкі можливості для психічного й соціального розвитку, активізується процес формування її як особистості.

11. ОСОБЛИВОСТІ АНАТОМО- ФІЗІОЛОГІЧНОГО ТА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ І ВРАХУВАННЯ ЇХ У ВИХОВНІЙ РОБОТІ

Розвиток людини — складний і багатогранний процес. Залежно від особливостей анатомо-фізіологічного й психічного розвитку дітей поділяють на вікові групи й підгрупи. Загальну картину поділу дітей на вікові групи подано на рис. 2.

Як бачимо, між віковими групами немає чіткої межі. Це зумовлено тим, що у процесі розвитку кожна дитина має свою індивідуальну програму.

Для дітей певної вікової групи характерні типові особливості анатомо-фізіологічного й психічного розвитку, які треба враховувати у виховній роботі. Тому батьки, вихователі дошкільних виховних закладів, учителі мають добре знати типові особливості фізичного й психічного розвитку дітей відповідної вікової групи й на цій основі визначати програму виховного впливу на конкретну дитину. К.Д. Ушинський писав: “Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна попереду пізнати її також у всіх відношеннях”¹. Але навіть знаючи типові особливості фізичного й психічного розвитку дитини, що належить до певної вікової групи, марно покладається на якісь універсальні рецепти, що обов’язково допоможуть

¹ Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 28.

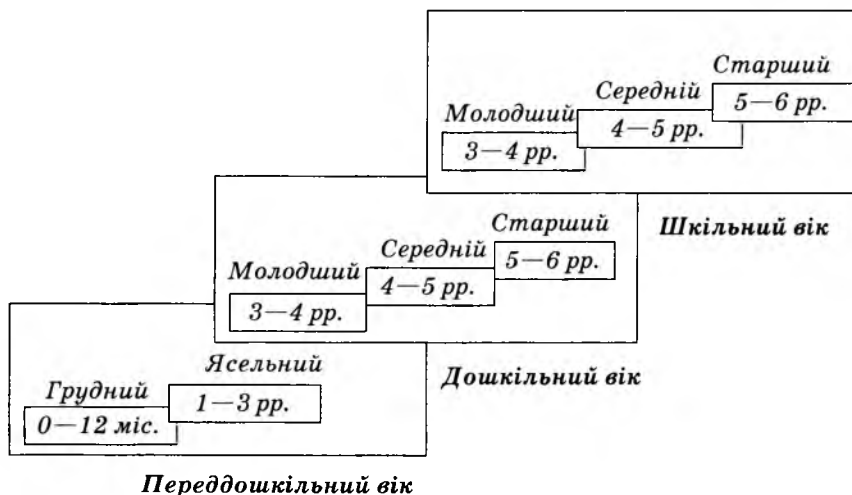


Рис. 2. Поділ дітей на вікові групи

розв'язати ту чи ту педагогічну проблему. Тут може зарадити лише творчий підхід до справи, який має ґрунтуватися на знаннях знову-таки особливостей розвитку конкретної дитини. І в цьому плані К.Д. Ушинський, виходячи з постулату, що педагогіка — це мистецтво, яке спирається на науку, наголошував: “Ми не кажемо педагогам — робіть так чи інакше; але кажемо їм: вивчайте закони психічних явищ, якими ви хочете керувати, і робіть, керуючись цими законами і тими обставинами, в яких ви хочете їх застосовувати. Не тільки обставини ці без краю різноманітні, але й самі вдачі вихованців не схожі одна на одну. Чи можна ж при такій різноманітності обставин виховання й виховуваних індивідуумів зумовлювати які-небудь загальні виховні рецепти?”¹

Тому ми звертаємося до батьків, усіх педагогів, які займаються вихованням дітей у дошкільних, загальноосвітніх навчально-виховних закладах, з проханням ретельно й відповідально ознайомитися з типовими особливостями фізичного й психічного розвитку дітей певних вікових груп. Зважте на пе-

¹ Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 48.

дагогічні рекомендації щодо врахування цих особливостей і виявляйте максимум творчості в розв'язанні конкретних педагогічних завдань.

Ранній дитячий вік

Цей період охоплює перші три роки життя дитини. У ньому виділяють грудний вік (перший рік життя) і власне ранній дитячий вік (2—3 роки). Передумовою для виділення раннього дитячого віку є не лише швидкі темпи розвитку, а й якісні перетворення органів і функцій. Ці ознаки найбільш характерні для розвитку нервової діяльності й поведінки дитини, що зумовлено її взаємодією з навколишнім природним і соціальним середовищем. Провідну роль у цьому процесі відіграють батьки.

Особливості фізичного розвитку дитини цього віку характеризуються такими основними показниками (за О.Ф. Туром) (табл. 1).

Таблиця 1. Особливості фізичного розвитку дитини в ранньому дитячому віці

Вік	Вага, г	Зріст, см		Довжина, см			Окружність, см					
		стоячи	сидячи	Туллуб	Руки	Ноги	Голова	Груди	Живіт	Плече	Стегно	Гомілка
Новонароджений	3 250	50	30	19	18	19	35	34	35	10	16	11
1 рік	10 500	75	48	28	29	32	48	51	49	17	30	20
2 роки	12 500	84	50	30	32	36	49	54	51	18	32	22
3 роки	14 000	92	53	32	36	41	50	56	52	19	33	23

Як видно з табл. 1, зріст тіла й збільшення ваги найбільш інтенсивно відбуваються впродовж першого року життя, хоча й наступні два роки цей процес теж проходить інтенсивно. Досить швидко в цей період розвивається мозок. Мозок новонародженої дитини важить у середньому 350—380 г і становить близько четвертої частини ваги мозку дорослої людини. До трьох років вага мозку потроюється, а потім за все наступне життя збільшується на чверть своєї загальної ваги. Хімічний склад дитячого мозку вже на другому році життя в основному відповідає хімічному складу мозку дорослої людини. У ці ж роки формується досить складна внутрішня структура мозку. Узагалі органічний розвиток мозку стрімкіший, ніж розвиток інших органів дитини.

Прискорений розвиток організму дитини в ранньому віці відбувається за умов раціонального харчування, користування чистим повітрям, водою, сонячним світлом, правильним гігієнічним доглядом за тілом, оптимальним чергуванням сну й бадьорості.

У ранньому дитячому віці поступово підвищується працездатність нервової системи, що виражається у зменненні нічного й денного сну. Уже в першій половині другого року значно поліпшується координація рухів, збільшуються їх швидкість і спритність. Діти починають ходити, долати перепони (переступати через невисокі предмети, підніматися на горбочки, робити кроки не лише вперед, а й назад). У другій половині другого року діти можуть підніматися по невисокій драбинці, перелазити через колоду, котити м'ячі й навіть перекидати їх іншим, підніматися по дошці, яка піднята одним кінцем від підлоги на 10—20 см. На третьому році життя діти можуть підніматися по драбині й сходити з неї, узгоджувати свої рухи з рухами інших дітей, змінювати рухи за темпом, напрямком, виконувати певні рухи за командою.

У ранньому віці виникають і проходять основні етапи розвитку мови, справляючи відчутний вплив на розвиток усіх нервово-психічних функцій дитини. Своєчасний і правильний розвиток мови є найважливішим завданням виховання дітей протягом перших трьох років життя. Уже до кінця першого року життя дитина розуміє назви окремих предметів, рухів, дій, знає імена близьких людей, повторює певні звуки й навіть деякі

слова. Упродовж другого року життя розуміння мови розвивається швидше, ніж мовлення дитини. Якщо під час спілкування з дитиною в процесі ігрової діяльності, приймання їжі, одягання, купання та ін. правильно називати предмети, певні дії, то вже у півтора року вона починає розуміти в мові дорослих усе, що стосується її оточення. Але всі, хто оточує дитину, мають розуміти, що слова треба вимовляти правильно, виразно й ні в якому разі не вдаватися до “сюсюкання”. Уміння говорити настає лише під кінець дворічного віку, тому що в дитини виникає потреба спілкуватися з тими, хто її оточує, в неї формуються нові види практичної діяльності, удосконалюється словесне наслідування. Якщо вміло підходити до формування мовленнєвої діяльності дитини, то її словниковий запас зростає дуже стрімко: з 10—15 слів у півторарічної дитини до 300 у дворічної. На третьому році життя діти добре розуміють мову дорослих про те, що їх оточує або пов’язане з їхньою діяльністю. У три роки словниковий запас дитини досягає 1000 слів. До нього входять усі частини мови, з’являються нові речення.

Розвиток мови в ранньому дитячому віці справляє значний вплив на подальший розвиток усіх психічних функцій: уваги, сприйняття, пам’яті та ін. У тісному зв’язку з розвитком мови відбувається й розвиток мислення дитини, яке має виражений наочно-дієвий характер. Дитина мислить образами, мислення її конкретне. Вона може зрозуміти лише те, що спирається на її практичний досвід. Предмет мислення дитини зазвичай зводиться до того, що вона робить у конкретний момент.

У дітей цього віку можна сформуванати певні навички щодо самообслуговування: самостійно їсти ложкою, приносити потрібний одяг, взуття, одягати шкарпетки, мити руки, умиватися, дотримуватися норм поведінки за столом та ін. Цей період дитячого життя є важливим етапом розвитку в плані соціального успадкування від батьків панівних морально-етичних норм поведінки. Дитина все сприймає на віру, відбувається процес копіювання, бо вона не здатна ще до аналізу й оцінювання тих чи тих явищ, дій. Тому всі, з ким дитина спілкується, повинні показувати взірець належної поведінки в різних сферах діяльності. К.Д. Ушинський, звертаючись до вихователів (а батьки, дідусі, бабусі — це найперші вихователі), писав: “Без особисто безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє

виховання, що проникає в характер, не можливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна формувати характер. Причини такого морального магнетизування приховані глибоко в природі людини”¹.

Для дітей 2—3 років провідним видом діяльності є *гра*. Вона характеризується певною еволюцією — від простого маніпулювання іграшками до сюжетно-рольових ігор.

Батьки мають створювати оптимальні умови для забезпечення ігрової діяльності дитини залежно від її віку. Але кожна гра повинна сприяти розвитку дитини — фізичному, психічному, соціальному. Ігрова діяльність дитини — важлива передумова її соціального становлення як особистості. Тут розвиваються взаємини між дітьми й дорослими, а також між самими дітьми. Такі стосунки сприяють формуванню відповідних почуттів, з’являються найпростіші форми емоційних співпереживань, людських емоцій: дитина плаче від чужих сліз, відповідає посмішкою на посмішку, починає відрізняти хороше від поганого. Починають розвиватися основи інтелектуальних почуттів (допитливість, цікавість, інтерес до всього, що оточує) та естетичних почуттів (задоволення від красивої ляльки, квітучої яблуні, приємної музики).

Емоції дітей раннього віку ще нестійкі, багато в чому залежать від ситуації та оточення. Необхідно попереджувати виникнення негативних емоцій (відчуження, ворожості) та зміцнювати позитивні (пестливе, привітне ставлення до дітей і дорослих). Особливо важливим є попередження негативних емоцій, зокрема таких як гнів, страх.

Дошкільний дитячий вік

Дошкільний вік охоплює дітей від 3 до 6—7 років. Упродовж цього періоду спостерігається інтенсивний процес дозрівання дитячого організму. Темпи росту в 3—5 років дещо уповільнюються порівняно з попереднім періодом, а в 6—7 років знову

¹ Ушинський К. Д. Твори: У 6 т. — К.: Рад. шк., 1952. — Т. 1. — С. 123.

спостерігається їх підвищення. Річний приріст становить у середньому 6 см. Збільшення ваги відбувається дещо повільніше за ріст. У результаті цього тіло дошкільника дещо видовжується, стає більш струнким, ніж у дітей раннього віку. Разом із загальним ростом та збільшенням маси тіла відбуваються процеси анатомічного формування й функціонального розвитку всіх тканин і органів дитини.

Упродовж дошкільного віку значно збільшується маса мозку (в середньому від 1100 до 1350 г), удосконалюється його тонка мікроскопічна структура, розвивається вища нервова діяльність. Зростає швидкість утворення умовних рефлексів, починається вплив кори на підкоркові центри, створюються необхідні анатомо-фізіологічні основи для розвитку другої сигнальної системи.

У результаті процесу росту й дозрівання дітей цього віку підвищується енергетична потужність дитячого організму, його працездатність. Таким чином створюються необхідні анатомо-фізіологічні передумови для виконання нових видів діяльності, для засвоєння нових знань і вмінь, а отже, й переходу дитини на більш високий рівень фізичної та психічної діяльності. Це дає можливість дитині брати участь у більш складних видах діяльності, дає змогу батькам ставити перед дітьми вищі вимоги. Якщо раніше діти займалися окремими видами діяльності спільно з дорослими, то у віці 6—7 років вони здатні виконувати певну роботу за вказівкою вихователів. Дошкільник поступово починає виконувати різні трудові доручення, займатися самообслуговуванням, підкорятися правилам поведінки в колективі. Зважаючи на ці особливості, батькам, вихователям дошкільних виховних закладів варто систематично давати дітям певні доручення в різних видах діяльності, навчати їх оволодіння раціональними методами й прийомами виконання доручень. І особливо важливо — не забувати заохочувати дітей. Це стає дієвим стимулом для дитини в її самостійних кроках. Адже діти цього віку здатні й прагнуть виконувати ті чи ті доручення самостійно. Якщо батьки виховують дитину правильно, вона завжди нагадує їм: “Я сам!”, “Я сама!” Не можна стримувати ці природні порухи дитини. У процесі пізнання навколишньої дійсності й у поведінці дитини цього віку значно зростає роль слова. Вона може виконувати певні дії за словесною

інструкцією, здатна засвоювати нові знання не лише шляхом безпосереднього сприйняття, а й за допомогою словесних пояснень, описів. Друга сигнальна система розвивається в тісній взаємодії з першою. Пам'ять має наочно-образний характер. Тому процес пояснення певного явища, процесу необхідно підкріплювати конкретними предметами або спиратися на наочні уявлення, які утворювалися в дитини в результаті попереднього життєвого досвіду.

Особливо важливе місце в психічному й соціальному розвитку дитини займають ігри. Діти в цьому віці схильні до рольових сюжетних ігор. У них вони відтворюють те, що бачать навколо себе в діяльності дорослих людей ("Сім'я", "Лікарня", "Швидка медична допомога", "Наш сад", "Приготування їжі", "Мама годує дитину", "Дитячі ясла", "Крамниця" та ін.). Відображаючи в іграх життя реальних людей, їхню трудову діяльність, особливості спілкування, діти глибше осмислюють довкілля. У процесі ігор забезпечуються оптимальні умови для психічного й соціального розвитку. Вихователям треба постійно дбати про урізноманітнення ігор, їх поступове ускладнення. Від того, наскільки дитячі ігри змістовні, складні за задумом, чим більше дітей бере в них участь, тим більше дитина змушує себе діяти не під впливом випадкових бажань, а керується загальною метою й правилами гри. У таких умовах активно розвиваються розум, почуття, характер, формуються вольові якості особистості (сила волі, наполегливість, відповідальність, дисциплінованість та ін.).

Важливу роль у розвитку дітей дошкільного віку відіграє посилення для їхніх фізичних можливостей праця, участь у трудовій діяльності сім'ї, колективній праці в дитячому садочку. Діти, схильні до активної діяльності, завжди виявляють бажання щось робити. Педагоги (батьки) передусім мають усвідомлювати, що праця — універсальний засіб формування всебічно розвиненої особистості. Працюючи разом з батьками, іншими членами родини, дитина глибше проникає в навколишній світ, починає розуміти деякі особливості взаємозв'язків у природі. Через участь у трудових процесах, за результатами своєї праці дитина відчуває радість і задоволення. У цьому віці крім епізодичної участі в трудовій діяльності разом зі старшими (прибирання житла, догляд за домашніми тваринами, праця в саду,

на городі та ін.) дитина повинна мати постійні трудові доручення (догляд за кімнатними квітами, кішкою, собакою, підтримання порядку в дитячому куточку та ін.).

Під впливом батьків і вихователів у дошкільнят починає складатися певна система уявлень про найпростіші явища природи й суспільного життя, утворюються початки майбутнього світогляду, відбувається оволодіння початковими формами логічного мислення. Підвищуються пізнавальні інтереси, виникає велика кількість запитань, в яких проглядається прагнення пізнавати навколишні явища й процеси (“Куди дивиться сонце?”, “Місяць — це друге сонце?”, “Звідки береться дощ?”, “А хто робить веселку?”, “Чому вранці на траві з’являються краплини води?”, “Де беруться сніжинки?”, “Де беруться діти?” і т. ін.). Не випадково дітей цього віку називають “чомучками”. І справді, у них виникає великий інтерес до пізнання, розуміння всього, що їх оточує. Батьки мають серйозно й з розумінням ставитися до таких проявів і жодною мірою не приглушувати цього інтересу. Необхідно за будь-яких умов задовольняти запити “чомучок”. Таким чином створюються оптимальні умови для інтелектуального розвитку дитини, сприяють її соціальному становленню, формують маленьких “філософів”. З іншого боку, це сприяє інтелектуальному розвитку самих батьків (треба думати, шукати відповіді), становленню їхнього батьківського авторитету.

У дитячому віці відбувається інтенсивне засвоєння дитиною моральних норм та ідеалів. Зокрема на цьому етапі в дитини має закладатися надійний фундамент моральності: оволодіння правилами й нормами моральної поведінки, формування почуттів і моральних переконань, вироблення прийнятних умінь і навичок у сфері моральної поведінки в суспільстві. Якщо родина не сформує у дитини цих морально-духовних якостей, надалі важко буде самій дитині в її спілкуванні з батьками, вихователями дошкільних установ, учителями-вихователями загальноосвітніх навчально-виховних закладів та іншими людьми.

У дітей цього віку з’являється прагнення до розширення пізнавального поля. У них сформувалися фізичні, психічні й соціальні можливості та внутрішня готовність до переходу від гри до систематичного навчання в школі.

Готуємо дитину до школи

Перші й головні уроки життя дитина проходить безпосередньо в родині. Але батьки не в змозі самі забезпечити освіту своїм дітям. Кожна дитина має відвідувати школу. Перед батьками постає важливе завдання — підготувати дитину до школи.

Неправильно чинять батьки, які завчасно залякують дітей школою: “Ось підеш у школу, то будуть тобі непереливки”. Навпаки, треба постійно навіювати дітям, що в школі перед ними відкриються нові можливості для пізнання світу.

Батькам варто усвідомлювати, *що* вони повинні робити в плані підготовки дитини до вступу в школу і як не треба поводитись, коли дитина готується до навчання у школі.

Як треба готувати дитину до вступу в школу

- Підготовку треба розпочинати задовго до народження дитини, прагнучи, щоб вагітність у мами перебігала без впливу несприятливих чинників.

- Після народження дитини слід намагатися звести вплив несприятливих чинників анамнезу (від гр. *anamnesis* — спомин, нагадування; відомості про попередній стан хворого), виявлених після пологів, до мінімуму.

- Турбуватися, щоб дитина добре адаптувалася до умов перебування в дитячому садку.

- Знати особливості анатомо-фізіологічного та соціального розвитку дитини й відповідно до них висувати вимоги.

- Створити належні умови в сім'ї для загального розвитку дитини.

- Виявляти особливу любов і повагу до дитини.

- Виявляти рівень сформованості компонентів шкільної зрілості дитини, своєчасно їх розвивати.

- Постійно займатися інтелектуальним розвитком дитини.

- Читати дитині казки, вірші, оповідання.

- Вивчати з дитиною пісні, разом слухати музику й дивитися дитячі фільми.

- Спонукаати дитину займатися малюванням, ліпленням, аплікацією.
- Хвалити дитину за успіхи.
- Разом з дитиною відвідувати музеї, театри, зоопарк тощо.
- Купувати іграшки, які сприяють інтелектуальному розвитку дитини.
- Влаштувати різноманітні ігри, учити дотримуватися правил гри.
- Виховувати почуття (терпимість, повагу, любов, милосердя, товаришування та ін.).
- Стежити за здоров'ям дитини, займатися реабілітацією відхилень у здоров'ї.
- Психологічно готувати дитину до школи, розкриваючи перед нею радісний світ пізнання.
- З'ясувати рівень функціональної зрілості дитини й визначитися щодо початку навчання в школі.

Як не треба діяти батькам, готуючи дитину до школи

- Не пускати на самоплив справу підготовки дитини до школи.
- Не ігнорувати навчання дитини читати, писати, рахувати.
- Не підтримувати в дитини почуття заниженої самооцінки, комплексу неповноцінності.
- Не підкреслювати інфантильність дитини, не намагатися, щоб вона постійно відчувала залежність від батьків.
- Не треба постійно опікувати дитину, відбирати в неї можливості виявляти самостійність.
- Не бути байдужим до майбутнього шкільного життя дитини.

Молодший шкільний вік

Особливості анатомо-фізіологічного розвитку

1. Прискорений ріст у довжину (щорічно на 5 см); збільшується вага (щорічно на 2—2,5 кг).

2. Збільшується окружність грудної клітки, але через недостатність розвитку м'язів грудей дихання прискорене й поверхневе.

3. Маса серця у співвідношенні до маси тіла наближається до дорослих (4 г на 1 кг), але пульс прискорений (84—90 ударів на хв, у дорослих — 70—72 удари; забезпечення тіла кров'ю достатнє).

4. Серце залишається легкозбудливим, спостерігається аритмія під впливом незначних зовнішніх подразників; у крові є нестача гемоглобіну (70 — 74 % за норми 80 %).

5. М'язи тіла ще слабкі, особливо спини.

6. Кістки скелета слабкі, податливі, що може призвести до деформацій, викривлення хребта; затримується розвиток грудної клітки.

7. Завершується анатомічне формування головного мозку, але в функціональному плані він ще слабкий.

Особливості психічного розвитку

1. Недостатнє управління власною поведінкою.

2. Прагнення ретельно виконувати вимоги вчителя.

3. Наявність конкретно-образного мислення.

Урахування в навчально-виховному процесі

1. Створювати оптимальні умови для фізичного розвитку (забезпечення доцільних побутових умов, харчування).

2. Передбачати невелике навантаження на фізичну сферу, уникати надмірних фізичних вправ.

3. Не включати дітей в інтенсивну фізичну діяльність; передбачати часті перерви між фізичною та розумовою діяльністю.

4. Оберігати від надмірних фізичних і психічних збуджень; розумно чергувати різні види діяльності з відпочинком.

5. Уникати надмірних навантажень на м'язи.

6. Ретельно добирати робоче місце, стежити за правильною поставою за партою, столом; залучати до виконання спеціальних вправ.

7. Включати дітей у систематичні різноманітні заняття, які б позитивно впливали на розвиток мозку, формування його функціональних особливостей.

Урахування в навчально-виховній роботі

1. Постійно коригувати діяльність дітей (ігрову, навчальну, побутову).

2. Чітко й зрозуміло визначати види діяльності, методи й прийоми дій; заохочувати за правильне й дбайливе виконання дій.

3. Широко використовувати малюнки, предмети, образні засоби навчання.

4. Недостатньо сформовані процеси сприйняття, уваги (переважає мимовільна увага).

5. Схильність до механічного виконання завдань, вивчення навчального матеріалу.

6. Схильність до гри в різних сферах діяльності.

7. Спостерігається формальне ставлення до навчання.

8. Починають формуватися навчальні інтереси.

4. Учити учнів зосереджувати увагу на конкретній діяльності, певних предметах; змінювати види діяльності через 5—10 хв.

5. Здійснювати спеціальні вправи для формування вмій виділяти головне, суттєве, аналізувати явища, процеси.

6. Підтримувати й заохочувати ігрову діяльність дітей; включати їх у різні види ігор, особливо ситуаційні; широко використовувати дидактичні ігри.

7. Заохочувати різноманітні види навчальної діяльності на рівні гласності.

8. Розширювати коло пізнавальних інтересів дітей на уроках і в позаурочній роботі; включати вихованців у різні види діяльності, зважаючи на їхні індивідуальні інтереси.

Середній шкільний вік

Особливості анатомо-фізіологічного розвитку

1. Прискорений ріст кінцівок.

2. Відставання в розвитку м'язової системи, тазової частини, грудної клітки.

3. Недостатня координація рухів.

4. Трубчасті кістки швидко ростуть у довжину, а м'язи відстають у своєму розвитку.

Урахування в навчально-виховній роботі

1. Зважати на цей закономірний процес, не дорікати за деяку незібраність, незграбність; дбати про інтенсивне харчування.

2. Забезпечувати посилене комплексне навантаження на певні групи м'язів, стимулюючи їх розвиток.

3. Включати вихованців у систему виконання специфічних вправ для узгодження координації рухів усіх частин тіла.

4. Обережати вихованців від травм; спонукати до занять фізичними вправами в системі ігрової діяльності, які б сприяли розвитку м'язової частини тіла.

5. Спостерігається активний ріст серця (у два рази на противагу росту організму загалом в 1,5 рази); судини не встигають за ростом маси серця, дещо вузькі, що призводить до підвищення тиску.

6. Розпочинається статеве дозрівання.

5. Дбати про посиленість фізичних вправ, трудових занять; часто чергувати види фізичної діяльності з відпочинком; постійно контролювати функціонування серцево-судинної системи.

6. Ретельно враховувати зміни в організмі підлітків у всіх сферах їхньої діяльності; зважати на суперечність, що виникає між прискоренням у статевому розвитку й відставанням у соціально-психічному розвитку.

Особливості соціально-психічного розвитку

1. Продовжуються розвиток і становлення психіки.

2. Формуються моральні переконання.

3. Виробляється новий динамічний стереотип.

4. Формуються самосвідомість, самооцінка, з'являється потреба в самовихованні.

5. З'являються активність, ініціативність, життєрадісність.

6. Проглядається почуття дорослості, самостійності.

7. Підвищується критичність стосовно дій дорослих.

8. Розвиваються абстрактне мислення, аналітико-синтетична діяльність мозку, логічна пам'ять.

Урахування в навчально-виховній роботі

1. Постійно включати в нові види навчальної і позанавчальної діяльності.

2. Цілеспрямовано працювати над формуванням почуттів і переконань, усвідомленням морально-духовних якостей особистості.

3. Включати в нові види діяльності, навчати вмінь такої діяльності.

4. Спонукає до аналізу й самооцінки власної діяльності; підтримувати прояви самоутвердження, самооцінки; забезпечувати тактовне керівництво самовихованням.

5. Включати в різноманітні колективні форми діяльності, підтримувати ініціативність, активність, захоплювати до таких видів діяльності.

6. Усіляко підтримувати дорослість, сміливо залучати до виконання важливих доручень, розвивати самоврядування; не допускати приниження гідності особистості.

7. Об'єктивно й терпимо ставитися до прояву критичності; власною поведінкою не давати приводу до стимулювання критичності вихованців.

8. У навчальній діяльності спонукати до аналізу й синтезу певних явищ і процесів, розвивати логічне мислення; учити правил логічного мислення.

9. Розвивається творча уява.
10. Розширюються й утворюються інтереси до окремих навчальних дисциплін.
11. З'являється почуття закоханості.
12. З'являється потяг до самоутвердження в соціальному середовищі.
9. Залучати до різноманітних видів пізнавальної діяльності, які б сприяли розвитку творчих якостей, формуванню творчих умінь.
10. Усіляко підтримувати пізнавальні інтереси, заохочувати до бажаної діяльності.
11. Об'єктивно ставитися до появи цих почуттів; формувати почуття чистого кохання, відповідальності за свої вчинки; оберегати від впливу негативних чинників на взаємини між особами протилежної статі.
12. Заохочувати прагнення самоутвердження; орієнтувати на соціальне утвердження через корисні дії; давати індивідуальні доручення, які б задовольняли такі прагнення; застерігати від утвердження через негативні дії та вчинки (паління, уживання алкоголю, наркотиків, лихослів'я та ін.).

Старший шкільний вік

Особливості анатомо-фізіологічного розвитку

1. Завершується статеве дозрівання.
2. Сповільнюється ріст тіла в довжину, але прискорюється ріст в об'ємі (окреслюється пропорційність).
3. Продовжується окостеніння скелету, але м'язи дещо відстають у своєму розвитку.
4. Спостерігається зміцнення сили, фізичної витривалості.
5. Поліпшується координація рухів.
6. Оптимальне співвідношення маси серця й тіла, кровоносних судин; частота пульсу й рівень кров'яного тиску наближаються до норми.

Урахування в навчально-виховній роботі

1. Позитивне ставлення до процесу закоханості, нових взаємин між юнаками й дівчатами; підвищення уваги до питань статевого виховання.
2. Визначати достатнє фізичне навантаження, включати в активну фізичну діяльність (спорт, праця).
3. Залучати до активної м'язової діяльності, формувати почуття краси власного тіла.
4. Включати в тривалу, достатньо напружену діяльність (фізична праця, походи та ін.).
5. Включати в специфічні види спорту з урахуванням індивідуальних анатомо-фізіологічних особливостей розвитку юнаків і дівчат.
6. Планувати й здійснювати всі види діяльності як для дорослих людей, з урахуванням індивідуальних відхилень від норми в здоров'ї вихованців.

7. Завершується розвиток центральної нервової системи, досягає високої досконалості друга сигнальна система.

Особливості соціально-психічного розвитку

1. Психіка досконала.
2. Виробляється новий динамічний стереотип.
3. Підвищення інтересу до певних видів діяльності.
4. Виявляється свідоме ставлення до праці.
5. Структурується й завершується формування абстрактного мислення, логічної пам'яті, творчої уяви, відчуття краси.
6. Чітко проглядається постійність інтересів.
7. Міцніє безкорислива дружба.
8. Критичність мислення, проникнення в сутність явищ і процесів.
9. Підвищення інтересу до світоглядних аспектів життєдіяльності.
10. Підвищення інтересу до морально-духовних цінностей.

7. Забезпечити широкий спектр залучення до активної розумової діяльності, розвивати логічне мислення.

Урахування в навчально-виховній роботі

1. Широке включення в різні види розумової діяльності.
2. Зважати на дорослість, змінювати стиль спілкування ("Якомога більше поваги до особистості й вимоги до неї").
3. Усіляко підтримувати інтереси, розвивати їх, включати вихованців не лише в навчальну діяльність, а й у позакласні та позашкільні виховні заходи.
4. Допомогати у виборі діяльності та конкретної професії.
5. У навчальному процесі вдаватися до логічного структурування навчального матеріалу, активізувати самостійну навчальну діяльність; включати в різні види творчої діяльності.
6. Постійно підтримувати доцільні інтереси; заохочувати до їх розширення; оберігати від руйнівних впливів.
7. Спонукає до прояву моральної цінності дружби; навчати вмінь спілкуватися.
8. Формувати у вихованців критичність мислення, науковість і об'єктивність оцінювання явищ; виховувати толерантність мислення, демократичність спілкування.
9. Через систему навчальних дисциплін і позакласну діяльність активно формувати науковий світогляд.
10. Систематично й цілеспрямовано формувати інтерес до моральних цінностей на засадах загальнолюдських і національних цінностей як найвищого виховного ідеалу.

12. ЯКІ Є БАТЬКИ?

Ще до народження дитя відчуває свій зв'язок з мамою. І не тільки фізичний, а й психічний, соціальний. Не позбавлена дитина й відчуття присутності тата. Він лагідною рукою доторкається до лона мами — своєї дружини, розмовляє з нею, психологічно позитивно впливає на стан дружини й своєї майбутньої дитини. Тому природно, що дитина хоче надовго зберегти свою близькість з мамою й татом. Слушною є думка дитячих лікарів, що для кожної дитини з усіх вітамінів найважливішими є “М” і “Т” (“Мама” і “Тато”).

Ми дуже помиляємося, гадаючи, що життя дитини у шкільному віці повністю належить школі; ні, школі належить тільки зовсім невелика частка в тому природному розвитку дитини, на який значно більше впливають час, природа і родинне життя.

К.Д. Ушинський

Які є батьки? Неоднакові. Тому дітям живеться по-різному. Та все ж несхожі батьки мають певні подібні параметри ставлення до дітей.

Психологи й педагоги виділяють варіанти батьків, що характеризуються різними стилями стосунків з дітьми¹. Звернемо увагу на окремі типи поведінки мам:

1. *Спокійна, урівноважена мама.* Це найбільш оптимальний варіант. Він може слугувати своєрідним еталоном материнства. Така мама зосереджує свою увагу на дитині, завжди все знає про своє дитя, готова прийти йому на допомогу. У такої матері дитина відчуває психологічний і соціальний комфорт, що якнайкраще впливає на її всебічний розвиток.

2. *Турботлива мама.* Вона протилежна у своїх діях спокійній, урівноваженій мамі. Їй постійно здається, що з дитиною можуть трапитися якісь негаразди, що здоров'я її малюка під загрозою. На цьому концентрується увага всієї сім'ї, яка перебуває у стані постійних хвилювань за дитину, хоча ці хвилювання й безпідставні.

3. *Тужлива мама.* За своєю поведінкою вона дещо подібна до турботливої мами. Обидві вони напружені, чимось незадоволені. Але тужлива мама турбується не стільки про майбутнє дитини, скільки про своє майбутнє. Вона бачить у малюкові певний тягар, мороку, що стають перепоною на шляху досягнення якихось кар'єрних успіхів, свободи у своїх діях.

4. *Упевнена, владна мама.* Вона твердо знає, що їй треба від дитини, в яких рамках вона має розвиватися й діяти. Тому така мама постійно тримає дитину в наперед заданих параметрах, ніколи не дозволить своєму синові чи дочці виявляти власні інтереси. У такому разі незаперечно діє авторитарний стиль спілкування, подавлення волі особистості дитини. А це нерідко призводить до конфліктів, коли дитина вже у зрілому віці намагається зламати цю авторитарну клітку, виявити своє "Я".

Ви повинні знати, чим живе, чим цікавиться, що любить, чого не любить, чого хоче й чого не хоче ваша дитина. Ви повинні знати, з ким вона дружить, з ким грає і в що грає, що читає, як сприймає прочитане... Все це ви маєте знати завжди, з раннього віку вашої дитини. Ви не повинні несподівано довідуватися про різні неприємності й конфлікти, ви маєте їх передбачати й запобігати їм.

А.С. Макаренко

¹ Баркан А.И. Практическая психология для родителей, или Как научиться понимать своего ребенка. — М.: АСТ-Пресс, 2001.

Зрозуміло, що названі типи матерів — лише певна умовність. Хоча нею не варто нехтувати. Але яка ж мама потрібна дитині? Без будь-яких застережень — ідеальна. Дитина щодня чекає від своєї мами життєдайного духовного вітаміну “М”. Мама має бути доброю, ніжною, турботливою, справедливою, розумною, стриманою, дбайливою, чуйною, люблячою, упевненою, передбачливою. Словом, найкращою. І дитя для мами має бути вродливим, ніжним, красивим, а головне — *любимим*. Ще на стадії зачаття дитина для мами й тата має бути очікуваною й любимою. Любимою на все життя.

А які ж тата? Як і мами — різні. На перший погляд ніби й немає особливих відмінностей батьків від матерів. Однак з психологічного погляду у відмінностях тата від мами має проглядатися чоловічий відтінок. Виділяють різні варіанти типів батьків, які так чи інакше впливають на розвиток дитини.

1. *“Тато-мама”*. Для нього характерна материнська турботливість. Він усі функції мами бере на себе. Якщо все ладиться, то такий тато виявляє турботу, ніжність, доброту. Коли ж не вдається домогтися злагоди в спілкуванні з дитиною, батько виявляє роздратованість, нестриманість, запальність. Тому дитина весь час перебуває під своєрідним пресом мінливого настрою батька.

2. *“Мама-тато”*. Нагадує особливості дій попереднього типу, є певним його різновидом. Головна турбота в “мама-тато” — якомога краще догодити дитині. А це призводить до того, що дитина сидить у нього не лише на шиї, а й на голові. Такий “мама-тато” несе весь тягар відповідальності на собі і намагається поводитися з дитиною надто обережно. Їй усе дозволено, немає ніяких заборон, бере гору тенденція всепрощення. Подібна м’якість часто стає шкідливою у вихованні дитини. Не варто забувати народну мудрість: “Якщо хочете виховати в особі дитини домашнього деспота, дозвольте їй робити все, чого вона забажає”.

3. *“Карabas-Барabas”*. Тато-опудало, страховище, якого в сім’ї всі мають боятися. Змій, жорстокий, схильний тримати дітей у міцних руках. Побоювання батька змушує членів родини, й передусім дітей, постійно перебувати в напруженому стані, очікувати на покарання. У такій родині діти перебувають у

своєрідній психологічній клітці. А це може призвести до прояву в дитини ненависті до батька, своєрідного вибуху-протесту, продукти якого можуть обпалити й самого Карабаса, породити родинну трагедію. У результаті таких дій тата діти нерідко вириваються з клітки й залишають родинне гніздо, бо воно для них виявилось колючим, жорстоким і непривітним.

Близький до типу тата “Карабаса-Барабаса” є тато “Міцний горішок”. Він виявляє жорстокість, необґрунтований авторитаризм, ніколи не схильний до будь-якого компромісу. Його принцип — непорушність у своїх намірах і діях.

4. *Стрибунець-бабка*. Це тип тата, який живе в родині, але не відчуває себе поки що батьком. Для нього дитина є лише гостем, про якого має турбуватися тільки мама. Дитині він може подарувати якусь частину часу, іграшку. Його життя має бути позбавлене будь-яких турбот, як це було до появи дитини. Адже для нього ідеал життя — залишатися вільним, без дітей і зайвих клопотів. Такому “стрибунцю” неприємні проблеми дитини, будь-яке спілкування з нею. З часом такий тип тата перетворюється на особу, яка перебуває в сім’ї у статусі квартиранта. А дитині потрібен тато щодня, постійно, а не в ролі випадкового гостя. Згодом такий тато або сам полишає родину, або родина психологічно витісняє його.

Усі труднощі виховання випливають з того, що батьки, не тільки не позбавляючись своїх недоліків, а навіть не визнаючи їх недоліками, виправдовуючи їх у собі, хочуть, щоб цих недоліків не було в дітей. У цьому всі труднощі і вся боротьба з дітьми.

Л.М. Толстой

5. *“Добрий молодець”*. *“Хлопець-друга”*. Цей тато виявляє себе не просто татом для своєї дитини, а схильний грати роль брата, товариша. Він здатний до спілкування із сусідами, знайомими, співробітниками, але йому бракує часу на систематичне спілкування з дитиною. Таке ставлення чоловіка до своєї дитини дратує дружину, й вона нерідко ремствує. Дитина живе в атмосфері сімейних конфліктів, залишається в ізоляції, відчуває психологічний дискомфорт. Часто такий тато втягує дитину в конфлікт, а ще частіше — залишає родину.

6. *“Ні риба, ні м’ясо”*. *“Під каблуком”*. Представник цього типу не вирізняється як тато. Скоріше це манекен. Він не має власного голосу в родині, може лише підспівувати в цьому сімейному хорі, де диригує й виконує сольні партії його дружина. Такий матріархат, у гіршому розумінні цього слова, створює несприятливий соціальний клімат у сім’ї. Ще гірше, коли мама перетягує на свій бік дитину й вони дуєтом виконують партію. Тато боїться залучити дитину до стримання авторитаризму мами, аби не зіпсувати стосунки з дружиною. Дитині в такій ситуації доводиться тяжко.

Вихователь. *Що найголовніше в сімейній педагогіці?*

В.О. Сухомлинський. *Найсвятіше і найпрекрасніше в житті людини — це мати. Дуже важливо, щоб діти відчували моральну красу праці, яка приносить радість матері... “Бережіть своїх матерів” — цю думку ми закріплювали у свідомості хлопців і дівчат, готуючи їх до весняного свята матері.*

То який же тато потрібен дитині? Передусім — найкращий: добрий, справедливий, розумний, сильний, хоробрий, працьовитий, турботливий. А головне — любимий, авторитетний.

Ми зупинилися лише на деяких типах матері й батька. Кожен має певним чином зіставляти себе з означеними вище типами й робити ті чи ті висновки на користь своїх дітей.

Оскільки виховання — головна сфера діяльності старших поколінь, то до батьків обставини життя ставлять вагомі соціально-психологічні й педагогічні вимоги. Наведемо деякі з них:

- почуття високої відповідальності перед собою й людьми за виховання дітей в ім’я майбутнього;
- фізичне здоров’я батьків, що має забезпечити народження здорового потомства й створити належні умови для розвитку й виховання дітей;
- генетична грамотність;
- достатня психолого-педагогічна культура;
- любов до дітей;
- володіння справжнім авторитетом;

- знання досвіду народної педагогіки у вихованні дітей;
- створення в сім'ї умов для всебічного гармонійного розвитку особистості;
- здатність формувати в сім'ї культ Матері й Батька;
- добре розвинені почуття материнства й батьківства.

Найважливішою якістю батьків, зокрема матері, є розвинене почуття материнства. Без цієї якості не відбудеться справжня сім'я, не сформується соціально-психологічне багатство дитини.

Суттєву роль у виховній роботі батьків відіграє батьківський авторитет, який, за висловом А.С. Макаренка, містить у собі “все батьківське і материнське життя — роботу, думку, звички, почуття, прагнення”¹.

Авторитет (від лат. *autoritas* — влада, вплив) — це відмінні особливості окремої особи, групи чи організації, завдяки яким вони заслуговують на довіру й можуть здійснювати вплив на погляди й поведінку інших людей у будь-якій галузі життя.

Батьківський авторитет відіграє особливо велику роль у сімейному вихованні. Адже діти ще не мають достатнього соціального досвіду. Відбувається активний процес соціального успадкування. Тому прояви авторитету батька та матері можуть позитивно чи негативно впливати на збагачення дітей їхнім соціальним досвідом. Виділяють два види авторитету: істинний (справжній) і фальшивий. *Істинний авторитет* містить усю гаму красивого повноцінного життя батьків. Він об'єднує певні особливості їх поведінки.

Авторитет любові до дітей, здатність творити духовне тепло, радість. “Праця любові, — писав В.О. Сухомлинський, — це і є свідоме прагнення до того, щоб у дітях утвердити самого себе, продовжити свою внутрішню духовну красу. Якщо ви посправжньому любите своїх дітей, якщо віддані й вірні їм, ваша любов до дружини з роками не тільки не слабшає, але стає глибшою і єдиною. Любов — ніжне, тендітне, вередливе дитя мужності. Продовжувати себе в своїх дітях — це означає бути мужнім у любові”².

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 146.

² Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. — С. 584.

Авторитет знання передбачає обізнаність батьків з особливостями фізичного й соціально-психічного розвитку дитини, її повсякденними успіхами й труднощами в навчанні, знання інтересів та уподобань, кола друзів, товаришів.

Конфлікт між родиною і школою лягає усім тягарем на дитину.

Я. Корчак

Авторитет допомоги має виявлятися не в поспішному виконанні за дитину її обов'язків у сфері праці, навчання, а в методичній допомозі: як доцільніше виконати те чи те завдання, у створенні сприятливих ситуацій для подолання труднощів. Адже в самостійній наполегливій діяльності відбувається активний розвиток особистості. Виконання за дитину її обов'язків ослаблює, збіднює особистість.

Авторитет вимогливості передбачає достатній і об'єктивний контроль матері і батька за ретельним виконанням дочкою чи сином своїх обов'язків, доручень у всіх сферах діяльності. Якщо це робиться систематично, у дитини поступово формуються звички відповідальності за виконання обов'язків і доручень.

Авторитет правди ґрунтується на загальнолюдській моральній нормі "Не бреші". Лише правда у взаєминах батька з матір'ю, з дітьми, іншими членами родини найвище цінується дітьми. Брехні приховати не можна. Рано чи пізно брехня стає видимою, приносить дитині страждання й розчарування в тих, хто виявився автором неправди.

Моральні сентенції завдають дітям більше шкоди, ніж приносять користі... Мораль не у словах, а в самому житті родини, яке охоплює дитину з усіх боків і звідусіль щохвилини проникає в її душу.

К.Д. Ушинський

Авторитет поваги ґрунтується на гуманістичній сутності виховання. Маленька дитина — це не лише біологічна істота, а й Людина, Особистість. Вона перебуває на шляху активного розвитку, вступає у взаємини з іншими людьми, припускається помилок, у неї ще мало соціального досвіду, знань.

Поряд з проявами справжнього авторитету в поведінці батьків нерідко зустрічаються прояви, за словами А.С. Макаренка, так званого фальшивого авторитету. Батьки повинні знати різні види фальшивого авторитету, аби унеможливити їх або подолати ці прояви в собі.

А.С. Макаренко вказував на такі види фальшивого авторитету¹.

Авторитет придушення — це найгірший вид авторитету. Найчастіше таким авторитетом характеризується батько. Якщо батько вдома завжди кричить, завжди сердитий, за кожну дрібницю вибухає громом, при кожній слухній чи неслухній нагоді хапається за палицю чи пасок, на кожне запитання відповідає грубістю, кожну провину дитини відзначає покаранням, — то все це і є авторитет придушення. Такий батько тримає в страху всю сім'ю, не тільки дітей, а й матір. Він завдає шкоди, знецінюючи матір, убачаючи в ній тільки служницю. Не треба доводити, наскільки шкідливий такий авторитет. Він нічого не виховує, він тільки привчає дітей якнайдалі триматися від страшного татуса, він породжує дитячу брехню та людське богузтво і водночас виховує в дитині жорстокість. Із затурканих і безвольних дітей виходять потім або нікчемні люди, або самодури, які все своє життя мстяться за пригноблене дитинство. Цей найдикіший вид авторитету буває тільки в некультурних батьків.

Авторитет віддалі. Є такі батьки та й матері, які серйозно переконані: щоб діти слухалися, треба менше з ними розмовляти, триматися від них якнайдалі, зрідка тільки вдавати із себе начальство. Особливо полюбляли цей вид у деяких старих інтелігентських сім'ях. Тут часто в батька був окремий кабінет, з якого він появлявся коли-не-коли, немов первосвященик. Обідав він окремо, розважався теж окремо, навіть розпорядження щодо своєї сім'ї передавав через матір. Є й такі матері: у них своє життя, свої інтереси, свої думки. Діти перебувають у відданні бабусі або навіть домашньої робітниці.

Авторитет чванства. Це особливий вид авторитету віддалі, але, мабуть, ще шкідливіший. У кожного громадянина держа-

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 345—354.

ви є свої заслуги. Але деякі люди вважають, що вони — найбільш заслужені, найповажніші діячі, й показують цю важність на кожному кроці, зокрема й своїм дітям. Удома вони навіть більше бундуються та надуваються, ніж на роботі; вони тільки те й роблять, що говорять про свої достоїнства, з погордою ставляться до інших людей. Трапляється дуже часто, що вражені таким виглядом батька, починають чванитись і діти. Перед товаришами вони теж виступають не інакше, як з хвастовитим словом, на кожному кроці повторюючи: мій тато — начальник, мій тато — письменник, мій тато — командир, мій тато — знаменитість. Трапляється такий авторитет і в матерів: яка-небудь особлива сукня, важливе знайомство, поїздка на курорт — усе це дає їм підставу для чванства, для відокремлення від інших людей і від власних дітей.

Авторитет педантизму. У цьому разі батьки більше звертають увагу на дітей, більше працюють, але працюють як бюрократи. Вони переконані, що діти повинні кожне батьківське слово вислуховувати з трепетом, що їхнє слово — це святиня. Свої розпорядження вони дають холодним тоном, і оскільки воно вже дане, то негайно має стати законом. Такі батьки найбільше бояться, щоб діти не подумали, що тато помилився, що тато — людина нетверда. Якщо такий тато сказав: “Завтра буде дощ, гуляти не можна”, то хоч би завтра була й добра погода, все одно гуляти не можна. Татові не сподобалась яка-небудь кінокартина, він узагалі заборонив дітям ходити в кіно, зокрема й на хороші фільми.

Тато покарав дитину, потім виявилось, що дитина не така винна, як здавалося спочатку, тато нізачо не скасує свого покарання: “Оскільки я сказав, так і має бути”.

На кожний день вистачає для такого тата діла, у кожному русі дитини він бачить порушення порядку й пристає до неї з новими вимогами та розпорядженнями. Життя дитини, її інтереси, її ріст проходять повз такого тата непомітно; він нічого не бачить, крім свого бюрократичного начальствування в сім’ї.

Авторитет резонерства. Тут батьки просто заїдають дитяче життя нескінченними повчаннями та повчальними розмовами. Замість того, щоб сказати дитині кілька слів, може, навіть і в жартівливому тоні, батько садовить її проти себе й починає нудну й надокучливу промову. Такі батьки певні, що в повчан-

нях полягає головна педагогічна мудрість. У такій сім'ї завжди мало радості та усмішки. Батьки щосили намагаються бути добродішними, вони хочуть в очах дітей бути непогрішними. Але водночас забувають, що діти — це не дорослі, що в дітей своє життя і треба це життя поважати. Дитина живе більш емоційно, більш палко, ніж дорослий, вона щонайменше вміє міркувати. Звичка мислити повинна приходити до неї поступово й досить повільно, а постійні нотації батьків, постійні пиляння й балаканина проходять майже безслідно для дитячої свідомості. У резонерстві батьків діти не можуть побачити ніякого авторитету.

Сімейному вихованню має бути чужа всяка штучність; воно повинно бути цілком органічною діяльністю, розвитком усіх цінних властивостей виховних віків; воно має бути обережне і м'яке навіть тоді, коли це стосується властивостей, які заважають самим дітям (наприклад, дитяча лякливність), через те, що це властивість, а не недолік. Треба надавати дітям можливості пережити всі властивості віку.

П. Ф. Каптерєв

Авторитет любові. Це найпоширеніший вид фальшивого авторитету. У багатьох батьків панує переконання: щоб діти слухалися, треба, щоб вони любили батьків, а щоб заслужити цю любов, необхідно на кожному кроці показувати дітям свою батьківську любов. Ніжні слова, нескінченні поцілунки, лестощі надміру сипляться на дітей. Якщо дитина не слухається, її негайно питають: “Отже, ти тата не любиш?” Батьки ревниво стежать за виразом дитячих очей і вимагають ніжності й любові. Часто мати при дітях розповідає знайомим: “Він страшенно любить тата, а ще сильніше любить мене, це така ніжна дитина...”

Така сім'я настільки занурюється в море сентиментальності й ніжних почуттів, що вже нічого іншого не помічає. З уваги батьків випадає багато важливих дрібниць сімейного виховання. Дитина все повинна робити з любові до батьків.

У цій лінії багато небезпечних місць. Тут виростає сімейний егоїзм. У дітей, зрозуміло, не вистачає сил на таку любов. Дуже скоро вони помічають, що тата й маму можна як завгодно обма-

нути, тільки треба це робити з ніжним виразом обличчя. Тата й маму можна навіть залякати, досить лише надутися й показати, що любов минає. Змалку дитина починає розуміти, що до людей можна підлещуватися. А через те, що вона не може любити так само сильно й інших людей, то підлещується до них уже без ніякої любові, з холодним і цинічним розрахунком. Іноді буває, що любов до батьків зберігається надовго, але всі інші люди розглядаються як сторонні й чужі, до них немає симпатії, немає почуття товариськості.

Це дуже небезпечний вид авторитету. Він вирощує нещирих і брехливих егоїстів. І дуже часто першими жертвами такого егоїзму стають самі батьки.

Чоловік великий на землі і у віках, але кожна нота його величності виростає з жінки.

У. Уїтмен

Авторитет доброти. Це найнерозумніший вид авторитету. В цьому разі дитяча слухняність також організується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками й ласкавими словами, а поступливістю, лагідністю, добротою батьків. Тато або мама виступають перед дитиною в образі доброго ангела. Вони все дозволяють, їм нічого не шкода, вони не скупі, вони чудові батьки. Вони бояться всяких конфліктів, вони люблять сімейний мир, вони ладні чим завгодно пожертвувати, аби тільки все було гаразд. Дуже скоро в такій сім'ї діти починають просто командувати батьками, батьківський неспротив відкриває найширший простір для дитячих бажань, примх, вимог. Іноді батьки дозволяють собі невеликий опір, але вже пізно — у сім'ї утворився шкідливий стиль відносин.

Авторитет дружби. Досить часто ще й діти не народились, а між батьками вже є договір: наші діти будуть нашими друзями. Узагалі це, звичайно, добре. Батько й син, мати й дочка можуть бути друзями й повинні бути друзями, але все-таки батьки залишаються старшими членами сімейного колективу, а діти — вихованцями. Якщо дружба досягне крайніх меж, виховання припиняється або починається протилежний процес: діти починають виховувати батьків. Такі сім'ї іноді трапляються се-

ред інтелігенції. У цих сім'ях діти називають батьків Петькою або Маруською, сміються з них, грубо обривають розмову, повчають на кожному кроці, ні про яку слухняність не може бути й мови. Але тут немає й дружби, бо ніяка дружба не можлива без взаємної пошани.

Авторитет підкupu. Найбільш аморальний вид авторитету, коли слухняність просто купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, будеш слухатись, підемо в цирк.

Зрозуміло, в сім'ї теж можливе певне заохочування, щось подібне до преміювання; але ні в якому разі не можна дітей преміювати за слухняність, за добре ставлення до батьків. Можна преміювати за добре навчання, за виконання справді якоїсь важкої роботи. Але й у такому разі ніколи не можна наперед оголошувати премію й підхльостувати дітей у їх шкільній або іншій роботі спокусливими обіцянками.

13. ЯКИЙ ТИП ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИТИНИ?

Темперамент (від лат. *temperamentum* — узгодженість, устрій) — це індивідуальні особливості людини, які виявляються в силі, швидкості, напруженості перебігу її психічної діяльності, порівняно більшій чи меншій стійкості її настроїв.

Пам'ятайте, що діти ваші будуть ставитися до вас так само, як ви ставитеся до своїх батьків.

Фалес

Темперамент не варто ототожнювати з характером, який є поєднанням найбільш стійких, суттєвих особливостей діяльності особистості. Характер виявляється в поведінці людини, її ставленні до себе й навколишнього світу. Доброта й жорстокість, лінощі й працьовитість, охайність і недбалість — це все риси характеру. Російський учений-фізіолог І.П. Павлов класифікував типи вищої нервової діяльності таким чином.

Нестримний — процеси збудження й гальмування сильні, але нерівноважені; властивий *холерикам*.

Жвавий — сильні, рухливі, урівноважені; властивий *сангвінікам*.

Спокійний — урівноважені, але мало рухливі; властивий *флегматикам*.

Слабкий — процеси слабкі, неврівноважені, малорухливі; властивий *меланхолікам*.

Кожен вихователь, а передусім батьки, мають знати психічні якості, характерні для того чи того типу темпераменту. Це дасть змогу правильно будувати взаємини з дитиною, з урахуванням типових проявів певного типу темпераменту. Тут доречно зауважити, що так званих чистих типів темпераменту немає. У кожної особистості переважають характерні прояви якогось типу темпераменту. Тому батьки як педагоги-вихователі повинні вміти визначати особливості прояву в дитини ознак певного типу темпераменту. Спочатку зупинимося на типових характеристиках психічних проявів певних темпераментів.

Любов до батьків — основа усіх добродійностей.

Ціцерон

Холерик. Це запальна, нестримна людина. Рухлива, ініціативна, але, на відміну від упевненого в собі сангвініка, самопевнена. Тому її ідеї — нерідко цікаві — не продумані до кінця.

Холерик нетерпеливий, і якщо захопиться, його важко зупинити. Чекання здатне вивести його із себе. Невдачі — теж, і він або гарячково діє, або впадає в апатію. Для нього взагалі характерна подібна нестійкість. То він надмірно балакучий — не зупиниш, то слова з нього не витягнеш. Передбачити, як поведе себе холерик у новій ситуації, чи скоро призвичаїться, — досить важко. Швидко переходить від радості до смутку, від сміху до гніву.

Намагаючись якнайшвидше отримати результати, починає випереджати події, метушитися. Не може дочекатися завершення детективу, не подивившись у кінець книги, щоб дізнатися, чим усе закінчиться.

Руки швидкі, поривчасті: не бере, а хапає, не кладе, а кидає. У будь-яку хвилину готовий зірватися з місця й кудись бігти. Дуже швидко схоплює інформацію, запам'ятовує, навіть не усвідомивши її. У критичні моменти може працювати довго й нестримно. У цей час здатність до концентрації сил вища, ніж будь-коли.

Цьому психологічному типу властиві часті зриви. Особливо його пригнічує необхідність стримувати свої почуття й надмірну активність. Невроз, неврастенія — ось характерні для холерика хвороби. Але він може навчитися тримати себе в руках і певною мірою діяти за типом інших сильних темпераментів — сангвініка, флегматика. Проте це протипоказано: нервові затрати надто великі.

Сангвінік. Сильний тип, добре володіє собою, урівноважений, рухливий. Він справляє враження людини рішучої, оптимістичної, впевненої у своїх силах. Часто пропонує якісь ідеї та добивається їх реалізації. Без напруження пристосовується до нових обставин, у важких ситуаціях стає більш зібраним і цілеспрямованим, не втрачаючи при цьому почуття гумору.

Добре вміє стримувати свої емоції. Мова швидка, з живими інтонаціями й мімікою. У дитинстві часто буває лідером серед ровесників, здатний організувати їх на ризиковані справи. Легко вступає в контакти з дорослими: він з тих, кого називають заводіями. Любить жарти, дотепи. Він більше схильний до розв'язання тактичних завдань, що, однак, не усуває здібностей стратега.

Його смаки та інтереси непостійні. Він “постійний у своїй непостійності”. Якщо робота здається нецікавою, то сангвініку одразу ж стає нудно. Проте він наполегливий, якщо захопиться справою. Представника цього типу можна назвати працездатним, але не завжди працелюбним. Його “коник” — організаторська робота. Професію намагається обрати таку, яка пов'язана з різноманітністю умов, вражень, вимагає широкого діапазону здібностей.

Згодом переваги сангвініка можуть обернутися своєю протилежністю. Оптимізм, життєрадісність інколи перетворюються в зубоскальство й нестримний потяг до розваг. Прагнення до лідерства загрожує перерости в потребу підпорядкувати собі слабших психологічно людей. Але в сангвініка є добра підпора в боротьбі з власними недоліками — урівноваженість. Підкріплена увагою досвідченого педагога, вона допоможе уникнути негативних проявів.

Флегматик. Спокійний і незворушний, його впевненість ґрунтується на знаннях і розрахунку. Говорить переважно про справу, не любить пустих слів. Йому не чужа підприємливість,

проте пропонувати нову ідею схильний лише після ретельного зважування всіх “за” і “проти”. Ніяка невдача не здатна вивести його із себе. Для нього це цілком ординарні життєві неприємності. Здатний працювати рівномірно й довго в несприятливих умовах. Перед тим як діяти, подумає про можливі перешкоди, про їх подолання.

Він стратег і спокійно звіряє свої дії з перспективою. Урівноважений, його важко образити або вивести із себе. Уміє чекати. Мова його спокійна, без емоцій.

До нових обставин пристосовується повільно. Часто довго вагається, приймаючи рішення. Проте, на відміну від меланхоліка, обходиться без сторонньої допомоги.

Діапазон характеру флегматика доволі широкий. Залежно від середовища й виховання з нього може вирости і великий лідар, і цілеспрямований лідер.

Меланхолік. Це слабкий тип. Для нього характерні нерішучість, невпевненість, труднощі вибору. Схильний до боязні з приводу й без приводу, важко вступає в контакти з незнайомими людьми. Меланхолік пасивний, уразливий. Найменша неприємність здатна вивести його з рівноваги. Голос у нього тихий, мова повільна. Надає перевагу правилам і авторитетам. Напередодні будь-яких змін у житті хвилюється, часто — безпідставно.

Він не борець і ладен пливати за життєвими хвилями. Якщо потрапляє у важкі умови, то йому складно справитися з новими завданнями. Те, що змітає на своєму шляху холерик, не помічає флегматик, обходить сангвінік, — як правило, стає перпоною для меланхоліка. Він розгублюється, опускає руки. У такі моменти йому потрібні співчуття й допомога тих, хто його оточує. Між іншим, у справжнього меланхоліка потреба в цьому майже постійна. Але помиляється той, хто вважає меланхоліка ні на що не здатним. Він — прекрасний працівник, коли для нього створені необхідні умови, є чіткі інструкції, а його самого заохочують і підтримують.

Меланхоліка порівнюють з чутливою фотоплівкою, для якої згубне сильне світло. Цьому темпераментові протипоказані сильні або довготривалі подразники. Але такий недолік покривається важливою перевагою: високою чутливістю нервової системи. Меланхолік запасливий і передбачливий.

Меланхоліку доцільно знати можливі небезпеки у зв'язку з власним темпераментом і вміти їх уникати. Безумовно, навчання й виховання відіграють свою роль, і людина успішно справлятиметься з конкретною справою, але ціна за невластиву їй поведінку може бути надто високою. Меланхоліка дуже важко розворушити, зате потім йому нелегко вдається контролювати свої емоції, поведінку. Тому він більше за інших потребує навичок психологічного захисту від перевантажень, причому не лише фізичних, а й інтелектуальних, емоційних.

Тож пропонуємо методика визначення типу темпераменту у дитини. При цьому варто мати на увазі, що названі завдання можна пропонувати дітям віком 14—15 років і старшим, бо в них уже в основному сформований рівень самооцінки. Визначити прояви ознак певного типу темпераменту молодших дітей батьки можуть лише на основі знань типових ознак того чи того типу темпераменту й аналізу їх у дітей шляхом уважного спостереження за їхніми діями.

Методика “Формула темпераменту”

Мета: визначити, ознаки якого темпераменту властиві певній особистості.

Хід проведення. Класний керівник, батьки-вихователі пропонують учням (8—11 класів) ознаки типових проявів різних сторін темпераменту й пропонують проти кожної ознаки залежно від її прояву дати відповідь “так” (“+”) або “ні” (“-”). Робити це треба об'єктивно, не витрачаючи багато часу на обдумування. Тут не може бути, так би мовити, чистого темпераменту. Адже в кожній людині виявляються ознаки всіх видів темпераменту.

І. Вважаєте, що ви:

1. Непосидючі й метушливі.
2. Невитримані, запальні.
3. Нетерпеливі.
4. Різкі й прямолінійні в стосунках з людьми.
5. Рішучі й ініціативні.
6. Уперті.

7. Винахідливі в суперечках.
8. Працюєте уривками.
9. Незлопам'ятні.
10. Схильні до ризику.
11. Володієте мовою швидкою, пристрасною, зі змішаною інтонацією.
12. Неврівноважені й схильні до гарячковості.
13. Агресивний забіяка.
14. Нетерпимі до недоліків інших.
15. Володієте виразною мімікою.
16. Здатні швидко діяти й приймати рішення.
17. Невпинно прагнете нового.
18. Володієте різкими, поривчастими рухами.
19. Схильні до різких змін настрою.

II. Вважаєте, що ви:

1. Веселі й життєрадісні.
2. Енергійні й ділові.
3. Часто не доводите почату справу до кінця.
4. Схильні переоцінювати себе.
5. Здатні швидко схоплювати нове.
6. Нестійкі в інтересах і схильностях.
7. Легко переживаєте невдачі й неприємності.
8. Легко пристосовуєтеся до різних обставин.
9. Із захопленням беретеся за нову цікаву справу.
10. Швидко стаєте байдужими, якщо справа перестає вас цікавити.
11. Швидко включаєтеся в нову роботу.
12. Обтяжуєтесь одноманітною, буденною роботою.
13. Компанійські й чуйні.
14. Витривалі й працездатні.
15. Володієте голосною, швидкою мовою.
16. Володієте собою в складних обставинах.
17. Завжди в бадьорому настрої.
18. Швидко засинаєте й прокидаєтесь.
19. Часто буваєте незібраними, виявляєте поспішність у рішеннях.
20. Інколи схильні до поверховості в думках і діях.

III. Вважаєте, що ви:

1. Спокійні й байдужі.
2. Послідовні й розсудливі у справах.
3. Обережні в діях.
4. Умієте чекати.
5. Мовчазні й не любите даремно базікати.
6. Володієте спокійною, розміреною мовою.
7. Стримані й терпеливі.
8. Доводите почату справу до кінця.
9. Ретельно дотримуєтеся виробленого розпорядку життя, системи в роботі.
10. Малосприйнятливі до похвали й осуду.
11. Незлісні.
12. Постійні у своїх інтересах і взаєминах.
13. Не витрачаєте даремно сил.
14. Повільно включаєтеся в роботу.
15. Рівні в стосунках з усіма.
16. Схильні до пасивності у спілкуванні.
17. Любите охайність і порядок у всьому.
18. Важко пристосовуєтесь до нових обставин.
19. Інертні й малорухливі.

IV. Вважаєте, що ви:

1. Легковразливі.
2. Сором'язливі.
3. Розгублюєтеся в нових обставинах.
4. Відчуваєте труднощі в установленні контактів з новими людьми.
5. Не вірите у власні сили.
6. Легко переносите самотність.
7. Відчуваєте розгубленість, пригніченість при невдачах.
8. Схильні замикатися в собі.
9. Швидко стомлюєтеся.
10. Володієте слабкою, тихою мовою.
11. Важко пристосовуєтеся до характеру співрозмовника.
12. Уразливі до плаксивості.
13. Дуже податливі до заохочення й покарання.
14. Висуваєте надто високі вимоги до себе й тих, хто вас оточує.
15. Схильні до підозри й недовіри.

16. Хворобливо чутливі.
17. Надмірно вразливі.
18. Малоактивні й несміливі.
19. Покірні.
20. Прагнете викликати співчуття й допомогу тих, хто оточує.

Пусти дітей на волю, сам будеш у неволі.

Українське прислів'я

Оброблення отриманих результатів

A — загальна кількість позитивних відповідей на запитання.

$$A = A_x + A_c + A_\phi + A_m,$$

де A_x — кількість позитивних відповідей на запитання першої групи;

A_c — кількість позитивних відповідей на запитання другої групи;

A_ϕ — кількість позитивних відповідей на запитання третьої групи;

A_m — кількість позитивних відповідей на запитання четвертої групи.

Отримані дані підставляємо у формулу й визначаємо у відсотковому вираженні прояви якостей певного темпераменту:

$$1) X = \frac{A_x}{A} \cdot 100;$$

$$2) C = \frac{A_c}{A} \cdot 100;$$

$$3) \Phi = \frac{A_\phi}{A} \cdot 100;$$

$$4) M = \frac{A_m}{A} \cdot 100, \text{ де } X \text{ — холерик, } C \text{ — сангвінік, } \Phi \text{ — флег-$$

матик, M — меланхолік.

40 % і більше — домінування цього темпераменту; 30—39 % — яскраво виражений тип темпераменту; 20—29 % — середня вираженість типу темпераменту; 19 % і менше — слабка вираженість типу темпераменту.

Педагоги (батьки, вчителі-вихователі) зазнають найбільших труднощів у виховній роботі з підлітками. Тому важливо знати особливості поведінки хлопчиків і дівчаток цієї вікової групи, та ще й з урахуванням типу темпераменту¹.

Вікові особливості хлопчиків-підлітків

1. Потреба в гідному становищі у колективі ровесників і в сім'ї.
2. Підвищена втомлюваність.
3. Прагнення мати "вірного товариша".
4. Прагнення уникнути ізоляції як у класі, так і в первинному колективі.
5. Підвищений інтерес до питання про "співвідношення сил" у класі.
6. Відсутність авторитету дорослих.
7. Стійкість першого враження.
8. Відраза до необґрунтованих заборон.
9. Сприйнятливість до похибок учителя.
10. Переоцінка своїх можливостей, реалізація яких передбачається в далекому майбутньому.
11. Неадаптованість до невдач.
12. Відсутність адаптації до становища "гіршого".
13. Тенденція віддаватися мріям.
14. Боязнь за зневажання його мрії.
15. Підвищена емоційність.
16. Вимогливість до відповідності слова справі.
17. Підвищений інтерес до спорту.
18. Захоплення колекціонуванням.
19. Захоплення силовими іграми.

Особливості дівчаток підліткового віку

1. Не так часто вдаються до негативізму для утвердження себе серед однокласників.
2. Рідко вдаються до свавілля.
3. Охоче виконують доручення вчителів.

¹ Систематизовано за кн.: *Караковский А.П.* Трудный возраст. — М.: Просвещение, 1969.

4. Більшою мірою, ніж хлопчики, вдаються до маскуванню усвідомлених недоліків, рідше бравують ними.

5. У їх середовищі трапляються “сміслові бар’єри” в ставленні до вимог.

6. Часто має місце “смісловий бар’єр” стосовно людини.

7. Дівчатка надмірно чутливі до впливів, які принижують гідність учнів.

8. Схильні до того, аби успіхами в навчанні заслужити повагу тих, хто оточує.

9. Дівчатка порівняно рідко утверджують себе в колективі однокласників за допомогою впертості.

10. Надмірно чутливі до будь-якої спроби ділити людей на групи за статевими ознаками.

11. Дівчаток не влаштовує нейтралітет учителя в їх боротьбі за гідне становище в класному колективі.

12. Більшість дівчаток здатні належно оцінити не лише чийсь, а й свої недоліки.

13. Для дівчаток цього віку характерна неадекватно висока самооцінка.

14. Дівчаткам не імponує роль “класного блазня”.

15. Вони надто емоційні.

16. Дівчатка досить вразливо реагують на свою незграбність.

17. Дівчатка-підлітки схильні зіставляти свою поведінку з певними нормами.

18. Здатні вносити корективи у свою діяльність.

19. Виявляють достатньо високу виконавську ретельність.

20. Схильні до прояву відповідальності за доручену справу й турботи про інших.

Що ти сам зробиш для батьків своїх, того ж чекай від дітей.

Піттак

Особливості молодших підлітків меланхолічного типу

1. Меланхоліки досить часто використовують упертість як засіб самоутвердження. Їхня впертість відрізняється стійкістю, має пасивно-оборонний характер.

2. Підлітки-меланхоліки рідко виступають у ролі знярядь чужої волі.

3. Вони самолюбиві, наполегливі в цьому.
4. Порівняно швидко стомлюються.
5. Часто схильні до проявів негативізму.
6. У стані перевтоми схильні до прояву афективних спалахів.
7. Відповідальне ставлення до виконання доручень формується в меланхоліків без особливих утруднень.
8. Меланхоліки досить уразливі.
9. Надмірно вразливі до схвалення й осуду.
10. Схильні до усамітнення.
11. Виявляють значну наполегливість у вияві домагання.
12. Схильні до внутрішнього психологічного конфлікту із самим собою.
13. Меланхоліки уникають участі в конфліктах. Якщо й змушені брати участь у конфліктах, то ця участь має пасивно-оборонний характер.
14. Самооцінка досить стійка.
15. Схильні маскувати свої недоліки.
16. Вони зазвичай вірні в дружбі.
17. Меланхоліки найчастіше приховують свої бажання, виявляють зверхність у дружбі.
18. У меланхоліка можливий “смісловий бар’єр”.
19. Більшість меланхоліків керується настановами щодо поведінки.
20. У ролі “класного блазня” меланхолік не виступає.

Не робіть із дитини кумира: коли вона виросте, то вимагатиме багато жертв.

П. Буаст

Особливості молодших підлітків холеричного типу

1. Частіше за інших холерики схильні до впертості як засобу самоутвердження, якщо в їх розпорядженні немає інших засобів поліпшення свого стану в колективі однолітків і в сім’ї; до того ж, для них характерна стійка впертість, що виявляється в агресивно-наступальній формі.

2. Холерик рідко виступає в ролі знаряддя чужої волі. У своїх вчинках він керується як доводами розуму, так і власними бажаннями.

3. У представників цього типу темпераменту спостерігається критичність мислення.

4. Підліток може виявляти негативізм, якщо на шляху його прагнення задовольнити свої потреби ставляться перепони.

5. Холерикам-підліткам частіше за інших властиві спалахи афекту.

6. Дещо складно піддаються формуванню в них відповідального ставлення до справи.

7. Холерики не схильні до усамітнення. Вони товариські й навіть нав'язливі.

8. Схильні переоцінювати себе.

9. Домагання холериків мають нав'язливий характер.

10. Холерик-підліток є верховодом у дружбі й не приховує своїх претензій на керівне становище.

11. Під час конфлікту холерик поводить себе агресивно. Конфлікт за його участю характеризується стійкістю.

12. Самооцінка досить стійка.

13. Холерик не виявляє байдужості до власних недоліків: переважно він бравує ними, інколи — приховує.

14. У холерика можливий “смісловий бар’єр”.

15. Підлітки-холерики здатні реалізовувати у своїй поведінці певні настанови.

16. Навіюваністю холерики не характеризуються.

Особливості молодших підлітків сангвінічного типу

1. Не схильні до впертості. Ситуативна впертість у них виявляється рідко, але має агресивно-наступальний характер.

2. Підліток-сангвінік найчастіше виступає знаряддям чужої волі. Якщо він сам визначає напрям своєї поведінки, то керується при цьому лише власними бажаннями.

3. Схильні до критицизму.

4. Сангвініки не вирізняються хворобливо розвиненим самолюбством.

5. Не схильні до проявів афективної поведінки.

6. Надто рідко вдаються до негативізму як засобу самоутвердження в колективі.

7. Сангвініки з великими труднощами піддаються вихованню в них відповідального ставлення до дорученої справи.

8. Підлітки-сангвініки не вразливі.

9. Не виявляють схильності до усамітнення.
10. Схильні переоцінювати свої можливості.
11. Свої домагання виявляють в активній формі.
12. Для них не характерний внутрішній конфлікт.
13. Підліток-сангвінік досить часто бере участь у конфліктах з однолітками, виявляє агресивність, але в цьому процесі не проглядається стійкість.
14. Самооцінка сангвініка не стійка.
15. Схильний бравувати недоліками.
16. Вирізняється хвалькуватістю.
17. Якщо підліток-сангвінік верховодить у товаришуванні, то не приховує своїх домагань на керівне становище в цьому.
18. Для сангвініка немає настанов у поведінці.
19. Сангвініки легко піддаються навіюванню.
20. Хлопчики-сангвініки схильні грати в класному колективі роль "блазня".

Особливості молодших підлітків флегматичного типу

1. Флегматики не вдаються до впертості, якщо справа стосується навіть самоутвердження.
2. Підлітки-флегматики часто виступають у ролі знаряддя чужої волі.
3. Флегматики легко дисциплінуються: вони переважно належать до "благополучних дітей".
4. Підлітки-флегматики не схильні до прояву самолюбства.
5. Не виявляють негативізму.
6. Не схильні до афективних учинків.
7. Досить відповідально ставляться до виконання доручень.
8. Не схильні до хвалькуватості.
9. Флегматики найменш сприйнятливі до схвалень і покарань.
10. Властива витримка. Уникають участі в конфліктах.
11. Частина флегматиків схильна до усамітнення.
12. Не притаманний внутрішній конфлікт.
13. Самооцінка флегматика не стійка.
14. Виявляють байдужість до власних недоліків.
15. У товаришуванні, колективних справах не виявляють зверхності.

16. У підлітка-флегматика не спостерігається “смісловий бар’єр”.

17. Роль “класного блазня” не імпонує підліткові-флегматику.

Дитинство — найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. І від того, як минуло дитинство, хто вів за руку в дитячі роки, що ввійшло в її розум і серце з навколишнього світу, — від цього багато залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк.

В.О. Сухомлинський

На основі ознайомлення з особливостями прояву того чи того темпераменту можна систематизувати якості й властивості темпераменту, використовуючи результати спостережень за діями вихованця (табл. 2). Найзначиміші з них — емоційність і загальна активність.

Батькам необхідно уважно ознайомлюватися з особливостями поведінки дітей того чи того типу темпераменту й зважати на рекомендації щодо виховних впливів на дітей з урахуванням їхнього темпераменту.

Таблиця 2. Основні властивості темпераменту дітей

Критерій основних властивостей темпераменту дитини (приблизні запитання для батьків)	Загальний тип нервової системи й темпераменту дитини			
	Сильний, урівноважений, рухливий (сангвінік)	Сильний, урівноважений, інертний (флегматик)	Сильний, нерівноважений, інертний (холерик)	Слабкий (меланхолік)
1	2	3	4	5
1. Визначальні риси характеру (Які риси характеру домінують у дитини?)	Життєлюбність, оптимізм, схильність до ризику, компромісність, гнучкість, діловитість, зібраність, товариськість	Спокій, повільність, неквапливість, відсутність потайливості, ґрунтовність, поважність, нетерпеливість, стриманість, неохочість до ризику, миролюбність	Енергійність, невгамовність, сміливість, ризикованість, наполегливість, схильність до впертості, пустотливості, задержкуватість, нетерпеливість, конфліктність, гарячковість	Несміливість, сором'язливість, замкненість, нерішучість, підозрілість, турботливість, бояливість, уразливість, ранимість, сентиментальність, чутливість, абстрагованість
2. Характерні риси емоційності та найбільш повторювані емоції (Які емоції дитина переживає особливо виразно?)	Позитивні емоції	Відсутність бурхливих реакцій на навколишнє середовище. Схильність до позитивних емоцій	Гнів, страх, емоції виявляє бурхливо	Острах
3. Рівень тривожності (Який рівень тривожності у дитини?)	Середній	Низький	Середній, низький	Високий

1	2	3	4	5
4. Реакція на покарання	Спокійна	Без емоцій	На словесні — спокійна, на інші — з бурхливими реакціями протесту	З образою, негативними емоціями
5. Реакція на непередбачувані події (Як поводить себе дитина в непередбачуваних ситуаціях?)	Допитлива (переважає позитивна домінанта)	Малоемоційна	Пробує чинити опір (потреба в подоланні)	Намагається уникнути цієї події (потреба самозбереження)
6. Особливості ігрової діяльності (Яким іграм дитина надає перевагу?)	Будь-яким, але щоб все в них вирувало	Спокійним, тихим	Гнучким, азартним, з витівками й пустощами	Тихим, усамітненим у середовищі незнайомих людей і галасливим лише з кимось із близьких
7. Товарииськість (Чи товарииська дитина?)	Почуває себе скрізь як удома, любить товариство дітей і дорослих	Надає перевагу усамітненню	Завжди потрібні співучасники та глядачі	Надає перевагу усамітненню, товарииськість виявляє лише з близькими людьми

1	2	3	4	5
8. Оцінка ровесниками, лідерство	Душа компанії, лідер за вибором дітей	Неавторитетна серед ровесників, ізгой у товаристві дітей, про лідерство не може бути й мови	Усі ровесники до неї ставляться по-різному, сама пропонує себе на роль лідера	Авторитетна лише серед нечисельних друзів, нелідер
9. Постійність у стосунках з друзями (Як часто у дитини змінюються друзі?)	Залежно від ситуації	Практично ніколи	Весь час, постійно	Дуже рідко
10. Особливості пізнавальної діяльності (Як дитина засвоює нове?)	Легко і швидко	Ґрунтовно, але повільно	Не схоплює швидко й так само швидко забуває	Засвоює швидко або повільно залежно від сприятливих чи несприятливих обставин
11. Особливості пам'яті — термінової, довготермінової (Як швидко запам'ятовує казку чи вірш? Як довго пам'ятає їх? Сприймає ціле чи деталі?)	Легко й швидко схоплює ціле й пам'ятає довго (добра короткотермінова й довготермінова пам'ять)	Повільно, але схоплює ціле, майже не забуває (добре розвинена довготермінова пам'ять)	Дуже швидко; схоплює в основному деталі, забуває через короткий термін (добре розвинена короткотермінова пам'ять)	По-різному; заглиблюється в дрібниці (високе відволікання заважає короткотерміновій пам'яті, а невпевненість у собі — довготерміновій)

1	2	3	4	5
12. Стомлюваність після якої-небудь діяльності (Який рівень стомлюваності у дитини?)	Середня (стомлюється відповідно до виду діяльності)	Низька (практично не стомлюється)	Середня, інколи висока (стомлюється залежно від рівня спалаху своїх емоцій)	Висока (стомлюється від найменшої діяльності)
13. Особливості оволодіння навичками (Чи легко дитина засвоює вікові навички?)	Легко, без певних зусиль. У три роки обслуговує себе сама	З певними труднощами (вікові навички формуються дуже довго, але й надовго)	Відповідно до віку (схильна робити лише те, що викликає інтерес)	Швидко, але наполегливо (легко піддається регресу в екстремальних ситуаціях)
14. Особливості моторики (Які рухи переважають у дитини?)	Рухи впевнені, точні, ритмічні	Рухи немоторні, повільні, солідні (на стілець сідає впевнено)	Рухи рвучкі, різкі, ніби хтось женеться за нею (не може всидіти на одному місці)	Рухи неупевнені, неточні, метушливі (сідає лише на край стільця)
15. Особливості мови (Яке мовлення у дитини?)	Мова виразна, швидка, жива, з мімікою й жестами. Зазвичай любить вживати високі вислови. Схильна використовувати позитивно забарвлені слова	Мова повільна, невиразна, без жестів, міміки та виписку емоцій. Слова зазвичай розділяють паузи	Мова швидка, уривчаста, емоційна. Кричить як у трубу. Не говорить, а тараторить, ковтаючи склади й слова. Улюблені вирази полярні: від "дуже погано" й "жахливо" до "дуже добре" й "краще за всіх"	Мова часто інтонаційно виразна, але надто тиха й неупевнена. Не любить користуватися крайніми оцінками, надаючи перевагу: "так собі", "порізному"

1	2	3	4	5
16. Особливості сну (Як засинає і спить дитина?)	Зазвичай засинає швидко, спить міцно й прокидається з посмішкою	Засинає швидко й спить спокійно, але після сну досить довго ходить в'ялою, сонною, ніби не доспала	Засинає довго й з труднощами. Спить неспокійно під впливом подій дня. Прокидається з різним настроєм: від доброго до поганого	Довго моститься перед сном, але швидко засинає і прокидається веселою
17. Особливості адаптації до дошкільних виховних закладів (Як дитина звикає до умов дитячого садка?)	Адаптується швидко й легко	Боялась нового, не хотіла змін, адаптувалася дуже довго	Дуже легко пристосувалася до нових умов у дитячому садочку, але складно — до вимог дошкільного закладу	Ніяк не могла адаптуватися до перебування в дитячому садку

14. БАТЬКИ Й ТЕМПЕРАМЕНТ ДІТЕЙ

Яким чином батьки можуть враховувати особливості темпераменту своїх дітей? Однозначної відповіді немає. Та все ж слід:

- намагатися певним чином впливати на окультурення темпераменту;
- враховувати позитивні й негативні прояви темпераменту дитини;
- намагатися послабити негативні прояви темпераменту;
- у жодному разі не прагнути подавляти прояви темпераменту, а тактовно керувати ними;
- у процесі виховання ні в якому разі не прагнути перетворити холерика у флегматика, а флегматика — у сангвініка. Таке насилля не сприятиме вихованню дитини;
- не експлуатувати темперамент дитини, не прикрашати його на догоду певним етичним нормам;
- не виставляти перед людьми негативні прояви того чи того темпераменту;
- не треба сварити дитину, сердитися на неї, коли вона внаслідок темпераменту виявляє себе не так, як хочеться батькам;
- не приборкувати непідвладний темперамент дитини.

Як батьки мають впливати на виховання дітей залежно від особливостей їхнього темпераменту

А. Дитина-сангвінік

- Формуйте наполегливість, завзятість, прагнення доводити розпочату справу до завершення.
- Якомога частіше заохочуйте за позитивні вчинки.
- Викорінюйте неохайність, поспішність та поверховість під час виконання завдань.
- Пам'ятайте, що товариськість, схильність до активного спілкування, оптимізм сангвініка може заподіяти дитині шкоду у вигляді легковірності, непостійності, поверховості.

Яке дерево, такі й квіти, які батьки, такі і їх діти.

Українське прислів'я

Б. Дитина-холерик

- Треба гальмувати її біг і кружляння в житті, розставивши скрізь доцільні перепони й зупинки.
- Спрямовувати надмірну енергію на корисні справи.
- Постійно навчати дитину завчасно обдумувати свої рішення, учинки, правильно оцінювати свої сили.
- Необхідно виховувати стриманість, наполегливість, уміння гальмувати свої дії.
- Рішуче й завчасно гасити будь-які прояви агресивності.
- Варто добирати такі ігри, участь в яких сприяла б зміцненню процесів гальмування, й не викликала надмірних збуджень; ігри, в яких успіх залежить від уваги.
- Не забувайте, що безпосередність холерика часто перетворюється в нетактовність і зачіпає самолюбство дітей.
- Холерика необхідно наполегливо вчити ввічливості, постійно вимагати цього від нього.
- Дитину-холерика не варто вмовляти. Зазвичай вона краще реагує на вимогливість батьків.

В. Дитина-флегматик

- Намагайтеся виховати в неї допитливість, зробити її ініціативною.
- Навчити доцільно переключати увагу під час виконання певних дій, як раціонально розподілити час при виконанні завдань.
- Не перейматися повільністю дій; краще вдаватися до ігрової діяльності.
- Навчати більш розкуто висловлювати свої емоції й почуття: як радіти, сумувати, жаліти кого-небудь, виявляти турботу, щирість.
- Формувати вміння спілкуватися, розвивати комунікабельність.
- Гратися з дитиною в ігри, які потребують швидкості руху, точності, спритності, й заохочувати, коли вона грає активно, дотримується правил.
- Всіляко спонукати до вияву кмітливості й творчої уяви.
- Стежити, аби дитина менше виявляла інертність, в'ялість, постійно включати в різні види діяльності, щоб попередити появу лінощів.

Як у сім'ї згідливе життя, то й виросте дитина до пуття.
Українське прислів'я

Г. Дитина-меланхолік

- Не варто вимагати від дитини-меланхоліка того, чого вона не може виконати. Накази гальмують її діяльність.
- Намагайтеся підтримувати дитину, похваліть, виявляйте пестливість і м'якість.
- Орієнтуйте дитину на посильні завдання й допомагайте їх виконати.
- Навчайте, яким чином переборювати сором'язливість і невпевненість.
- Усіляко підтримуйте самостійність у діях.

- Виховуйте ініціативність, товариськість, довірливість і сміливість.
- Допоможіть долати страх.
- Ні в якому разі не страхайте дитину.
- Намагайтеся викликати в дитини якнайбільше позитивних емоцій.
- Зважайте на те, що вразливість, висока чутливість дитини — криве дзеркало всіх виховних впливів.

15. ЯКИМИ БАТЬКИ ХОЧУТЬ БАЧИТИ СВОЇХ ДІТЕЙ?

На це запитання можна відповісти великим набором найніжніших епітетів. Для кожної матері й батька діти — це продовження їх самих. І вони мріють, аби їхня дитина не лише повторила батьків, а й стала кращою за них. Тому й набір епітетів характеризується широкою палітрою. Ми хочемо, щоб наша дитина була здоровою, доброю, працьовитою, чуйною, люблячою, розумною, сміливою, самостійною, заповзятливою, щедрою, скромною, гуманною, відповідальною, розсудливою. Перелік подібних якостей можна продовжувати й продовжувати. До речі, ніхто з батьків зазвичай не називає негативних проявів у діяльності своїх дітей. І це добре. Подібна тенденція домінування позитивних думок батьків щодо вихованості власних дітей характерна для людей різних поколінь і соціальних систем.

Як відомо, надмету виховання становить усебічний гармонійний розвиток особистості. Ідея всебічного гармонійного розвитку людини виникла в сиву давнину. У цій ідеї люди втілювали віртуальне уявлення про щастя, доладність, повноту життя. В.О. Сухомлинський, роздумуючи над ідеєю всебічного гармонійного розвитку особистості, писав: “Всебічний розвиток особистості — це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні

якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб. Міркувати про всебічний розвиток не можна без винятково важливого застереження: справжній всебічний розвиток — це гармонія того, що людина дає суспільству, і того, що вона одержує, споживає”¹.

Ідея всебічного розвитку особистості зумовлена сутністю людини як найдосконалішого витвору природи й суспільства, як найбільшої цінності на Землі. Кожне суспільство в рамках перспектив свого поступального руху вперед висуває конкретні завдання щодо виховання молодого покоління.

Поняття “всебічне” й “гармонійне” виховання не тотожні. Вони взаємопов’язані, взаємозумовлені, пояснюють явище виховання з різних боків. *Усебічне виховання* передбачає формування в людині певних якостей відповідно до вимог морального, розумового, фізичного, трудового й естетичного виховання. А під гармонійністю (від гр. *garmonia* — злагодженість, узгодженість у поєднанні чого-небудь) варто розуміти узгодженість, поєднання цих якостей, їх взаємодоповнення й взаємозбагачення в духовному й фізичному естві людини.

Діалектичний взаємозв’язок між складовими всебічного гармонійного розвитку особистості можна зобразити схематично (рис. 3).



Рис. 3. Взаємозв’язок між складовими всебічного гармонійного розвитку особистості

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 1. — С. 69.

Стратегічні завдання формування молодого покоління в Україні набувають відображення в системі національного виховання. Кожному, хто займається проблемами виховання, треба усвідомлювати сутність завдань складових, що мають забезпечувати ідею всебічного гармонійного розвитку особистості (табл. 3).

Вся таємниця родинного життя в тому й полягає, щоб дати можливість дитині самій розвиватися, робити все самій.
П.Ф. Лесгафт

Таблиця 3. Складові і завдання всебічного гармонійного розвитку особистості

Складові виховання	Завдання
Моральне виховання	<ul style="list-style-type: none"> • Оволодіння загальнолюдськими й національними моральними цінностями; • розвиток почуттів; • формування почуттів; • формування навичок моральної поведінки
Розумове виховання	<ul style="list-style-type: none"> • Оволодіння знаннями, уміннями й навичками; • розвиток інтелектуальних можливостей особистості; • формування наукового світогляду; • оволодіння методами самостійної пізнавальної діяльності
Трудове виховання	<ul style="list-style-type: none"> • Формування любові до праці; • виховання соціально-психологічної готовності до трудової діяльності; • оволодіння вміннями й навичками трудової діяльності; • виховання поваги до людей праці та її результатів
Фізичне виховання	<ul style="list-style-type: none"> • Створення умов для формування здорового організму; • формування санітарно-гігієнічних умінь і навичок; • тренування й загартування організму; • виховання волі, розвитку спритності, краси рухів;
Естетичне виховання	<ul style="list-style-type: none"> • Формування почуття прекрасного; • виховання любові до природи та навколишньої краси; • виховання стійких оцінних критеріїв до творів мистецтва; • оволодіння знаннями й уміннями творити прекрасне в житті

Проблема всебічного гармонійного розвитку на практиці реалізується досить складно. Лише комплексний підхід до виховання може забезпечити досягнення бажаної мети. Під комплексним підходом до виховання (від лат. *complexus* — поєднання, зв'язок; сукупність предметів чи явищ, що становлять єдине ціле) розуміють єдність мети, завдань виховання й засобів їх досягнення шляхом узгодження діяльності різних соціальних інститутів (сім'ї, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації). Цей механізм можна показати схематично (рис. 4).

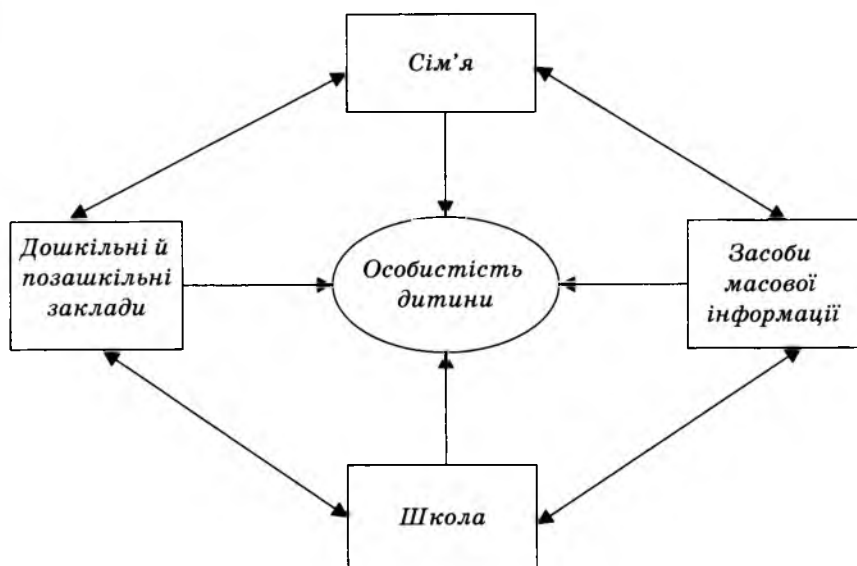


Рис. 4. Комплексний підхід до виховання

Важливо, щоб усі соціальні інститути, які займаються проблемами виховання, по-перше, глибоко усвідомлювали генеральне завдання — забезпечити гармонійний розвиток особистості. По-друге, між представниками названих соціальних інститутів має бути узгодженість дій щодо змісту, мети, методів виховання. Тобто має бути узгодженість у ставленні батьків, інших членів родини до дитини; між вихователями дошкільних навчальних закладів і родиною; між учителями-вихователями загальноосвітніх навчально-виховних закладів і членами

сім'ї конкретної дитини; між освітньо-виховними закладами та позашкільними виховними установами (будинками дитячої та юнацької творчості, дитячими бібліотеками, музичними, спортивними школами, станціями юних натуралістів, дитячими театрами та ін.). Нині засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, Інтернет та ін.) є доступними широкому загалу населення, зокрема й дітям. Вони так чи інакше впливають на виховання дітей. На жаль, більше негативно. Усі ці чинники вимагають від тих, хто продукує зміст ЗМІ, особливої відповідальності стосовно його узгодженості із загальними прагненнями позитивного впливу на особистість. Аж ніяк не можна погодитися із сучасними тенденціями в змісті ЗМІ (особливо телебачення), які значною мірою спрямовані на руйнування морально-духовних і естетичних цінностей, насаджування елементів масової культури низького ґатунку поза національними й загальнокультурними цінностями, пропаганду насильства, жорстокості, утвердження культу розваг і відмову від піднесення культу праці, яка завжди була й має залишатися джерелом духовного і матеріального багатства суспільства.

Погляньмо на загальний процес виховання та його місце в соціальному розвитку суспільства. Виховання — це, з одного боку, соціально й педагогічно організований процес створення оптимальних умов для формування людини як особистості, з іншого — це вплив вихователя (батька, матері) на вихованця з метою формування бажаних соціально-психічних і фізичних якостей.

Виховний процес — це процес, який триває постійно, і окремі його деталі вирішуються в загальному тоні родини, а загальний тон не можна видумати і штучно підтримувати. Загальний тон, дорогі батьки, створюється вашим власним життям і вашою власною поведінкою.

А.С. Макаренко

Суспільство як соціальне об'єднання людей може існувати, діяти й розвиватися лише за умов цілеспрямованої та систематично організованої роботи з виховання кожної особистості. Якби цей процес зупинився, суспільство перестало б існувати,

а людина не змогла б піднятися до рівня особистості. Ще давні філософи зауважували, що нехтування вихованням — це загибель людей, сімей, держав і цивілізації взагалі. Таким чином, виховання, з погляду суспільного розвитку, є провідною сферою діяльності як окремої людини, так і людської спільноти. Завдяки вихованню людство забезпечує свою безсмертність у соціальному розвитку.

Виховання — складний багаторівневий процес, у якому беруть участь різні суб'єкти (вихователі, вихованці). Одночасно на процес виховання впливає багато різноманітних чинників. Оскільки виховання є процесом, то в ньому діє рушійна сила. У найзагальнішому вимірі рушійною силою процесу виховання є результат суперечностей між потребами та наявним рівнем виховання особистості.

Дитині дай волю, то сам підеш у неволю.

Українське прислів'я

Дія рушійної сили — це внутрішня об'єктивна закономірність будь-якого процесу. Але в процесі виховання дітей вона дещо прихована, не завжди усвідомлюється вихованцем, тому що він не має достатнього соціального досвіду. Щоб рушійна сила справді виступала дієвим чинником, вихователь має створювати специфічні виховні ситуації, включати вихованців у сферу їхнього впливу. Одним словом, вихованцеві треба відводити дієву роль. Для формування в дитини певних якостей чи вмінь (сміливості, відповідальності, умінь прибирати постіль на своєму ліжку та ін.) вихователь цілеспрямовано створює специфічну ситуацію, залучає дитину до практичної діяльності. Під впливом конкретних потреб у вихованця з'являється мотивація, виникає рушійна сила, що активізує психологічну діяльність, сприяє оволодінню засобами розв'язання завдання, яке щойно виникло. У такий спосіб активно формуються соціально-психічні й фізичні якості, що забезпечують активну соціальну діяльність особистості.

Майстерність вихователів (батька, матері) полягає в тому, щоб систематично, поступово створювати дієві педагогічні ситуації, включати в них дитину, дбаючи в такий спосіб про її активність. При цьому до системи педагогічних ситуацій не-

обхідно висувати такі завдання, які дитина може розв'язати при достатньому напруженні фізичних і психічних сил. Адже лише активна діяльність є провідним засобом анатомо-фізіологічного розвитку особистості. Батько чи мати не повинні виконувати за дитину тих завдань, які виникли в процесі реалізації педагогічної ситуації. Інакше створюватимуться тепличні умови, які не сприятимуть розвитку особистості, а породжуватимуть лише інфантильність (від лат. *infantilis* — дитячий; затримка в розвитку організму, яка виявляється через збереження в дорослої людини фізичних і психічних рис, властивих дитячому вікові).

Ми коли-небудь зрозуміємо, що допомагати людям бути особистостями — це значно важливіше, ніж допомогти їм стати математиками чи знавцями французької мови або чого б то не було іще.

К. Роджерс

Наприклад, у системі підготовки дитини до конструктивної діяльності батьки мають формувати в неї низку якостей: сміливість, відповідальність, самостійність, наполегливість та ін. Якщо тримати дитину в тепличних домашніх умовах, оберігати її від усіляких впливів і плекати надію, що з роками в неї з'являться ці властивості самі собою — марна справа. Тут потрібно поступово, дотримуючись певної системи, створювати специфічні ситуації, в яких дитина виступала б дієвою особою. Ось наприклад, треба формувати таку властивість, як сміливість. Спочатку варто привчати дитину до засинання в темній кімнаті. Адже малі діти бояться темноти. Увечері, коли темрява огортає все довкола, батько чи мати можуть з чотирирічним дитям прогулятися біля житлового будинку, на вулиці. Уже в 7—8 років можна послати дитину ввечері до сусідів віднести (або позичити) якусь річ. І так поступово розширювати, ускладнювати певні життєво важливі завдання, розв'язання яких потребує від дитини відповідних зусиль, пов'язаних з подоланням страху, невпевненості. При цьому необхідно кожного разу заохочувати дитину, акцентувати увагу на вияві нею сміливості.

Виховуючи людей, нинішні батьки виховують майбутню історію нашої країни, а значить – і історію світу.

А.С. Макаренко

Або інший приклад. Маємо формувати в дитини таку моральну якість, як відповідальність. Треба починати з організації найлегших, з погляду дорослих, завдань побутового характеру. “Петрику, ти несеш повну відповідальність за порядок зі своїми іграшками. Після завершення гри ти маєш їх ретельно скласти у визначеному місці. Якщо забудеш це зробити, іграшки від тебе повтікають”. Більше нічого не треба говорити. Лише простежити за подальшими діями дитини. Якщо вона акуратно впорядкувала свої іграшки в спеціально відведеному місці, варто похвалити її в присутності інших членів родини. Коли ж іграшки залишилися неупорядкованими, розкиданими по кімнаті, батькові чи матері без будь-яких повчальних розмов, навіть без присутності дитини, слід зібрати всі іграшки, що лежали не на своєму місці, і закрити їх у шафу. А Петрикові на запитання “Де мої іграшки?” грайливо відповісти: “Утекли від тебе, бо ти їх не шануєш, розкидаєш будь-де”. І лише з часом, коли хлопчик сам пообіцяє надалі турбуватися про своїх друзів-іграшок, повернути їх на місце. Коли дитина підрастає, зміст відповідальності має розширюватися й зачіпати не лише її саму, а й інших членів родини. Ось Петрикові вже 10 років. Він учить-ся в третьому класі. Тато й мама працюють. Син має конкретні доручення: забрати сестричку з дитячого садочка й купити для всієї родини хліб у магазині. Сьогодні Петрик забрав з дитячого садка Оксанку, але загрався з товаришами й забув купити хліб.

Повернулися батьки з роботи. Мама приготувала вечерю. Усі сіли за стіл вечеряти. Та раптом виявилось, що зовсім немає хліба. Залишалася булочка, але Петрик з Оксанкою з’їли її раніше. Що робити? Син відчуває свою провину. Його обличчя загорілося. Тато й мама дивляться на Петрика. “Гаразд, — заспокоює тато Петрика. — Ми сподівалися на твою відповідальність. Шкода. Що ж, будемо їсти суп і пити чай без хліба й булочки. Та й тобі, сину, не буде чого взяти із собою в школу”. Ось так і вечеряли. Петрик сьорбав суп і пішов готувати

домашні завдання. У наступні дні ніхто з членів родини не повертався до цього випадку. Але Петрик щоранку запитував у мами: “Що купити в магазині сьогодні?”. А ввечері, смакуючи стравами, всі члени родини час від часу хвалили Петрика, що купив хліб і свіжі запашні булочки. Так поступово формується почуття відповідальності, розширюється її зміст.

Умів дітей родити, уміє і навчити.

Українське прислів'я

У системі української народної педагогіки батьки завжди турбувалися про підготовку своїх дітей до самостійної діяльності, звертаючи увагу на формування в них низки якостей: самостійності, сміливості, відповідальності, поваги до батьків, старших за віком та ін.

Талановитий український письменник-гуморист Остап Вишня в оповіданні “Як ми колись училися” на основі народної мудрості змалював яскраву картину формування в дітей почуття відповідальності:

“Дуже рано починалася за старих часів професійна освіта на селі. Тоді вона починалася, коли Ванька або Одарочку було вже “одлучено” і коли Ванькові або Одарочці сорочка підіймалася вище того місця, про яке ви зараз не думаєте, і зав'язувалася вузлом на спині.

— Щоб не закаляло! А то воно в мене, вибачте, на втори слабеньке.

Ванько (або Одарочка) у цей час свого віку вже міцно трималося за материну спідницю і весь час:

— Мамо! Моні!

— Ось не мамай мені над душею! На ось дубця, пожени гуси за ворота. Він у мене хороший хлопець! Пожени, пожени! Мама на базар поїдуть, гостинця куплять! Отак, отак їх! Гиля, кричи, гиля! Отак! От цяця Ванько! От цяця! А Меланя кака, — вона мами не слухає! Жени! Жени!

Це були перші й найраніші кроки нашої освіти.

Гуси — це був перший і обов'язковий етап нашої освіти.

Програма нашої освіти у нас на селі складалася на підставі споконвічних традицій і на підставі життєвих умов.

Їхніми інструкціями ми керувалися, за їхніми вказівками ми йшли.

Так, значить, перша наука — це гуси.

Пасти гуси, впасти їх так, щоб у чужі копи не вбралися, пригнати додому всіх до одного — це була програма нашого “технікуму”, першого, сказати б, курсу.

Коли ви цього іспиту не складете, коли у вас одберуть де-небудь у чужому просі або на чужій стерні картуза або ж ви, навчаючись поціляти, бахнете гусеня грудкою по голові і приженете додому замість восьми гусенят семеро,— крім того, що на вас буде побито новогонівіського віника, вас ніколи не переведуть на вищий курс.

Вищий курс — це свині.

Самі ж ви, певна річ, розумієте, що це вже справа далеко серйозніша, ніж гуси.

Свиню ви вже в самій сорочці не впасете. Тут уже обов’язково потрібні були штани... Хоч і з прорішкою ззаду, а проте штани, та ще й на одній підтяжці.

Замість дубця потрібний невеликий кийок.

Цю справу доручалося громадянинуві від шести років. Раніше — ні. Бо тут треба було певної вже кваліфікації, а найголовніше — поважності.

<...>

“Володарем” над свинями ми були до десяти — одинадцяти років. Потім ішли такі “курси” вищої освіти:

Телята.

Вівці.

Корови.

Коні...

<...>

Кіньми закінчувалася освіта в нашому “технікумі”.

Освіта в “технікумі” провадилася однаково для хлопців і дівчат.

З певними, розуміється, відмінами: одночасно з “технікумом” хлопець вчився погоничувати, тесати, стругати, а дівчинка — коноплі брати, тіпати, прясти, вишивати.

А далі функції хлопчачі й дівчачі різко розмежовувалися: хлопець ішов на плугатаря, на косаря, а дівчина на полільницю й на в’язальницю.

Співати вчилися разом на колодках. Співати — це обов’язково, як дихати.

Закінчувалася наша освіта материними словами:

— Женить би вже лобуряку слід!

Або:

— Та моя вже доросленька! Кума казали, що Іванів Максим уже напитував! Мабуть, так у м'ясиці й обкрутимо! Час уже!

Кінець був нашій освіті.

<...>”.

В основі виховання людини лежать певні мотиви. Мотиви виховання — це внутрішні спонукальні сили, які спрямовують, рухають діяльність особистості. Ці внутрішні спонукальні чинники певних дій і вчинків людини зумовлюються передусім анатомо-фізіологічними й соціально-психологічними потребами.

Американський психолог А. Маслоу змоделивав ієрархічну багатоступеневу піраміду потреб людини, усі компоненти якої перебувають у діалектичному взаємозв'язку (рис. 5).

Ці компоненти системи потреб ніби внутрішньо програмують виховний процес. Якщо якась ланка випадає, порушується цілісність структури, а отже, й програма виховного процесу.



Рис. 5. Структура мотивів виховання

У процесі виховання дітей, які, звичайно, мають недостатній соціальний досвід, педагоги-вихователі (батьки) повинні постійно дбати про формування в них певних мотивів виховання шляхом актуалізації необхідних потреб. Поступово, коли дитина росте, набуває соціального досвіду, вона самостійно починає усвідомлювати потреби, що стимулюють внутрішні спонукальні сили, тобто мотиви, програмує процес самовиховання.

Виховання — не стихійне чи хаотичне явище, а процес, який підпорядкований певним діалектичним закономірностям і містить у собі конкретні компоненти (рис. 6).



Рис. 6. Структура процесу виховання

Дитина народжується й поступово вступає в соціальну систему (сім'ю, колектив дітей у садочку, шкільний колектив), де панують певні правила, норми поведінки, зумовлені особливостями національного виховання, менталітету представників тої чи тої спільноти, усталеними нормами загальнолюдських морально-духовних цінностей. На початковому етапі виховання батьки мають постійно знайомити дітей з нормами й правилами поведінки (необхідно вітатися з людьми, дякувати за послу-

ги, умиватися, чистити зуби, відповідно поводитись за столом під час споживання їжі, турбуватися про молодших братиків і сестричок, поважати старших і багато іншого). На цьому етапі від батьків як вихователів вимагаються неабиякі терпіння й розсудливість. Якщо для дорослих, дітей старшого віку засвоєння нових норм і правил поведінки не становить труднощів, то для дошкільнят це важка справа. Необхідно терпеливо, неодноразово повертатися до пояснення тих чи тих правил. При цьому батьки-вихователі мають включати стимулювальну силу у вигляді потреб, особливостей конкретної життєвої поведінки.

Важливе місце в процесі виховання належить почуттям. **Почуття** — це стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, що відображають значення цих явищ у зв'язку з потребами й можливостями особистості, вищий продукт розвитку емоційних процесів. “Почуття людини, — за висловом С.Л. Рубінштейна, — найбільш яскраве вираження “природи, яка стала людиною”, і з цим пов'язана та хвилююча чарівність, яка постає з будь-якого справжнього почуття”¹.

Почуття є джерелом багатства й глибини поведінки людини. Вони сприяють трансформації певних дій особистості зі сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань, що робить їх стійкими, активізують психічні процеси дитини. Крім того, почуття виступають суттєвою передумовою переконань, що виражають інтелектуально-емоційне ставлення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (або неістинного) шляхом єдності доведення й віри. Тому в процесі формування почуттів дітей щодо конкретних правил, норм поведінки батькам варто застосовувати ігрові форми організації діяльності дітей, постійно заохочувати позитивні дії вихованців. І ні в якому разі не вдаватися до покарань, негативної оцінки діяльності дитини, яка ще не засвоїла необхідних норм і правил поведінки.

Переконання, які ґрунтуються на істинних знаннях, виступають, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з іншого — “хребтом” поведінки особистості. Висловлюючись образно, питання виховання дітей і є питанням формування в них

¹ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. — М.: Педагогика, 1989. — Т. 2. — С. 147.

психологічного “хребта”. Немає його — і перед нами безвільна особистість, яка позбавлена свого “Я”, легко піддається стороннім, нерідко шкідливим, впливам. Тому батькам завжди треба переконливо пояснювати дітям, для чого потрібно виконувати те чи те правило, з якими життєвими явищами дитини пов’язана певна норма поведінки. Наприклад, чому вулицю треба переходити лише на зелене світло світлофора й до чого може призвести порушення цього правила.

На основі почуттів і переконань формуються вміння й звички в поведінці. Процес формування умінь і звичок у поведінці дитини є досить тривалим і відповідальним. Адже вихованість людини пізнають за поведінкою в конкретній життєвій ситуації. Батьки-вихователі мають докладати багато зусиль, щоб сформувати в дитини конкретні вміння й навички. Але так чи інакше, успішність формування почуттів, переконань, умінь і навичок пов’язана з активною діяльністю особистості у сфері реальних життєвих ситуацій.

*У нашій раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молода
З своїм дитяточком малим.*

Т.Г. Шевченко

К.Д. Ушинський, обґрунтовуючи психологічні засади виховання дітей, великого значення надавав процесу формування в них звичок. “Справді, — писав педагог, — спостерігаючи людські характери в їх різноманітності, ми бачимо, що гарна звичка — це *моральний капітал*, покладений людиною у свою нервову систему; капітал цей зростає безперервно, і процентами з нього користується людина протягом усього свого життя. Капітал звички від уживання зростає і дає людині можливість, як капітал матеріальний в економічному світі, дедалі плідніше використовувати свою найдорогоціннішу силу — *силу свідомої волі* — і зводити моральну будову свого життя дедалі вище, не починаючи щоразу своєї будівлі з фундаменту і не витрачаючи своєї *свідомості* і своєї *волі* на боротьбу з труднощами, які були вже раз переможені. Візьмімо для прикладу одну з найпростіших звичок: звичку до порядку в розподілі своїх речей і свого

часу. Скільки така звичка, перетворившись у несвідомо виконувану потребу, збереже і сил, і часу людині, яка не буде змушена щохвилини закликати свою свідомість до необхідності порядку і своєю волею для встановлення його і, лишаючись вільною, розпоряджатися цими двома силами душі, використати їх на щось нове і більш важливе?”¹

Любов материнська і на віддалі гріє.

Народна мудрість

Коли ми говоримо про загальні підходи до виховання, треба завжди пам'ятати, що в цьому процесі беруть участь два суб'єкти: батьки-вихователі й діти-вихованці. При цьому батьки мають виступати передусім організаторами, керівниками виховного процесу. А вихованці — діяльними особистостями. Часто доводиться спостерігати явище, коли батьки стають на позицію “оберігальної педагогіки”, намагаються будь-що полегшити умови життєдіяльності своєї дитини. Це починається з того, що дитина вже непогано ходить, але її обмежують у цій дії: садовлять у візок, дають у руки булочки чи цукерки і возять всюди за собою. Далі довго годують дитину з ложки, одягають, узувають, прибирають за нею іграшки, застеляють її постіль. А коли дитина пішла до школи, також з наміром полегшити виконання нею шкільних обов'язків готують за неї домашні навчальні завдання, усілякими засобами намагаються унеможливити труднощі, які виникають під час навчання. В юності, після закінчення загальноосвітньої школи, дія “оберігальної педагогіки” не припиняється: улаштувати на навчання, забезпечити одягом, їжею, квартирою, організувати вдале одруження. А потім...

Потім ростити онуків. І, як кажуть у народі: “Треба довести онуків до пенсії, а потім можна й умирати”. Дотримуючись такої філософії виховання, батьки позбавляють дитину оптимальних умов для нормального розвитку — фізичного, психічного й соціального. Такі діти навіть у зрілому віці виявляють риси інфантильності. А коли внаслідок життєвих обставин така особистість

¹ Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. — К.: Рад. шк., 1952. — Т. 4. — С. 159.

стикається з чинниками, які вимагають напруження фізичних і соціально-психологічних сил та умінь для розв'язання важливих проблем (служба в армії, відповідальна робота, створення сім'ї та ін.), людина виявляється безсилою, впадає в розпач, припускається багатьох життєвих помилок.

Засиджене яйце завжди бовтун, занянчений син завжди швендяло.

Українське прислів'я

Батьки мають розуміти, що, виховуючи дитину, треба з перших кроків її життя створювати такі ситуації, ставити перед нею такі завдання, які б вимагали достатнього напруження фізичних і психічних сил. У цьому разі варто пам'ятати почвання народної мудрості: "Готовою рибою можна нагодувати багатьох, та головне — дати людині вудку й навчити її користуватися нею. Хай ловить рибу й задовольняє свої потреби". Прислухаймося до бажань своїх маленьких дітей (3—6 років). Ознайомившись із процесом якоїсь дії (одягатися, зашнуровувати черевики, їсти кашу та ін.), дитина вимагає: "Я сам!", "Я сама!" Зрозуміло, що спочатку дії дитини дорослим здаються незграбними, повільними, навіть помилковими. Але хай вона йде до формування необхідних умінь через спроби й помилки, через подолання маленьких труднощів, щоб потім в отроцтві і юності *самостійно* долати труднощі.

Вся таємниця родинного життя в тому й полягає, щоб дати дитині можливість самій розвиватися, робити все самій: дорослі не повинні забігати і нічого не робити заради особистої зручності й задоволення, а завжди ставитись до дитини з першого дня появи її на світ, як до людини, з повним визнанням її особистості.

П.Ф. Лесгафт

Фатальною є помилка батьків, учителів-вихователів, які намагаються створити для вихованців легкі умови життя в усіх його проявах. Не можна опускати планку фізичних і соціально-психологічних умов життєдіяльності молодого покоління

нижче допустимого рівня. Інакше ми виростимо інфантильних, слабких, кволих як у фізичному, так і соціально-психологічному плані нащадків, які не будуть спроможні забезпечити достатні соціально-економічні умови навіть для власної життєдіяльності.

16. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Чи справедлива думка про визначення серед названих складників таких, що їх можна назвати провідними? З переконливою вірогідністю можна стверджувати, що провідним чинником у структурі всебічного гармонійного розвитку особистості є *моральне виховання*. *Морально-духовні якості*, сформовані на засадах загальнолюдських і національних цінностей, становлять найбільше багатство особистості. Слід мати на увазі й те, що у сфері розумового, фізичного, трудового виховання не кожна людина з погляду своїх можливостей (анатоμο-фізіологічних) може досягти бажаних успіхів і досконалості. Але в царині морально-духовних цінностей особистість спроможна досягти очікуваних результатів.

У народній педагогіці різних етносів, у висловлюваннях філософів, учених, письменників стосовно окремих сфер життя найбільший пласт думок стосується *морального виховання*. Наведемо лише маленьку частку роздумів про мораль і моральне виховання.

Мудрість українського народу в прислів'ях:

- Мораль чиста — краще всякого намиста.
- Правдою весь світ зійдеш, а неправдою ані до порога.

- Сумління — найкращий порадник.
- Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.
- Батьком-матір'ю не хвались, а хвалися честю.
- Все з чоловіком вмирає, одна чеснота віки триває.
- Мудра людина вимагає всього лише від себе; нікчемна людина вимагає від інших.

Мудрість інших народів:

- Скромність — прикраса мудрості (японське прислів'я).
- Совість — це наглядча і суддя добродійства (античний афоризм).
- Для себе жити — тліти, для сім'ї — горіти, а для народу — світити (російське прислів'я).

Не можна зводити духовний світ маленької людини до навчання. Якщо ми прагнутимемо до того, щоб усі сили дитячої душі були захоплені навчанням, її життя стане нестерпним. Вона повинна бути не тільки школярем, а передусім людиною з багатогранными інтересами, запитами, прагненнями.

В.О. Сухомлинський

Мудрість філософів, учених, письменників, державних діячів:

- Властивість добродійності полягає щонайперше в тому, щоб робити добро, а не приймати його; у тому, щоб здійснювати якнайбільше добрих учинків і не робити негідних... Природа дала людині в руки потужну зброю — моральну силу, якою можна користуватися як завгодно. Тому людина, позбавлена добродійності, виявляється істотою нечестивою та дикою, низькою у своїх ставках і смакових потребах (Арістотель).
- Багато хто, думаючи що зможе все купити за свої багатства, сам передусім продає себе (Ф. Бекон).
- Любов — найсильніша з усіх пристрастей, тому що вона одночасно оволодіває головою, серцем і тілом (Вольтер).
- Честь — це діамант на руці в добродійності (Вольтер).
- Людина змушена боротися з необхідністю, яка встановлена природою. Є моральний обов'язок — завоювати самостійність за допомогою своєї діяльності й розуму (Г.В.Ф. Гегель).

- Ніякою наукою не побудуєте суспільства, якщо немає благородного матеріалу, живої і доброї волі, аби жити чесно і з любов'ю. Наука вкаже на вигоди і доведе лише, що вигідніше передусім бути чесним (Ф.М. Достоевський).

- Моральні якості визначної особистості мають, можливо, більше значення для певного покоління, ніж суто інтелектуальні досягнення (А. Ейнштейн).

- Не обманюйтеся. Бо що тільки людина посіє, то сама й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа — пожне життя вічне (Євангеліє).

- А роблячи добре, не знуджуймося, бо часу свого пожемо, коли не ослабнемо. Тож тому, поки маємо час, усім робимо добро (Євангеліє).

- Мораль є вчення не про те, як ми повинні зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя (І. Кант).

- Щоб досягти моральної досконалості, треба передусім турбуватися про душевну чистоту. А душевна чистота досягається тільки в тому разі, коли серце шукає правди й воля прагне до святості (Конфуцій).

- Проти всього можна вистояти, але не проти добра (Ж.-Ж. Руссо).

- Що може бути гірше за людину, яка володіє знаннями найскладніших наук, але не має доброго серця? Вона всі свої знання застосовує для зла (Г.С. Сковорода).

- Любов — це квіти моральності; немає в людини здорового морального кореня — немає і благородної любові (В.О. Сухомлинський).

- Моральне невігластво і дикість у сфері любові приносить нашому суспільству величезну шкоду. Той, хто вважає любов лише задоволенням, породжує горе, нещастя, сльози (В.О. Сухомлинський).

- Моральні сентенції завдають дітям більше шкоди, ніж приносять користі... Мораль не у словах, а в самому житті родини, яке охоплює дитину з усіх боків і звідусіль щохвилини проникає в душу (К.Д. Ушинський).

- Любов до батьків — основа усіх добродійностей (Цицерон)

- Найбільш згубна помилка, яка будь-коли зроблена у світі, — це відокремлення політичної науки від моральної (П.Б. Шеллі).

Те, чому ми звикли в дитинстві дивуватися і співчувати, залишає в ньому глибокі сліди, і не для однієї людини улюблений герой дитинства став потім невидимим і часом неусвідомленим керівником життя.

К.Д. Ушинський

Як видно з наведених міркувань про морально-духовні цінності, у них акумульована величезна мудрість, яка проникає в розум і серце кожної людини. Було б дуже корисним, аби батьки самі вдумливо проникали в глибини цієї мудрості й час від часу розкривали їх повчальну спрямованість своїм дітям. Чому не вдатися до своєрідної гри: у дитячій кімнаті чи іншому місці будинку, квартири разом з дітьми оформляти ті чи ті висловлювання й вивішувати їх на певний час на видному місці, зважаючи на вік дітей. Хай дивляться, думають, інколи обговорюють з батьками їх зміст. Ось деякі з таких афоризмів-гасел: “Правда — це перемога совісті в людині” (М.М. Пришвін); “Вищий суд — совість” (В. Гюго); “Доброта й скромність — ось дві якості, які ніколи не повинні були б стомлювати людину” (Р.Л. Стівенсон); “Добре почуття, емоційна культура — це осереддя людяності” (В.О. Сухомлинський); “Протиріччя є головною умовою краси моральності” (Л.М. Толстой); “Доброта — це єдиний одяг, який ніколи не старіє” (Г.-Д. Торо); “Поведінка — це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя” (Й.-В. Гете); “Щастя той здобуває, хто в праці розуму набуває” (Українське прислів’я); “Бережи честь змолоду” (Українське прислів’я) “Говори мало, слухай багато, а думай ще більше” (Українське прислів’я); “Не місце чоловіка красить, а чоловік місце” (Українське прислів’я); “Хто шанується, і люди того шанувати будуть” (Українське прислів’я) тощо. Для дітей, які вчаться (та й для всіх членів родини), з погляду формування національної гідності корисними будуть слова Т.Г. Шевченка:

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,

Того діти цураються,
В хату не пускають.

Попередньо ми вже визначили завдання морального виховання. Батькам-вихователям важливо усвідомлювати, що підґрунтя моральних якостей закладається передусім у родині в перші 6—8 років життя дитини. Перебування дитини в садочку чи школі може відігравати лише коригувальну роль. Варто нагадати, що моральні якості (доброта, щирість, повага, милосердя, любов, лінощі, брехливість та ін.) не передаються за спадковістю від матері чи батька. Батьки в силу генетичних закономірностей передають своїм дітям через генно-хромосомну систему лише задатки (своєрідне “насіння”), які становлять передумови для формування тих чи тих якостей морального порядку. Інколи батьки, інші вихователі, не маючи достатньої психолого-педагогічної підготовки й помічаючи в дітях прояви певних якостей (брехливості, лінощів, жорстокості та под.), схильні проголошувати: “Нічого не поробиш — таке воно вродилося”. З наукової позиції треба відповідати: “Такою дитина не вродилася, а стала під впливом тих чи тих соціальних чинників”. Окрім біологічного успадкування є феномен *соціального успадкування* (за М.П. Дубініним). Сутність його в тому, що дитина ще на несвідомому рівні сприймає від своїх батьків, інших членів родини, усіх, хто її оточує в дитинстві, певний соціальний досвід: мову, моральні норми поведінки. Тому поведінка близьких, передусім батька й матері, дідуся й бабусі, старших братів і сестер, — основне джерело й запорука морального становлення особистості. На цьому етапі виховують не лише слова, а й конкретні дії старших, докільля й навіть речі, предмети, з якими дитина стикається, якими щодень користується.

Якщо ви вмієте відчувати радість дитини і її силу, то повинні знати, що найвища радість — переборених труднощів, досягнутої мети, розкритої таємниці, радість триумфу і щастя самостійності, оволодіння і володіння.

Я. Корчак

Основою морального виховання є етика. *Етика* (від гр. *ethi-*ка — звичка, норів, звичай) — наука, об'єктом якої є мораль.

Як філософська наука етика з давньої доби відігравала роль “практичної філософії”. В етиці вирізняють два види проблем: по-перше, питання про те, як має поводитися людина (нормативна етика), й, по-друге, теоретичні питання про походження й сутність моралі.

Мораль (від лат. *moras* — звичай) — це система поглядів і уявлень, норм, оцінок, що регулюють моральну поведінку людей у всіх сферах суспільного життя — у праці, побуті, політиці, науці, у сімейних, особистісних, колективних, міжнародних та міжнародних відносинах.

В основі змісту морального виховання лежать загальнолюдські й національні морально-духовні цінності. **Загальнолюдські морально-духовні цінності** — це набуті попередніми поколіннями незалежно від расової, національної чи релігійної належності морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки й життєдіяльності окремої людини або певних спільнот.

Привчити дитину входити в душевний стан інших людей, ставити себе на місце скривдженого й відчувати те, що він має відчувати, — означає дати дитині всю розумову можливість бути завжди справедливою.

К.Д. Ушинський

Національні моральні цінності — це історично зумовлені, створені конкретним народом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях. Але вирізняють певні національні прояви, своєрідності в поведінці, які є основою соціальної діяльності людей конкретної етнічної групи.

Наприклад, у християнському світі загальнолюдські цінності виокремлено в Біблії як Заповіді Божі: “Шануй свого батька та матір свою... Не вбивай! Не чини перелюбу! Не кради! Не свідчи неправдою проти ближнього свого! І не бажай жони ближнього свого, і не бажай дому ближнього свого, ані поля, ані раба його, ані невільника його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього твого” та ін.

На основі загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей можна окреслити коло якостей особистості, які становлять зміст морального виховання. Це гуманність, доброта, чесність, совісність, працелюбність, повага до батьків, до

людей узагалі, чуйність, милосердя, дисциплінованість, доброзичливість, національна гідність, скромність, справедливість, інтелігентність, почуття материнства, екологічна й правова культура та ін.

Провідні якості моральності формуються передусім у ранньому дитячому віці на основі “соціального успадкування”. Вирішальну роль у цьому процесі мають відігравати батьки, інші люди, які оточують дитину. І справа полягає не в проповіді цих моральних істин, а власних діях, поведінці старших. Насамперед конкретні дії батьків мають стати ідеалом для дітей, закласти основи моральних чеснот особистості. Кожна морально доцільна дія батьків і близьких рідних — надійна основа формування в дитини благородних моральних якостей. Одночасно навіть незначні аморальні порухи вихователів залишають у тендітній, чутливій душі дитини гіркоту, негативно впливають на становлення її морального багатства.

Можна навіть визначити своєрідний кодекс моральних доброчинностей дитини дошкільного віку, які є аксіоматичними засадами цивілізованості:

1. Не вбивай нічого живого.
2. Не крадь.
3. Не зраджуй: ти завжди відповідальний за тих, кого наблизив до себе.
4. Уникай неправди, не свідчи на когось брехливо.
5. Люби й шануй батьків своїх та рідних — бабусю, дідуся, братів і сестер.
6. Прагни сумлінно працювати: праця — головне джерело людського багатства.
7. Будь милосердним, з повагою стався до інших людей, намагайся допомогти їм.
8. Виявляй чуйність до тварин, захищай їх.
9. Бережливо стався до довкілля, бо це наш дім, який забезпечує благополуччя нашого життя.
10. Стався до інших так, як хотів би, аби ставилися до тебе.
11. Говори всім лише правду: вона звеличує людину.
12. Допомагай батькам, членам родини в їхній праці.
13. Будь охайним і дбайливим.

У визначенні змісту виховання, зокрема морального, помилково намагаються окремо виділяти такі його складові: патріотичне, інтернаціональне, правове, екологічне, статеве. Насправді вони є органічними частинами морального виховання, бо спрямовані на формування певних норм поведінки в суспільстві, у колі родинного життя. Ще один важливий аспект морального виховання — включення дитини в конкретну діяльність, в якій є елементи моральності.

Життєвий шлях від дитинства до юнацтва повинен бути шляхом радості, бадьорості — це одне з найважливіших правил усієї системи нашої виховної роботи. Радість як джерело оптимістичної впевненості дитини у своїх силах є умовою того багатства справжнього ставлення до навколишнього світу, без якого не може бути духовного розвитку.

В.О. Сухомлинський

Наприклад, родина має присадибну ділянку, на якій вирощують сільськогосподарські культури, квіти, розводять свійських тварин. Дитина має, по-перше, щоденно бачити, як росте, розвивається все живе. По-друге, залежно від віку дитини, батьки мають включати її в конкретну діяльність: допомагати садити картоплю, поливати помідори, капусту, доглядати за квітами; зі своїх рук годувати кроликів, курчаток та ін. І це має бути не тимчасова забава, а постійний обов'язок. Коли дитина бачить, як росте, розвивається та чи та рослина, спілкується з тваринами, вона пізнає діалектику розвитку живих істот, у неї формується любов до всього живого, а одночасно й інші моральні якості: чуйність, працьовитість, гуманізм, готовність захистити істоту від небезпеки. На цьому рівні закладаються основи патріотизму: дитина, яка посадила деревце, викохала його, тримала в руках пухнасте курчатко чи каченя, тулилася голівкою до маленького телятка чи козеняти, щоденно спостерігала за розвитком висаджених квітів — усе це невидима духовна пуповина, яка на все життя прив'язує дитину до рідного місця. Родина, садиба, рідна хата, село, річечка назавжди залишаються в серці дорослої людини. Це та духовна сила, що наснажує до праці, формує моральну красу особистості.

Значно складніше в цьому плані мешканцям великих міст. Тенденція урбанізації, створення мегаполісів призвела до значного зменшення сільських громад. Адже в конкретному селі, містечку людина була членом колективу, вона знала всіх, її також люди сприймали як конкретного члена спільноти. Мала місце залежність від інших членів громади. Люди сприймали один одного як особистість, допомагали членам свого колективу. У великому ж місті людина стає анонімним індивідом. Проживання у великих кам'яних будинках, де скрізь людину оточують залізобетонні дороги, тротуари, паркани, бідні острівці зелені, вимушено формує “залізобетонну особистість”, “кам'яну мораль”. Крім того, відокремлення людини, а передовсім дитини, від природного середовища (рослинного й тваринного світу) порушує закономірності розвитку життєдіяльності особистості в природному середовищі, віддаляє людей від життя в умовах ноосфери.

Однак і в середовищі міста батьки мають турбуватися про наближення дитини до благодатних джерел природи: вирощування кімнатних квітів, догляд і спілкування з домашніми тваринами (кішкою, собакою, хом'ячком, їжачком, пташками, рибками та ін.), наближення дітей до природи на дачах, городніх і садових ділянках.

Згодом, коли дитина підрастає, у неї мають формуватися більш високі морально-духовні якості.

Ні одна зла людина не буває щасливою.

Ювенал

В.О. Сухомлинський, розвиваючи ідеї загальнолюдських моральних цінностей як основи формування духовності людини, визначив своєрідну програму виховання дітей дошкільного віку:

1. Ти живеш серед людей, не забувай, що кожен твій учинок, кожне твоє бажання відбивається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Усі блага й радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ учить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд — це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання — твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допмагай слабким і беззахисним. Допмагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай і шануй матір і батька — вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

5. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиримим до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство.

Збудіть у людині щирий інтерес до всього корисного, найвищого і морального — і ви можете бути певні, що вона збереже назавжди людську гідність. У цьому й має полягати мета виховання та навчання.

К.Д. Ушинський

Такі своєрідні заповіді за своїм змістом і тональністю звернені до найніжніших струн дитячої душі — до почуттів. Невипадково Сухомлинський надавав великого значення в системі морального виховання передусім почуттям: “Учити дитину бачити, розуміти, відчувати серцем людей, — це, мабуть, квітка в саду, яка найтонше пахне, ім'я цій квітці — виховання почуттів... Я твердо переконаний, що виховання людського благородства в дитячому серці починається з олюднення його ставлення до людей, одухотворення цього ставлення чистими, піднесеними почуттями поваги до людей і передусім поваги до матері й батька”¹. І в іншому місці: “Почуття — це плоть і кров моральної переконаності, принциповості, сили духу. Ось чому стежка від морального поняття до моральної переконаності, починається з вчинку, з дії, насиченої глибокими почуттями”².

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. — К., 1976. — Т. 2. — С. 545—546.

² Там само. — Т. 1. — С. 124.

Діти набагато меншою мірою схильні до лінощів, ніж дорослі, і якщо якась частина цього діяльного настрою не спрямовується на кращі речі, то в усьому слід винити дорослих.

Дж. Локк

Включення дитини в конкретні дії, які вимагають поруху душі, народжують почуття, — найголовніші кроки до формування моральних цінностей особистості. Коли йде мова про ідеал морального виховання дитини, то батьки подумки бачать її в перспективі здоровою, багатою, чесною, працьовитою. Без застережень моральний ідеал має бути високим, вагомим, вартим поклоніння й святості. А це означає бути *Людиною* з усіма цінностями, носієм яких вона є.

Немає в житті нічого більш високого і красивого, ніж людська дружба. Вона надихає і веде людину вперед до нових подвигів, підтримує в біді, розпалює вогонь любові, будучи найближчим порадником серця і розуму.

А. Малишко

Український поет М.Т. Рильський, роздумуючи над майбутнім свого сина, поетично змалював таку картину:

Ким ти хочеш бути, хлопчику, в житті?
Серйозний, як усі котигорошки,
Ти на питання це подумав трошки
І відповів: людиною. Дитя!
Благословляючи твоє життя,
І в трудну виряджаючи дорогу,
Яку пораду чи пересторогу
Я кращу дам, ніж дав собі ти сам?
Будь вірним слову, що усім словам
Із ним одним ніколи не зрівняється!
Хай веселять тебе любов і праця,
Хай дружби непогасної крило
Гірке від тебе відтягає Зло,
І хай у час останній свій про сина
Спокійно я подумаю: “Людина”.

І в народі говорять: “Щоб стати вчителем або лікарем, треба вчитися 15—20 років. А щоб стати людиною, необхідно вчитися все життя”.

Проблеми морального виховання мають бути головною турботою кожної людини, насамперед батьків, і всієї спільноти. Для цього необхідно використовувати різноманітні шляхи й засоби, які можуть впливати на процес морального становлення людини. Загалом можна виокремити такі шляхи розв’язання завдань морального виховання:

1. *Життєдіяльність сім’ї*, цілеспрямований вплив її на формування морально-духовних цінностей дитини впродовж життя батьків. Тут слушною є думка, що виховання здійснюється на кожному квадратному метрі педагогічного поля. Аби сім’я ефективно впливала на формування моральних цінностей дітей, потрібна достатня психолого-педагогічна культура батьків.

На жаль, у системі освіти молодого покоління головною метою дедалі більше стає надання молоді значної суми знань про природу й суспільство, підготовка кваліфікованого інженера, агронома, лікаря, економіста й т. ін. Але ж закономірності суспільного розвитку вимагають від кожної молодої людини бути батьком і матір’ю, продовжувати рід людський, щоденно займатися найбільш важливою, відповідальною й складною справою — виховувати дітей. А майбутні батьки, по суті, не готові до цієї праці. Ось чому В.О. Сухомлинський наполягав: загальноосвітня школа разом із сім’єю повинна передусім виховувати майбутніх матерів і батьків.

2. *Педагогічна діяльність дошкільних виховних закладів*. В Україні впродовж десятиліть сформувалася дієва система дошкільного виховання дітей. Але вона не може замінити родинного виховання. По-перше, у цих закладах діти перебувають зазвичай 6—10 годин. По-друге, вихователь, яким би сумлінним він не був, — не може розділити свого душевного багатства на всіх 20—25 вихованців. По-третє, у цьому процесі виявляється генетико-соціальний аспект: батьки через генно-хромосомну систему заклали у своїй дитині певні задатки, які є лише можливостями для розвитку морально-духовних та інших якостей.

Адже в цьому плані діти нерівні між собою. Тому лише мама й тато, які мають з дитиною спільні генетичні корені, подбали про соціальне успадкування їхньою дитиною індивідуалізованих моральних якостей, спроможні створити благодійну духовну ауру у вихованні рідної дитини. Ми не стверджуємо, що треба виключити дитячі дошкільні заклади із системи виховання. Але треба розуміти, що ці заклади можуть відігравати лише допоміжну роль.

3. *Освітньо-виховна діяльність загальноосвітніх навчально-виховних закладів* (шкіл, ліцеїв, гімназій, колегіумів). В Україні склалася загалом досконала система шкільної освіти. Нею охоплені практично всі діти. Ці заклади через учителів-виховавателів проводять велику роботу щодо підготовки молодого покоління до свідомої життєдіяльності в суспільстві. Але й ця соціальна інституція не може підмінити діяльність родини в моральному вихованні дітей. Вона може відігравати лише допоміжну роль, та й то щодо розв'язання завдань розумового виховання й деяких інших аспектів (фізичного, естетичного, трудового). Уже в назві цих установ базовим є слово *освіта*. Та й працівники шкіл називаються вчителями, їхня праця оплачується, по суті, за освітню (навчальну) діяльність. Тому батьки, маючи дітей шкільного віку, повинні наполегливо й відповідально займатися їхнім вихованням, і передовсім формуванням моральної досконалості.

Помилки припускаються ті батьки, представники громадських організацій, державних установ, які будь-які недоліки в моральному вихованні шкільної молоді перекладають на школу. Так і хочеться на весь світ проголосити гасло: “Батьки! Ви народили дітей і несете повну відповідальність за їхнє виховання!”

4. *Діяльність професійних навчально-виховних закладів* (професійно-технічних училищ, вищих навчальних закладів). У цих закладах навчаються в основному вже соціально сформовані особистості. Провідне завдання — забезпечити професійну підготовку молоді до активної соціально-економічної діяльності. Хоча й на цьому етапі необхідно формувати високі морально-духовні якості.

5. *Функціонування засобів масової інформації* (радіо, телебачення, кіно, газети, журнали, інші друковані джерела, Інтернет). Упродовж століть книги залишалися головними хранителями надбань розумової діяльності людства. Щороку масив друкованих джерел інформації невпинно зростає. Досить нагадати, що за останні 25 років ХХ століття у світі віддруковано стільки книг, скільки їх було видано за 500 попередніх років. Відрадно, що в багатьох книгах зафіксовані надбання усної народної творчості різних народів. Кінець ХХ — початок ХХІ ст. позначився в історії бурхливим розвитком електронних засобів інформації. Весь цей масив певним чином впливає на формування морально-духовних якостей особистості. Але з поширенням електронних засобів інформації у значної частини населення (особливо молоді) знизився інтерес до друкованих джерел.

Варто зазначити, що сучасні джерела інформації (друковані й особливо електронні) крім користі, в плані морального виховання, приховують у собі значну небезпеку негативізму. Зокрема сучасне телебачення — це вкрай небезпечна міна уповільненої дії, що веде до руйнації морально-духовних цінностей суспільства.

З екранів електронних засобів масової інформації на молодь, у якої ще не сформовані здорові почуття, стійкі переконання, безупинно ллється потік негативної інформації: насилля, жорстокість, аморальність, легковажність, моральна розпуста, цинізм, культ уседозволеності, неповага до людини, проповідь безкінечних розваг поза працею, розвінчання культу святості й духовної величі сім'ї і т. ін. Усе це є страшною і небезпечною “школою” для цілих поколінь молодих людей. Непоодинокі випадки, коли підлітки, юнаки, подивившись кінофільми на кшталт “Бригади”, створюють групи розбійників, грабіжників і насильників. Відкрито ще одне джерело інформації — Інтернет, в якому частину молоді приваблюють сторінки, на яких знову-таки утверджується аморальний спосіб життя. В електронних і друкованих засобах надто багато інформації негативного змісту (вбивства, катастрофи, аварії, стихійні лиха й под.). Усе це ніби є проявом свободи слова, доступності інформації, зібраної з усього світу, але психологічно така інформація вкрай негативно впливає на людей, пригнічує їхню психіку, позбавляє впевненості в майбутньому, натомість інформація мажор-

ного характеру, яка б стимулювала віру в завтрашній день, допомагала формувати позитивні дієві перспективи, надто обмежена й збіднена.

Діти повинні рано й на тривалий час поринути в природу, ввібрати в себе її враження, пережити ті думки й почуття, які вона збуджує в кожній живій душі. Дітям неодмінно самим треба мерзнути взимку, грати у сніжки, кататися на саночках, відчувати, як мороз щипає за щоки й вуха; їм треба натішитися принадами літа, збирати гриби і ягоди, купатися, знемагати від спеки, ховатися від неї в затінку лісу, мокнути під дощем, чалапати по грязюці. Було б надто сумно, якби дитина почала знайомитися з природою у парках і зоологічних садах.

П.Ф. Каптерев

Аналізуючи зміст і тенденції подання інформації в електронних засобах, газетах, журналах, небезпідставно виникає думка, що виробники інформації низької якості на перше місце ставлять прибутки, виходячи з постулату, що “Бізнес не має моралі”. Складність ще й у тому, що батьки, вихователі не завжди можуть уберегти дитину від впливу негативної інформації. Тут ще діє й психологічний момент: “Заборонений плід є солодким”.

У цьому контексті батьки-вихователі мають зважати ще на один психолого-фізіологічний аспект: надмірне захоплення дитини електронними засобами інформації (телевізором, комп’ютером) веде до серйозних порушень психіки.

6. *Діяльність мистецьких організацій* (театрів, музеїв, клубів, будинків культури та ін.). Ці заклади мають значний вплив на формування духовних якостей дітей та молоді. Треба лише, щоб зміст і напрями їхньої роботи мали конкретну спрямованість на виховання молодого покоління з урахуванням загальнолюдських і національних моральних цінностей. Держава повинна розширювати мережу цих закладів, робити їх доступнішими, щоб охоплювати якомога більше дітей.

Без ядра горіх – нікчемний, а без серця – чоловік.

Г.С. Сковорода

7. *Позашкільні дитячі заклади* (палаці й будинки дитячої та юнацької творчості, музичні, художні, спортивні школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитячі бібліотеки, театри, кінотеатри, різноманітні студії, дитячі залізниці та ін.). В Україні вже давно сформувалася мережа цих дитячих установ. Їхня діяльність має позитивний вплив на виховання шкільної молоді й моральне виховання зокрема. Батьки всіляко мають підтримувати участь дітей у роботі таких закладів. Можна лише шкодувати, що вони охоплюють менше 20 % школярів, а діти сільської місцевості майже позбавлені можливостей користуватися ними.

8. *Соціально-виробнича діяльність громадян на підприємствах, в організаціях.* Рівень вихованості людини визначають передусім за її діяльністю (“Пізнаю вас за діями вашими”, — зазначається у Новому Заповіті). Тому включення дітей у різні види діяльності з урахуванням їхніх анатомо-фізіологічних можливостей — це важливий аспект формування моральних цінностей особистості. Це може бути праця в домашньому господарстві спільно зі старшими членами родини; праця з упорядкування громадських парків, алей, скверів; допомога людям похилого віку та ін.

У процесі морального виховання батькам треба активніше використовувати багатий арсенал засобів. Назвемо лише частину з них:

- соціальна діяльність батьків;
- побут сім’ї;
- книги;
- газети, журнали;
- кіно;
- електронні засоби інформації;
- довкілля;
- національні звичаї;
- традиції, обряди;
- мова;
- усна народна творчість;

- засоби мистецтва;
- зміст навчальних дисциплін та ін.

Серцевиною морального виховання є формування моральної свідомості. Свідомість — це властивий людині спосіб осмисленого ставлення до об'єктивної дійсності. Адже людське буття — це не що інше, як спосіб діяльного, доцільного ставлення до навколишнього світу. Тому моральність людини залежить від усвідомлення нею сутності своїх дій відповідно до моральних норм у суспільстві. На цих засадах ґрунтується громадянська відповідальність людини, її переконання. В.О. Сухомлинський наголошував: “Моральне переконання — це ідеал, вершина морального розвитку, шлях до якої лежить через єдність моральної звички і моральної свідомості”¹.

Процес виховання моральної свідомості та громадянської відповідальності не виокремлюється із загального процесу морального виховання. Батьки-вихователі мають акцентувати увагу на таких аспектах:

- допомагати дитині усвідомлювати, що морально-духовні цінності становлять собою найбільше надбання й сенс повноцінного життя людини;
- формувати у своєї дитини відповідальність як перед собою, так і перед людьми, які її оточують, перед суспільством;
- дитина має бути в центрі уваги життєдіяльності сім'ї;
- виявляти глибоку повагу до дитини як повноцінної особистості;
- створювати специфічні виховні ситуації, залучати дитину до розв'язання різноманітних особистих і соціальних завдань;
- постійно враховувати думки дітей у розв'язанні сімейних проблем;
- систематично підкріплювати позитивні дії дитини, пов'язані з участю в соціальних справах;
- постійно організовувати ті чи ті дії дитини, указуючи на позитивні сторони діяльності й застерігаючи від негативних дій.

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 4. — С. 155.

17. НАЦІОНАЛЬНА ГІДНІСТЬ І МЕНТАЛІТЕТ: ЩО В НИХ?

Гідність — важлива моральна якість людини, що сприяє становленню її як особистості, підносить її велич.

Гідність як моральне поняття виражає уявлення про цінності людини, особливе моральне ставлення особистості до самої себе й ставлення до неї спільноти, у середовищі якої визначається цінність особистості. З одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості й самоконтролю. Цим поняття “гідність” близьке до понять совісті й честі. Це своєрідне усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. З іншого боку, гідність особистості вимагає й від інших людей поваги до неї.

*Якщо єство в людині подолає культуру — вийде дикун.
Якщо культура подолає єство — вийде книжник. Якщо той,
у кому єство й культура врівноважені, може стати достой-
ним мужем.*

Конфуцій

Історія українського народу часто складалася трагічно. Представники нашої нації впродовж століть зазнавали від інших держав утисків і зневаги. З’являлися навіть принизливі, шові-

ністичні ярлики — “малороси”, “хохли” та ін., різними засобами пригнічували гордість і велич українського народу. Щоб вижити, треба було вдаватися до психології поступливості, терплячості, схильності перед сильними владарями та ін. Таким чином поступово прищеплювалося почуття меншовартості.

На новому етапі історії — набуття країною незалежності, можливості демократичного розвитку — перед нашим народом постає завдання подолати в собі психологію меншовартісності через формування національної гідності особистості. Ця якість має закладатися з раннього дитинства. Мова йде про формування гідності у ставленні особистості до себе й одночасно *національної гідності*. Кожна дитина має з гордістю говорити: “Я є Людина” і “Я — українець, громадянин своєї держави, ім'я якої — Україна”.

Батьки, які закладають основи моральності своєї дитини, повинні усвідомлювати, що виховання може бути лише національним. У системі виховання роль батьків у формуванні національної гідності дітей є вирішальною. Насамперед батьки мусять бути яскравими, виразними носіями національної гідності. Лише за цих умов у процесі соціального успадкування, нібито й непомітно, формуються в дитини ці якості. Проте батькам слід створювати специфічні передумови, які б сприяли формуванню в дітей почуттів національної гідності. Серед них викремимо такі:

- навіювання дитині думки про її неповторність, неперевершену цінність;
- постійне акцентування уваги дитини на її духовних цінностях, необхідності утверджувати їх у суспільних відносинах;
- поважне й вимогливе ставлення батьків, інших членів родини до особистості вихованця;
- формування почуттів совісті й честі як засобів самооцінки власних вчинків;
- спонукання дитини до відстоювання власної гідності перед товаришами, іншими людьми, не допускаючи приниження їхньої власної гідності;
- знання генеалогії своєї родини, усвідомлення діянь її предків на різних етапах історичного буття;
- знання історії свого народу, акцентування уваги дітей на героїчних етапах діяльності його пращурів, ознайомлення з

визначними постатями українського народу, їхнім внеском у національну та світову культуру;

- знання культури, традицій, звичаїв, віри свого народу;
- володіння багатствами рідної мови;
- залучення дітей до конкретної діяльності, спрямованої на збереження й примноження матеріальних і духовних багатств свого народу;
- здійснення морального заохочення певної діяльності дітей у сфері прояву національної гідності.

Окремо варто акцентувати увагу на місці й ролі рідної мови у формуванні національної гідності дітей.

Характерною особливістю морального становлення особистості є її **менталітет (ментальність)**. Термін менталітет походить від лат *mentalis* — розумовий; *mens, mentis* — розум, думка, інтелект. В українському мовному обігу слово “менталітет” визначається як світосприйняття, світогляд, бачення світу, національний характер, вдача. Отже, **ментальність народу** — це його світосприйняття, світовідчуття, бачення себе у світі, особливості прояву національного характеру, своєрідність вдачі. Для кожної етнічної спільноти характерні ознаки ментальності, на основі яких з урахуванням загальнолюдських морально-духовних цінностей відрізняють представників однієї нації від іншої. Вони є не результатом генетичного успадкування, а передусім — наслідком соціального успадкування та процесу виховного впливу на людину в соціальному середовищі. Ментальність — особливий феномен духовності етносу, своєрідний духовний код. Примітно, що навіть в умовах духовного геноциду, якому століттями піддавався український народ, мовної дискримінації, головні прояви ментальності як духовного коду зберігаються. Потрібно з повагою ставитися до цих духовних багатств кожного народу й турбуватися, щоб у суспільстві створювалися умови для збереження духовного коду представників меншин, які живуть на теренах України.

У системі родинного виховання батьки повинні дбати про збереження позитивних ознак прояву менталітету своєї етнічної групи, пам’ятаючи, що цим самим вони продовжують духовне багатство своїх пращурів і прокладають перспективні лінії духовного становлення своїх дітей.

Для українського народу характерні певні ознаки менталітету. Зокрема академік О.В. Киричук вважає, що ментальності українського народу властиві чотири системоутворювальні ознаки:

1. Інтровертність вищих психічних функцій, що виявляються в зосередженні на фактах і проблемах внутрішнього особистісно-індивідуального світу.

2. Кордоцентричність, що виявляється в сентиментальності, чутливості, фольклорі, яскравій обрядовості.

3. Анархічний індивідуалізм, що виявляється через різні прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, брак дисципліни й організованості.

4. Перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом.

Моральні сентенції завдають дітям більше шкоди, ніж приносять користі... Мораль не у словах, а в самому житті родини, яке охоплює дитину з усіх боків і звідусіль щохвилини проникає в її душу.

К.Д. Ушинський

Трапляється й так, що внаслідок історичних чи соціальних впливів інших народів на менталітет однієї етнічної групи накладаються ознаки іншої групи. В українського народу, наприклад, так трапилося з лихослів'ям. Звичайно, українці, як і інші народи, реагуючи на певні негативні дії, також вдавалися до лайки. Але вона не мала брутального змісту, не ображала Бога, матір як найбільші святині. В історичних пам'ятках українського народу дослідники не знаходять матірних лайок. Це зло запозичене в російського народу, хоча й до нього воно потрапило, очевидно, від монголо-татар у роки поневолення ними Росії.

“У чому ж особливості російської національної лайки? — розмірковує дослідник О. Братко-Кутинський. — А в тому, що ця лайка втоптує в бруд, обливає нечистотами такі найсвятіші для людини поняття, як Бог, Душа, Матір. Людей, що живуть без мату, шанують матір, душу і Бога, російська лайка буквально вибиває з колії, деморалізує, травмує їхні почуття і мислення, робить беззахисними. І цей удар по психіці не уявний, а можна сказати, цілком матеріальний. Екстрасенси і йоги зна-

ють, що вібрації грубої лайки руйнують тонку матерію астралу і менталу, тобто руйнують середовище наших почуттів і думок.

Чому ж не страждають від цього матерщинники? А вони звичаєні, вони ростуть у родинях, де лаються батьки й матері, бабусі і дідусі, дівчатка й хлопчики, і закохана молодь. Все, що може зруйнуватись, — у їхніх душах вже зруйновано, вони звичаїлися жити в словесному смороді, отже можуть користуватися ним як зброєю в той же спосіб, як користується фізичним смородом сунс (самець сімейства куниць, довжиною до 30 см, вагою до 1,6 кг, захищається, викидаючи виділення з сильним смородом).

Не вірте словам ні своїм, ні чужим, вірте лише вчинкам і своїм, і чужим.

Л.М. Толстой

Коли ж і як виникла пекельна лайка? Росіяни кажуть, що запозичили її у татар. Але це дещо не так. У татар росіяни запозичили лише формулу, але у татар вона не була лайкою. Сумнозвісний вираз, вживаний татарами, означав лише таке: “Я був чоловіком твоєї матері і ти, можливо, мій син”. Цей вираз у татар походив з давніх часів пунуальної сім’ї (від лат. *rupa* — пустельний. — *А.К., В.О.*), яка складалася з кількох жінок і кількох чоловіків, не поділених на пари. Діти знали лише своїх матерів, а кожен з чоловіків був ймовірним батьком. Це й відбилося у загальній формулі, яку росіяни зрозуміли як образу матері й почали широко використовувати для брудного приниження, поставивши в лайці поряд з образом матері все найсвятіше — Бога, Душу та додавши принизливі натуралістичні подробиці акту”¹.

Батьки, які хочуть уберегти дитину від злого духу матірних лайок, що руйнують тонку павутину морально-духовної суті юної особистості, повинні завчасно, поступово створювати в неї моральний імунітет, відразу до брутального явища, переконуючи, що таким чином вони рятують свій духовний світ, утверджують у собі культурні цінності й завойовують авторитет серед тих, хто їх оточує.

¹ *Братко-Кутинський О. Феномен України // Мандрівець: Освітнянський журн. — 1996. — № 2/3. — С. 28—29.*

Батьки, дбаючи про моральне здоров'я своїх дітей, мусять формувати в них відразу до негативних проявів інших людей у моральному сенсі. І передусім тоді, коли це стосується лихослів'я. Дитина живе у відкритому суспільстві, де панує добро й розгулює зло, нечестивість. Ізолювати дитину від цього не можна, та й навряд чи доцільно: адже рано чи пізно дитина зіткнеться з цим явищем. Тому батьки мають завчасно формувати стійкий імунітет проти тих чи тих проявів моральних захворювань. Ця дія подібна до медичних засобів: дитині завчасно роблять щеплення проти небезпечних хвороб. Якщо батьки заздалегідь потурбуються про забезпечення в дитини стійкого імунітету проти лихослів'я, це сприятиме тому, що вона, навіть потрапляючи в середовище, де звучить брудна мова, виявиться несприйнятливою до неї.

18. ВИХОВАТИ ПАТРІОТА

У системі морального виховання чільне місце посідає патріотичне виховання. Патріот (від гр. *patriotes* — батьківщина) — людина, яка виявляє любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, прагнення захистити його надбання, збагачувати загальнолюдські морально-духовні цінності. Патріотизм пронизує все, що пізнає, робить, до чого прагне й що любить людина, якщо вона патріот. Як зазначав В.О. Сухомлинський, патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, діалектично пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею. Виховання патріотичної свідомості, почуттів і переконань неможливо відокремити від складного цілісного процесу формування особистості.

Джерелом патріотичного виховання є культ рідного слова батька й матері, колискова пісня, рідна оселя, садиба, батьківщина й Батьківщина, героїчна минувшина народу, діяльність історичних постатей (політичних діячів, учених, письменників, діячів мистецтва й культури), конкретні вчинки особистості, спрямовані на матеріальне й культурне збагачення свого народу.

Патріотичні почуття здатні запалити людину на великі й благородні звершення в ім'я своєї батьківщини й країни. Таланови-

тий український письменник і кінорежисер Олександр Довженко в кінофільмі “Поєма про море” з великою майстерністю показав силу й велич патріотичних почуттів через образ генерала Федоренка. Федоренко командує великим підрозділом у бою за Дніпро. Навкруги стріляють з усіх видів зброї. “Повітря горить! На бійцях тліють сорочки. Горять спини в живих. Кричать: “Горю” і падають на землю, і качаються на ній, гасячи полум’я один у одного ударами долонь. Горить фарба на гарматах...”

І генерал у цьому вогняному пеклі, командує! А в пам’яті перед ним пролітають картини рідного села, стара хата, колиска, в якій його колисала мама, знайома груша, під якою зізнався в коханні Марійці. Бій закінчився. “Федоренко стоїть перед пораненими біля палатки медсанбату в саду, роздягнений до пояса, і, піднявши на голову руки, повільно повертається, “намотуючись таким чином на бинт”. Він поранений в груди навиліт. Сестра намотує бинт і дивиться на Федоренка з обоюванням. На очах у неї сльози”.

А на екрані пам’яті генерала знову рідні місця, витоптані лугові стежки, якими ходив босими ногами.

Ось де джерела любові до рідної домівки, до батьків, до Батьківщини, джерела патріотизму й героїства.

В арсеналі виховання патріотизму безпосередньо в родині є багато засобів і методів впливу. Та головне — це достатній рівень сформованості патріотичних почуттів до батьків, залучення дітей до конкретного творення й примноження багатства й краси рідної оселі, садиби, села, міста. Щоб дитина завжди могла сказати собі: це я садила цю яблуню, це я разом з мамою й татом будував цей дім, прикрашав його, це ми, коли навчалися в школі, садили й доглядали алею юності, це зрештою невичерпна любов до Мами й Тата, бабусі й дідуся, своїх братиків і сестричок. І найвищий ідеал — любов до своєї Батьківщини. Дитина з молоком матері має увібрати в себе незаперечну аксіому, яку висловив свого часу український поет Василь Симоненко:

Можна все на світі вибирати, сину, —

Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Глибокі почуття патріотизму — це та непомітна, але міцна пуповина, яка утримує особистість у колі морально-духовної святості, спонукає до високих духовних діянь — від любові до Мами й Тата до уболівання за свою країну.

Простота є головною умовою краси моральної.

Л.М. Толстой

Поет Володимир Сосюра в 1942 р., коли Україна палала у вогні страхітливої війни з фашистською Німеччиною, на хвилі великого духовного піднесення написав вірш “Любіть Україну”, в якому передав глибину патріотичних почуттів:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
 як вітер, і трави, і води,
 в годину щасливу і в радості мить,
 любіть у годину негоди!..
 Любіть Україну у сні й наяву,
 вишневу свою Україну,
 красу її, вічно живу і нову,
 і мову її солов'їну <...>
 Для нас вона в світі єдина, одна
 в просторів солодкому чарі...
 Вона у зірках, і у вербах вона,
 і в кожному серця ударі <...>
 Як та купина, що горить — не згора,
 живе у стежках, у дібровах,
 у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
 і в хмарах отих пурпурових <...>
 Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
 і сльози, і все до загину...
 Не можна любити народів других,
 коли ти не любиш Вкраїну!..
 Дівчино! Як небо її голубе,
 люби її кожну хвилину.
 Коханий любить не захоче тебе,
 коли ти не любиш Вкраїну.
 Любіть у коханні, в труді, у бою,
 як пісню, що лине зорею...
 Всім серцем Любіть Україну свою, —
 і вічні ми будемо з нею!¹

¹ Сосюра В. Поезії. — К.: Рад. письменник, 1975. — С. 147—148.

Батьки мають сформувати у своїх дітей шанобливе ставлення до державних символів: Гімну, Прапора, Герба.

Виховуючи в дітей почуття патріотизму, не варто замикатися тільки в національних межах. Певна нація є органічною частиною всього розмаїття народів, які населяють планету. Кінець ХХ — початок ХХІ ст. характеризується бурхливим розвитком міжнародних зв'язків і відносин. Глобалізація, як зазначає академік В.Г. Кремень, — це тенденція до єдності світу й до загострення в цивілізованих рамках конкуренції між державами-націями. Тому освіта, уся система виховання “повинна готувати людину, органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв'язків, від контактів з найближчим оточенням до глобальних. Треба навчити молоде покоління культурі плюралізму думок. Людина ХХІ століття має розуміти і керуватися світоглядними принципами “Єдність в розмаїтті” та “Доповнення замість протиставлення”¹. Виховання дитини має будуватися в такий спосіб, щоб вона відчувала себе і патріотом своєї Батьківщини, і громадянином світу.

Процес формування в молоді почуттів поваги й поцінування Людини як найвищої цінності на землі, толерантного ставлення до представників інших націй і народностей має тривати впродовж усього періоду життєдіяльності дитини в сім'ї. Батьки передусім самі мають виявляти почуття гуманізму, доброзичливості, толерантності щодо людей інших етнічних груп, рас. Діти повинні чути від батьків, по-перше, переконливі твердження, що всі люди на землі рівні; по-друге, вони є носіями цінних людських якостей, які несуть у собі загальнолюдські морально-духовні надбання й вирізняються певними національними властивостями, що базуються на загальнолюдських цінностях, етнічною ментальністю, до якої треба ставитися з повагою й терпимістю, бо це їхнє духовне багатство; і, по-третє, переконувати своїх дітей, що немає поганих, морально неповноцінних етнічних груп, а є лише окремі члени тих чи тих національних спільнот, які через суб'єктивні й об'єктивні причини можуть робити негативні дії або вчинки.

¹ Кремень В.Г. Філософія освіти ХХІ століття // Освіта України. — 2002. — 28 грудня.

Сучасні засоби масової інформації, особливо телебачення, дають можливість дітям виходити за рамки родини, своєї країни і спостерігати, як живуть люди в усіх куточках світу, як працюють, розважаються, спілкуються росіяни, французи, японці, індійці, іспанці, єгиптяни, конголезці та ін.

Важливим засобом для формування в дітей раннього віку толерантного ставлення до людей різних рас і національностей є казка. У колі родини, в дитячому садочку треба використовувати казки різних народів. Це велика школа гуманізму й толерантності. Вигадані розповіді про людей, а особливо про дітей, сприймаються як цілком реальні, й у кожному персонажеві казки вбачається передовсім Людина. Така ж людина, як тато чи мама, братик чи сестричка. Таким чином у дитини навіть не на рівні свідомості, а на чуттєвому рівні формується почуття людиноцентризму, культу Людини.

Особливу увагу проблемі формування в дітей почуття поваги до Людини як найбільшої цінності на землі приділяв талановитий український педагог В.О. Сухомлинський. У книзі “Хрестоматія з етики” зібрані написані ним казки, оповіді, які своїм змістом спрямовані на формування в дітей найважливіших морально-духовних цінностей. І в кожному оповідному сюжеті вимальовується постать Людини, непересічна цінність її духовних якостей. Наведемо один лише приклад:

Усі добрі люди — одна сім'я

У другому класі був урок малювання. Діти малювали ластівку.

Раптом у двері хтось постукав. Учитель відкрив двері і побачив заплакану жіночку — маму маленької білявої, синьоокої Наташі.

— Прошу вас, — звернулась мама до вчителя, — відпустіть Наташу. Бабуся померла.

Учитель підійшов до стола і тихо сказав:

— Діти, прийшло велике горе. У Наташі померла бабуся.

Наташа зблідла. Очі її наповнились слізьми. Вона схилилась на парту і тихо плакала.

— Йди, Наташо, додому. За тобою прийшла мама.

Поки дівчинка збиралась, щоб йти додому, учитель сказав:

— У нас теж сьогодні не буде уроків. Адже в нашій сім'ї — велике горе.

— Це ж в Наташиній сім'ї? — запитав Коля.

— Ні, в нашій людській сім'ї, — пояснив учитель. — Усі добрі люди — це одна сім'я. І коли хтось в нашій сім'ї помер, ми осиротіли”¹.

Подібні уроки людинознавства, гуманізму, толерантності мають починатися в родині, продовжуватися у школі, у повсякденному житті. Величезний масив знань, якими має оволодіти дитина на різних рівнях пізнавального шляху, згодом забудеться. Це природна властивість людської пам'яті. Але те, що пов'язане з почуттями, залишається в людині назавжди.

Совість — це емоційний страж переконань.

В.О. Сухомлинський

¹ Сухомлинський В.А. Хрестоматія по етике. — М.: Педагогика, 1990. — С. 219.

19. ДИСЦИПЛІНОВАНІСТЬ ДИТИНИ. ЧИ ПОТРІБНО ТУРБУВАТИСЯ ПРО ЦЕ?

Батьки, вихователі дитячих дошкільних закладів, учителі шкіл нерідко скаржаться, що діти виявляють недисциплінованість. По-різному намагаються боротися з цим, але не завжди досягають бажаних результатів.

Дисциплінованість, організованість людини — це важлива ознака її моральної вихованості й загальної культури. *Дисципліна* (від лат. *disciplina* — учення, виховання, розпорядок) — певний порядок, що забезпечує узгодженість дій у суспільних відносинах, обов'язкове засвоєння й виконання особою встановлених правил.

Основи дисциплінованості людини формуються, як і переважна більшість моральних якостей, з раннього дитинства. Окремі педагоги схильні розглядати дисципліну як засіб виховання. Насправді ж дисципліна є результатом виховного впливу педагога на дитину. Одна з граней дисциплінованості окремої особистості, колективу, суспільства полягає у створенні морального клімату захищеності окремої людини, створення оптимальних умов для всебічного розвитку дитини.

Технологія виховання дисциплінованості ґрунтується на діалектичному поєднанні переконування дитини в необхідності

свідомого виконання певних правил і норм поведінки в поєднанні із системою доцільних вимог.

У системі родинного виховання нерідко панує думка, що поки дитина маленька, багато чого не розуміє, то їй треба дозволяти все, що вона забажає. А ось згодом, коли вона підросте (до 6—7 років), порозумнішає, треба вже висувати заборони щодо окремих дій дитини. Шкода, але така думка “виховного впливу” на дитину приховує в собі сумні наслідки. В українській народній педагогіці давним-давно відома мудрість: “Хочеш мати домашнього деспота — дозволяй робити дитині все, чого вона забажає”.

Без самоповаги немає моральної чистоти і духовного багатства особистості. Повага до самого себе, почуття честі, гордості, гідності — це камінь, на якому відточується витонченість почуттів.

В.О. Сухомлинський

Діалектичне поєднання переконування й вимогливості — основа виховання дисциплінованості, передумова опанування вміннями й навичками в моральній поведінці. А.С. Макаренко, поставлений перед необхідністю виховувати соціально закладених дітей, дотримувався думки: “Коли б хто-небудь спитав, як би я міг в короткій формулі визначити суть мого педагогічного досвіду, я б відповів, що якомога більше вимоги до людини і якомога більше поваги до неї”¹.

Коли з цього погляду проаналізувати сам процес виховання та його наслідки безпосередньо в сім'ях, загальноосвітніх виховних закладах, у системі суспільних відносин людей на виробництві, в установах чи навіть у громадських місцях, то дійдемо невтішного висновку, що значна частина дітей і дорослого населення виявляє недисциплінованість у дотриманні простих етичних правил поведінки, у своєму ставленні до державних законів. Наведемо декілька прикладів.

У країні (до речі, у всіх країнах світу) узаконена норма перетину проїжджої частини вулиці: можна переходити вулицю лише на зелене світло світлофора й ні в якому разі не можна

¹ Макаренко А.С. Вибр. тв.: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 5. — С. 133.

робити цього при червоному світлі. Проте значна частина людей не дотримується цього правила.

Ще один типовий приклад. У багатьох людей бачимо розгардіяш, засміченість домашніх осель і подвір'їв, під'їздів у багатопверхових будинках, навчальних кімнат у школах, професійних закладах освіти, вулиць, парків, скверів та ін. Або: дитина 7—8 років просила в батька дозволу погратися на вулиці; їй мама нагадала: “О восьмій годині вечора ти маєш бути в оселі”. Ось уже й восьма година вечора, пів на дев'яту... Мама зайнята своїми справами, тато порається в гаражі. Донька повернулася лише о дев'ятій годині. Уже й вечеря готова. Але ніхто з членів сім'ї не звернув увагу на порушення донькою визначеної мамою норми, правила. І так постійно. А ось уже доньці 16 років, вона пішла розважатися на дискотеку, повернулася додому лише після другої години ночі... Батьки спали й навіть не чули, коли їхнє чадо з'явилось з “відпочинку”. Через кілька місяців о четвертій годині ночі батьків розбудив телефонний дзвінок. Телефонували з міліції: “Ми затримали групу юнаків і дівчат, які пограбували продовольчий кіоск. Серед них і ваша донька. Децю нападпитку, обкурена”. Тепер батьки занепокоїлися, заметушилися. Але зі значним запізненням. Тут уже треба займатися перевихованням, долати внутрішній опір особистості дитини, що дається вельми нелегко.

З викладеного можна зробити висновок, що технологія виховання дисциплінованості окремої дитини, певної групи досить зрозуміла: батьки, вихователі ознайомлюють вихованця з правилами й нормами, яких треба дотримуватися залежно від соціальних потреб, створюють оптимальні умови для свідомої діяльності особистості в рамках правил і норм, а головне — постійно контролюють поведінку дитини, висуваючи при цьому чіткі вимоги, які мають бути зрозумілі для дитини певного віку, спрямовані на захист її від негативних впливів, доступні, ґрунтуються на гуманістичних засадах. Батьки мають усвідомлювати, що формування дисциплінованості дитини — досить тривалий процес, він має розпочинатися з раннього віку й вимагає від них наполегливості й неабиякого терпіння.

Добрі почуття, емоційна культура — це осереддя людяності.
В.О. Сухомлинський

20. А КОЛИ ЦЕ КОХАННЯ?

Важливим компонентом морально-духовних цінностей людини є статеве виховання. *Статеве виховання* — це процес оволодіння молодим поколінням моральною культурою у сфері взаємин статей, формування в нього потреб керуватися в стосунках осіб протилежної статі нормами моральності.

У міркуваннях про статеве виховання нерідко на перше місце висувають фізіологічний аспект, нехтуючи або принижуючи роль морально-духовних чинників у цій сфері. Насправді ж серцевиною статевого виховання є *любов*. Російський поет Роберт Рождественський писав:

Всьому початок є любов...
А твердять:
“Спершу
було
слово...”
А я кажу вам знову й знову:
Всьому початок є любов!..
Всьому початок є любов:
і осяванню,
і сумлінню,

очам жоржини
 і дитини —
 всьому початок є любов.
 Любов!
 Я достеменно знаю.
 Усе, зненависть теж,
 гадаю,
 сестра твоя навік,
 любов.
 Всьому початок є любов:
 замрія, жах,
 вино і порох,
 трагедія,
 і сум,
 і подвиг —
 то все діла твої, любов...
 Весна тобі:
 “Живи ізнов...”
 І ти від шепоту хитнешся,
 і випростаєшся,
 і почнешся.
 Всьому початок є любов¹.

Українська народна педагогіка споконвіків накопичувала морально-духовні цінності, була їх надійним оберегом. У прислів'ях, приказках, легендах наші пращури утверджували першочергову роль сім'ї в житті людини (“Без сім'ї й без роду — хоч з мосту та в воду”, “Без щастя сім'ї немає щастя на землі”, “Для чого й клад, коли в сім'ї лад”, “Живемо не батьками, помремо не людьми” та ін.). У народній педагогіці формувалися певні ідеали життя людей. Це — культ Матері й Батька, повна сім'я, родинне вогнище, рідна домівка, добробут і лад у родині.

Люди впродовж свого життя одружувалися, кохали одне одного, турбувалися про продовження свого роду, достойне виховання дітей (“Немає цвіту, білішого над ожиноньку, немає роду милішого над дружиноньку”, “Все тільки до часу, а жінка до смерті”, “Немає щастя родинного без жінки”, “Тут і я , тут і

¹ Діалог про любов. — К.: Молодь, 1980. — С. 8.

жінка моя, тут і мої діти — любо поглядіти”, “До людей — по розум, до матері — по серце”, “Діти — не поле засіяне, їх треба доглядати”, “Молитва матері з дна моря рятує” та ін.).

Навчити любити, навчити пізнавати любов, навчити бути щасливим – це означає навчити поважати самого себе, навчити людської гідності.

А.С. Макаренко

У висловах відомих мислителів, письменників, філософів, державних діячів часто зустрічаємо особливо поважне ставлення до сім'ї, жінки-матері. Звернімо увагу на деякі з них:

1. “Сім'я — це суспільство в мініатюрі, від цілісності якої залежить безпека всього великого людського суспільства” (Ф. Адлер (1851—1933) — американський педагог).

2. “Сім'я — один із шедеврів природи” (Д. Сантаяна (1863—1952) — американський філософ, поет).

3. “Найпрекрасніше, чого досягло людство, — любити жінку, вклонятися її красі. Від любові до жінки — народилося усе прекрасне на землі” (Максим Горький (1868—1936) — російський письменник).

4. “Прославимо жінку-Матір, чия любов не знає перепон, чийми грудьми вигодуваний увесь світ! Усе прекрасне в людині від променів сонця й від молока матері, — от що насичує любов'ю до життя! Без сонця не квітнуть квіти, без кохання немає щастя, без жінки немає кохання, без Матері — немає ні поета, ні героя” (Максим Горький).

5. “Зв'язок двох осіб різної статі, що називається шлюбом, — це не просто природний, тваринний союз і не просто цивільний договір, а передусім моральний союз, який виникає на основі взаємної любові й перетворює подружжя в одну особу” (Г.В.Ф. Гегель (1770—1831) — німецький філософ).

6. “Свій перший досвід дитина набуває в сім'ї, Сім'я закладає основи морального виховання, у ній дитина опановує нові правила поведінки <...> Перший образ — це матір. Матір — це цілий світ навчань. Навчається дитина спочатку не словами, а реальними образами” (Я.Ф. Чепіга (1875—1938) — український педагог).

У системі народного виховання дівчинку готували до сімейного життя. Дівчина повинна була вміти виконувати безліч доручень, пов'язаних з її майбутніми родинними обов'язками: доглядати дитину (годувати, сповивати, купати, бавитися з нею та ін.), готувати їжу, наводити порядок в оселі, прати, прасувати, вишивати, ткати й багато іншого. Хлопчики також залучалися до різних видів роботи: носити воду, заготовлювати дрова, доглядати за домашньою худобою, уміти орудувати сокирою, молотком, вилами, лопатою та ін. Таким чином у роки дитинства та отрочтва, а потім і юності дівчата й хлопці готувалися до виконання ролі сім'янина — батька й матері.

Помітну роль у підготовці молоді до подружнього життя відігравали українські обряди та звичаї. Відомий учений-етнограф Олекса Воропай у монографії “Звичаї нашого народу”¹ описує низку цікавих звичаїв українського народу, спрямованих на виховання в молоді (юнаків та дівчат) дружніх товариських стосунків, де зароджувалася чиста людська любов. Одним з таких звичаїв була “Вулиця”. Вона розпочиналася від великодніх свят і тривала все літо. “Вулиця” збиралася в заздалегідь визначеному місці: на майдані посеред села, на зеленому лузі над річкою, на леваді. Ясна річ, розповідає О. Воропай, “вулиця” відбувалася весело й жваво: з музиками, танцями, а найбільше було пісень. Хлопці, звичайно, сходилися на вулицю трохи пізніше. Наближаючись до гурту дівчат, хлопці також співали пісні:

Ой лугами йдемо,
Берегами йдемо,
Пасуться качата,
Гей, пасуться качата.

Ой, туди ж ми йдемо,
Ой, туди ж ми йдемо,
Де гарні дівчата,
Ой, де гарні дівчата.
<...>
Ой, туди ж ми йдемо,
Ой, туди ж ми йдемо,

¹ *Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис.* — К.: Оберіг, 1991.

Де нас вірно люблять,
Та де нас вірно люблять.

Прийшовши на вулицю, хлопці, як правило, не беруть участі в дівочих співах, а стоять гуртом збоку й дивляться на дівчат. А потім, граючись, кидаються в гурт дівчат, нібито хочуть розігнати їх. І все це закінчується загальним сміхом, музикою, танцями.

На вулиці співають багато пісень про бажання одружитися й бути в парі з учасниками цієї вулиці, названими за іменами:

Що житечко та пшениченька — один колосочок,
Що Іван, що Марія — один голосочок.
Іван заговорить, як дзвін дзвенить,
Марія засміється — Дунай сколихнеться,
Нехай тому Іванові легенько ікнеться.

На вулиці дівчата й хлопці разом водили хороводи, затівали різні ігри. Такі спільні розваги на лоні природи наповнювали серця юнаків і дівчат яскравими, веселими, благородними почуттями. На такому емоційному фоні молоді люди пізнавали одне одного, закохувалися, готувалися психологічно до подружнього життя. А потім уже опівночі розходилися вулицями по селу. Чувся сміх, пісні, радісні вигуки.

Хіба люблять з думкою про вигоду? О, ні!

А. Франс

Важливим етапом на шляху до подружнього життя були заручини. Вони відбувалися за місяць — два перед одруженням. На заручинах зустрічалися хлопець і дівчина, їхні рідні та близькі товариші. Під час цього обряду батьки молодих мали змогу познайомитися між собою, придивитись до майбутніх невістки та зятя. Заручини спрямовувалися на пізнання особливостей звичаїв, характерів майбутньої рідні, обговорення підготовки до весілля та ін. Такі спільні зустрічі допомагали уникнути випадковості у створенні майбутньої сім'ї. Окрім того, молоді люди набували дещо іншого соціального статусу: юнак уже не парубок, але й не чоловік, а юнка — не дівчина, але ще й не молодиця. У молодих формуються почуття відповідальності один перед одним. За цей час, що передував весіллю, можна було

ближче придивитися одне до одного, ще раз вивірити свої почуття, аби уникнути розчарування, як це нерідко трапляється зараз: “Якби ж я знав...”, “Коли б я роздивився раніше...”

Дівчат треба вчити великої поваги до себе, до своєї жіночої гордості... Дівчину треба вчити, щоб вона навіть приємних їй молодиків зустрічала з деяким перцем.

А.С. Макаренко

У ментальності українського народу міцно вкорінені погляди, що основою одруження мають бути не майнові, а передусім морально-духовні чинники. Одруження молодих на ґрунті майнової залежності не схвалювалося (“Як чоловік жінку любить, то і лиха жінка буде доброю”, “Де беруться не з любові, там щастя не буде”).

В українців завжди високо цінувалася цнотливість нареченої. Люди з осудом дивилися на дівчину, яка порушила свою честь через легковажність, а також хлопця, який збезчестив дівчину. Дівоча цнота і юнацька честь були певним мірилом моральної чистоти. Порушення цих чеснот викликали презирство (“Цілувала, а кого — й сама не знала”, “Коли не дівка — йди до дідька”), а їх збереження — похвалу (“По ночах не ходила, свої цноти доносила”).

Звертаючись до мудрості українського народу, можна з упевненістю сказати, що наші пращури підносили культ Матері-Батька, культ Сім'ї. Вони цілеспрямовано використовували різноманітні засоби й методи, готували своїх нащадків до головної професії в житті — бути достойними матерями й батьками. Цей процес ґрунтувався на високих моральних засадах.

Чим сильніший у людини характер, тим менше схильна вона до непостійності в любові.

Ф. Стендаль

В Україні, як зауважував український учений-педагог Г. Ващенко, молоді люди, як правило, одружувалися за взаємною згодою. В основі одруження лежало почуття симпатії й кохання. Коли до того ж взяти порівняно високу інтелігентність українця, то стане зрозумілим, що родинне життя в Україні містило в собі багато високих духовних елементів, а не зводилося до фізіологічних моментів і спільного здобування засобів до існування.

Перевага в коханні духовних елементів над фізіологічними зумовлювала стриманість у статевих відносинах. “Їх жінки бувають чесні понад міру”, — писав про українок мандрівник Цісар Мавриній. Стриманості відповідає друга висока моральна риса — вірність у коханні та в родинному житті... За статевою мораллю пильно стежило праукраїнське суспільство й суворо засуджувало як порушення цнотливості, так і зраду в родинному житті¹.

Любов як категорія етики належить до загальнолюдських морально-духовних цінностей. Любов до людини взагалі, до ближнього, до жінки завжди визначала оцінку особистості, її дій і вчинків. Апостол Павло в першому посланні до коринфян склав гімн про любов: “Любов над усе! Коли я говорю мовами людськими й ангольськими, та любови не маю, — то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий! І коли маю дара пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любови не маю, — то я ніщо! І коли я роздам усі мастки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любови не маю, — то пожитку не матиму жодного!

Любов довго терпить, любов милосердствує, любов не задрить, любов не величається, не надимається, не поводитьсья нечемно, шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить!

Ніколи любов не перестає!”²

Що може бути гірше за людину, яка володіє знаннями найскладніших наук, але не має доброго серця? Вона усі свої знання застосовує для зла.

Г.С. Сковорода

В.О. Сухомлинський, роздумуючи про засади шлюбу, материнства, батьківства, писав: “У благородстві й моральній чистоті кохання виражається моральне обличчя людини — чоловіка, дружини, батька, матері. Високоморальне, справжнє, гли-

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава: Полтавський вісник, 1994. — С. 106.

² Біблія. — К.: Республіканська Рада ЄХВ України, 1990. — С. 205.

боке і вірне кохання, дружба — фундамент сім'ї. <...> Кохання — сфера виняткової емоційно-естетичної суверенності. Уміння тонко доторкатися й одночасно не втручатися в цю тендітну й ніжну сферу стосунків між людьми — показник і критерій педагогічної і взагалі людської мудрості й культури”¹.

Отже, говорячи про проблеми статевого виховання, передусім необхідно формувати у вихованців культ любові як незрівнянної цінності людського духу. Бо від любові народжується все прекрасне на землі: діти, поезія, твори образотворчого мистецтва, краса людського буття в усіх його гранях. Любов — це діамант, що прикрашає буття найвищого творіння природи — Людини.

Процес статевого виховання не є епізодом на шляху формування особистості. Стосовно дитини він розпочинається по суті з того часу, коли мати відчує під серцем своє дитя. Ставлення до нього як до святості, благодаті — початок виховання в дівчинки чи хлопчика почуттів любові мами й тата. А потім — перше прикладання малюка до грудей, перші посмішки, самостійні кроки... І все це світ любові.

Статеве виховання не може бути обмеженою, епізодичною дією. Воно пронизує весь процес формування особистості, має проникати в усі шпаринки моральної сфери юної особистості. Передусім цільне й багате морально-духовне життя матері й батька, ґрунтуючись на справжньому коханні, повазі, моральній чистоті, і є тим наріжним чинником, що стає джерелом творення власної родини.

Сумний досвід роботи з дітьми, яких матері залишили в пологовому будинку і які росли, здобували освіту, виховувалися в дитячих будинках, школах-інтернатах, показує, що в дорослому житті багатьом з них не вдається створити щасливу сім'ю. Чому це так? Здавалося б, цим юнакам і дівчатам, які в ранньому дитинстві були позбавлені батьківської опіки, не відчували родинного тепла, передусім варто прагнути створити щасливе сімейне гніздо. А це тому, що вони не відчували впливу незрівнянної сили любові мами й тата, були позбавлені відчуття сімейного морально-духовного тепла. І коли в юнацькому віці

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 1. — С. 184.

з'являються статеві потяги до особи протилежної статі, — це часто лише вияв сексуального інстинкту особистості. Він позбавлений моральних засад взаємин чоловіка й жінки, які формуються під впливом життєдіяльності щасливої сім'ї. А.С. Макаренко з цього приводу в “Книзі для батьків” писав: “Любов не може бути вирошена просто з надр безпосереднього зоологічного статевого потягу. Сили “любовної” любові можуть бути знайдені тільки в досвіді нестатевої людської симпатії. Юнак ніколи не любитиме своєї нареченої і дружини, якщо він не любив своїх батьків, товаришів, друзів. І чим ширша сфера цієї нестатевої любові, тим благородніша буде і любов статева”¹.

Проти всього можна вистояти, але не проти добра.

Ж.-Ж. Руссо

Звернемо увагу ще на один важливий аспект статевого виховання, що його обстоював А.С. Макаренко і який залишається незаперечним: “Сім'я — найважливіша сфера, де людина проходить свій перший громадський шлях! І якщо цей шлях організовано правильно, правильно піде і статеве виховання. В сім'ї, де батьки діяльні, де їх авторитет природно впливає з їх життя і роботи, де життя дітей, їх перші суспільні рухи, їх навчання, гра, настрої, радості і прикрасі викликають постійну увагу батьків, де є дисципліна, розпорядження і контроль, в такій сім'ї завжди правильно організується і розвиток статевого інстинкту в дітей. В такій сім'ї ніколи не виникає потреби в якихось надуманих і припадочних фокусах, не виникне, по-перше, тому, що між батьками й дітьми існує цілком необхідна риса делікатності й мовчазного довір'я. На цій рисі взаємне розуміння можливе без застосування натуралістичного аналізу та одвертих слів. І, по-друге, на тій же рисі значущим і мудрим буде кожне слово, сказане вчасно, економне і серйозне слово про мужність і цнотливість, про красу життя та його гідність, те слово, яке допоможе народитися майбутній великій любові, творчій силі життя. В такій атмосфері стриманості і чистоти відбувається статево виховання в кожній здоровій сім'ї”².

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 241.

² Там само.

Звідси можна зробити висновок, що сексуальна функція формується в процесі розвитку людини як особистості в оптимальних умовах соціального оточення.

У сучасних умовах під впливом світових зразків “сексуальної революції” у системі статевого виховання з’являються надумані, натуралістичні “фокуси” з боку педагогічних невігласів. По-перше, так звана “сексуальна революція” — це антипод еволюційного розвитку природи й суспільства. По-друге, ніяка революція — ні політичного, ні соціального характеру, а тим паче морального, — нікому не принесла очікуваних благ.

Достойна людина повинна остерігатися трьох речей: в юності, коли життєві сили ще вирують, — остерігатися чуттєвості; в зрілі роки, коли життєві сили зміцніли, — остерігатися чвар; у старості, коли життєві сили ослабли, — остерігатися скупості.

Конфуцій

Проте частина батьків і педагогів чинить неправильно. З раннього віку намагаються ознайомити своїх дітей з особливостями сексуальних взаємин. Так, на батьківських зборах учнів четвертого класу, де обговорювали проблему статевого виховання дітей, один з батьків поділився власним “досвідом” статевого виховання своїх дітей — семирічного Ігоря й п’ятирічної Оксанки.

“Спочатку, — розповідає батько, — ми познайомили доньку й сина з дітородними органами й розповіли про їх функцію в житті дорослих. А потім запросили подивитися на статевий акт тата з мамою. Побіжно робили деякі пояснення”. Ось така школа виховання.

Інший батько ділиться подібним прийомом “статевого виховання” свого дев’ятирічного сина: коли дружина в домашніх умовах народжувала сестричку для сина, батько посадив кмітливого Сашка, аби він бачив “де беруться діти”.

Окремі педагоги, які стоять на позиціях сексуальної вакханалії, виявляють наполегливість і винахідливість у тому, щоб якомога раніше ознайомити дітей з технікою сексуальних актів, використовуючи для цього малюнки, схеми й навіть натуральні муляжі, спеціальні фільми тощо.

Такий підхід до проблем виховання дітей спрямований передусім на штучне руйнування великих, святих почуттів — кохання, моральної вірності. В юнаків і дівчат зникає моральне підґрунтя взаємин між особами протилежної статі. Залишаються лише фізіологічна хтивість і пізнання, так би мовити, голої техніки статевих стосунків. Чи не тому трапляються випадки народження дітей дівчатками 11—14 років (у січні 2004 р. в Харкові одинадцятирічна дівчинка народила хлопчика), відмови від народження дітей, втрати інтересу до створення сім'ї й народження та виховання дітей; поширення тенденції громадянських шлюбів, коли молоді люди знімають із себе моральну й соціальну відповідальність за виховання дітей, за участь у створенні та збереженні найціннішого соціального інституту — сім'ї; хизування багаторазовими одруженнями й розлученнями. При цьому десь по світах ростуть численні діти від різних жінок. Такі діти мають моральну неповноцінність — вони не знали ні материнського, ні батьківського тепла, щирості, уваги. То чи будуть вони духовними батьками? Адже в основі таких випадків лежать фізіологічна хтивість і матеріальний інтерес.

У зв'язку з цим спадають на думку результати досліджень американських учених (Т. Харлоу та ін.). Вони вивчали залежність копулятивної¹ поведінки тварин від особливостей впливу середовища. Спостерігаючи за статевою поведінкою самців і самок шимпанзе, яких вирощували ізольовано від інших мавп до настання статевої зрілості, учені зафіксували значне послаблення як статевого, так і батьківського інстинкту. Самці й самки виявлялися нездатними до спарювання, виконання ритуальної поведінки загравання в міжстатевих зносинах. Проте найбільш вражаючі зміни спостерігалися в порушенні материнського інстинкту самок. Народжені після штучного запліднення малюки не тільки не пробудили материнських почуттів, а й зазнавали загроз. Мавпи-мами відкидали своїх дітей від грудей, мов набридливих мух, щипали, кусали малюків. Причому чим вищий рівень розвитку тварин, а отже, й будови центральної нервової системи, тим більше статева фун-

¹ Копуляція (від лат. copulatio — поєднання, тісний зв'язок) — з'єднання двох особин при статевому акті.

кція опосередкована умовно рефлекторними зв'язками, що, як відомо, формуються під впливом середовища навчання.

Можна стверджувати, що реалізація статевої функції братів наших менших може багато чого прояснити в деформації статевої поведінки людини. Стосовно людини необхідна розумно продумана система спеціалізації статевої поведінки, спрямована на виховання в молоді моральних почуттів, які є передумовою становлення нормальних взаємин людей різної статі, культури інтимного спілкування.

Усі, хто готуються бути корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми.

М.І. Пирогов

Чи треба розповідати дітям азбуку й техніку статевої відносин і сексуальних дій, технологію кохання? У цьому сенсі почальною може бути поведінка тварин. По-перше, загадковим, але привабливим залишається питання: "Чи думають тварини?" Однозначної відповіді немає. Але й спрощений підхід до цього питання навряд чи можна виправдати. У процесі еволюційного розвитку усього живого на землі мурашки, бджоли, плазуни, вовки, слони, мавпи так і не стали мислити, а ось людина здобула здатність думати. Якийсь незрозумілий якісний стрибок. Придивімося до упорядкованих, навіть регламентованих дій мурашок чи бджіл. Вовки-батьки наполегливо привчають дітей дотримуватися ієрархічних взаємин у зграї: самостійно добувати їжу, упорядковувати своє житло. Багато представників тваринного світу (зокрема птахи) систематично мігрують з одного місця на інше, щоліта прилітають з далекого півдня, аби в середній кліматичній зоні вивести потомство. Часто пари ластівок, лелек повертаються до свого гнізда. Це лише інстинкт? А може якийсь інший механізм регулює їхні дії? Ще один приклад із життя птахів, який змушує нас замислитися: чи думають тварини. Маньчжурські горіхи дають багато плодів, шкаралупа яких дуже міцна. Місцеві ворони полюбляють живитися ними. Але як добути смачну поживу, що схована в міцній шкаралупі? Ворони роблять так: беруть горіх у дзьоба, піднімаються високо в повітря й кидають його на каміння. Горіх розколюється й пожива стає доступною для птаха. Але не кожен горіх

вдається розбити таким чином. В останні десятиліття вчені-орнітологи почали спостерігати цікаву картину. Ворона бере в дзьоб горіх, але не підіймається з ним у повітря, а на дорозі чекає наближення автомобіля. Спритно підкладає горіх під колесо — і має смачну поживу.

Або ще приклад. Усі живі істоти прагнуть до продовження свого роду. Різні тварини по-різному підходять до розв'язання цього завдання. Але значна частина тварин створюють для цього своєрідну моногамну сім'ю. Самець чи самка на певний час обирає собі партнера. Вони разом будують “житло”, спаровуються, спільно вигодовують і “виховують” своїх діток. У багатьох видів тварин ці пари є досить стійкими.

Знову повернімося до звірів. Моногамна пара виростила своїх дітей, а через деякий час (у кожного виду цей термін різний) потомство стає дорослим. У нього з'являються ознаки статевої зрілості, спрацьовує інстинкт продовження роду (а може й ще щось?). І все це без спеціального навчання сексуальних премудростей, без “сексуальних революцій”.

То, може, представники виду *homo sapiens* (людина розумна) вносять у процес статевого виховання надто багато штучності, порушуючи природний процес продовження людського роду?

Звичайно, людина розумна прагне пізнати багато явищ і процесів, що оточують її. Усі хлопчики й дівчатка у віці 3—4 роки ставлять сакраментальне запитання: “Де беруться діти?” У цьому плані в дітей виникає безліч неоднозначних запитань, які можуть загнати батьків у глухий кут.

Традиційно в рамках народної педагогіки батьки, дідусі, бабусі для задоволення інтересів малюків віднаходили різні відповіді: “Знайшли в капусті”, “Лелека приніс”, “Купили в крамниці” і т. ін. На перший погляд подібні відповіді задовольняли дворічного малюка. Але діти підростали, пізнавали навколишній світ, спостерігали за діями старших людей і доходили висновку: батько (бабуся, дідусь) їх обманули. А це вже веде до зневіри, виникнення сумнівів, розчарування. Намагання батьків уникнути “важких” запитань призводить до того, що “заборонений плід” викликає в дітей підвищений інтерес, який вони нерідко задовольняють брутальною інформацією з вулиці.

Російський письменник К.І. Чуковський у книзі “Від двох до п’яти” оприлюднив цікаві психологічні спостереження за дітьми цього віку, зокрема їх інтерес до проблеми: “Мамо, з чого чоловічків роблять?”

Ось деякі діалоги дітей з батьками:

- Мамо, мамо, народи маленького.
- Відстань від мене, мені ніколи.
- У тебе ж бувають вихідні дні.

* * *

- Ох, який живіт!
- Не смійся над тьотею: в неї в животі дитина.
- З’їла дитину?

* * *

- Коли я народилася, мама й тато були в театрі.
- Прийшли, а я вже тут.

* * *

- Мамо, хто мене народив? Ти? Я так і знала. Якби тато, то я була б з вусами.

* * *

- Мамо, коли я народився, звідки ти дізналася, що я Юрчик?”

Також не судіть, щоб не суджено й вас; і не осуджуйте, щоб і вас не осуджено; прощайте, то простять і вам, давайте — і дадуть вам; мірою доброю, натоптаною, струнutoю й переповненою вам у подолах дадуть. Бо якою ви мірою міряєте, такою відміряють і вам.

Євангеліє

Педагоги й психологи зауважують, що інформація з питань дітонародження, статевих проблем має спрямовуватися на конкретних дітей з урахуванням їхнього віку. Учені класифікують запитання дітей з проблем статі теж залежно від їх віку:

- до 2—3 років викликає зацікавлення власне тіло, зокрема статеві органи; з’ясовуються ознаки відмінності хлопчиків і дівчаток, чоловіків і жінок;

- до 3—4 років допитуються, звідки беруться діти, чому в жінок бувають такі великі животи;
- до 5—6 років цікавляться тим, як потрапляють діти в живіт до мами, яким чином звідти виходять, як вони живуть у животі й розвиваються;
- у 6—8 років інтерес дітей ускладнюється, вони хочуть знати, яка роль тата в появі дітей, чому дітки схожі на маму й на тата та ін.

Діти дошкільного й молодшого шкільного віку активно пізнають навколишній світ, виявляючи неабияку допитливість стосовно всього, що їх оточує. Невипадково дітей цього віку називають “чомучками”.

Якщо батьки й узагалі старші уважно ставляться до запитань дітей, не виявляють до них нетерпимості (“Відстань від мене зі своїм “Чому?” — мені ніколи”), а навпаки, задовольняють їхню допитливість, це сприяє загальному розвитку малюків, формує в них імунітет проти неправдивої інформації. А коли йде мова про запитання, які стосуються взаємин статей, то своєчасні, наукові, аргументовані пояснення оберігають дитину від вуличного бруду й примітивних пояснень.

То як же батьки мають відповідати на ці “складні” запитання: “Звідки, мамо, я взявся?”, “Тату, скажи, хто мене такого народив?”, “Звідки взялися інші діти?” тощо? По-перше, такі запитання не повинні бентежити батьків. Треба приймати їх як вияв природного інтересу дитини до побаченого: “Куди дівається сонце ввечері?”, “Чому кішка часто облизує свої ніжки?”, “Де береться молоко в корови?”, “Чому в Наталочки очі чорні, а в Сергійка — голубі?” і под.

По-друге, намагайтеся відповідати дитині на такі запитання так, ніби це легке запитання й у ньому немає ні таємничості, а тим більше недозволеності. Намагайтеся зробити вигляд, що своїм запитанням малюк не застав вас зненацька. Треба відповідати просто, доступно, з урахуванням віку дитини. Підростаючи, дитина знову й знову повертатиметься до “цієї проблеми”. Це природно. І тому треба терпеливо задовольняти інтерес дитини, але вже на дещо вищому рівні, з урахуванням знову-таки рівня фізичного й соціального розвитку. При цьому, відповіда-

ючи на запитання такого типу, не варто торкатися тих аспектів дітонародження, які доступні лише дорослим людям. Важливо, щоб перші пояснення питань, що цікавлять “чомучок”, вони отримали зі слів найближчих людей — мами й тата. Тут ніхто не має випередити батьків.

Є різні варіанти відповідей на запитання статевого характеру. Ось дитина поставила перед татом чи мамою запитання: “Де беруться діти?” Відповідь можна почати з порівняння появи дитини з ростом квітки, із золотавим соняшником чи цвітом яблуні. Треба пояснити, що квітка, соняшник, яблуко не з’явилися самі собою. Вони народилися з насінинки. І після наступного квітнування завдяки праці бджілки в них будуть свої дітки — насіння соняшника, красиве яблучко. Так і діти народжуються від любові між татом і мамою.

Та все ж розповідь про квітку не задовольнить інтересу дитини. Батькам треба розширювати інформацію: “Діти живуть у животику мами”. І далі діалог продовжується:

— Де я взявся?

— З маленького зернятка, яке було в животику мами.

— Як народжуються дітки?

— Вони ростуть, ростуть, а потім у животику їм стає затісно, й вони виходять звідти.

— Кудюю виходять?

— Через спеціальний отвір, який при народженні дитини стає великим.

— Яка роль тата в народженні дитини?

— Із статевого органу тата сім’я потрапляє в спеціальне місце в животі мами.

Батьки можуть запропонувати дитині, яка вже вміє добре читати, ознайомитися з оповіданням, де в художній формі розповідається “про це”¹.

У гарно ілюстрованій книзі естонського автора Малл Йохансон “Звідки беруться маленькі діти?”, переклад якої українською мовою вміщено в журналі “Піонерія” (1988 — № 9.), йдеться про те, що в сім’ї близнюків — дівчинки й хлопчика — очі-

¹ *Говорун Т.В., Шаран О.М.* Батькам про статево виховання дітей. — К.: Рад. шк., 1990.

кується радісна подія — їхній старший брат одружується на вродливій дівчині. Минув якийсь час після весілля, і до цього струнка наречена перетворилась у товстуху. Це стурбувало маллят: мабуть, вона їсть надто багато солодошків? Але мама пояснила, що Анна (так звали дружину брата) вагітна, носить у собі дитину. Після цих слів діти запідозрили й батька у вагітності, адже його живіт був не менший. Від мами вони дізналися, що народжувати дітей можуть тільки жінки, але зовсім не тоді, коли заманеться, а лише коли дівчинка стає дорослою дівчиною. Мама розповіла про будову жіночих статевих органів, про матку, в якій розвивається плід і яка нагадує серцевину квітки — тюльпана, про розвиток дитини в животі матері. Подібно до того, як з макового зернятка виростає квітка, так і з яйцеклітини матері розвивається плід. Згодом він стає дедалі більшим, перетворюючись у маленьку *людину*, таку, що її рухи, биття серця може легко почути лікар. Мама також пояснила, як через пуповину дитинка дістає всі необхідні поживні речовини для росту й розвитку, звернула увагу дітей на те, що плоду в животі матері тепло, спокійно, зручно, що, оскільки він ще зовсім беззахисний, то перебуватиме в животі у матері близько дев'яти місяців.

Чому майбутня дитина завжди буває схожа на когось із родичів, а особливо на тата чи маму? Тому, пояснює мама дітям, що другу клітину (сперматозоїд), яка в животі жінки зливається з її яйцеклітиною, дає матері батько дитини. Клітина дуже маленька, але в ній успадковано багато — і колір волосся, і колір очей, і овал обличчя тощо. Як започатковуються народини дитини? Коли люди люблять один одного, вони цілуються, обнімаються і з'єднуються. І тоді батько посилає через канал пологів свою клітину матері. Як потрапляє татова клітина в організм матері? Через канал пологів, адже, крім нього, розрізняють ще канали калу й сечі. Так за допомогою каналу пологів з'являється на світ дитина в пологових будинках, а зовсім не в дзьобі лелеки чи в крамниці. Звичайно, народжувати дітей матерям буває боляче, але щастя мати дитину, чекати на її появу переважає. Тому біль швидко забувається мамами. У пологовому будинку народжується багато дітей. Усіх їх — хлопчиків, дівчаток — дуже чекають удома рідні й близькі, їх поява на світ змінює членів родини. Хтось стає татом, хтось бабусею, дідусем, хтось тьотею.

Ось і в сім'ї близнюків настало свято — у них народився племінник. Тому хлопчик став дядею, його сестричка — тітонькою, їхні мама й тато — бабусею й дідусем, а брат — батьком.

Німецькі колеги-педагоги радять батькам дошкільника відповідати на запитання про виникнення людини таким чином: від 3 до 7 років діти зазвичай запитують: “Чому в усіх людей є пупок? Звідки беруться діти? Звідки виходять діти? Як діти потрапляють у маму? Чи може в мене бути дитина?” Говоріть з вашою дитиною на ці теми так само вільно й невимушено, як завжди з нею розмовляєте. Виходьте з того, що дитина, поставивши запитання, чекає на відповідь. І ця відповідь повинна бути завжди правдивою й зрозумілою. Це означає — доступною за віком і доброзичливою. Йдеться насамперед не про передачу біологічних знань, а про природне, дивовижне й прекрасне. Для підготовлених батьків ці розмови з дітьми можуть стати незабутніми, від них тільки поліпшиться сімейна атмосфера. Не уникайте цієї нагоди. Поступово ви зміцните ту основу людських зв'язків і взаємної поваги, яка дасть змогу в наступні роки залишитися для вашої дитини бажаним співбесідником і вірним порадником в інтимних питаннях. Виховання, яке починається в дошкільному віці, є першим кроком до майбутнього партнерства, щасливого кохання й сім'ї.

Якщо ж діти не запитують вас, це ще не свідчить про брак цікавості. Можливо, колись через фальшивий тон чи недостатню відповідь діти втратили довіру до батьків і віддали поле уваги іншим інформаторам, які не завжди можуть знайти правильну форму відповіді. І, таким чином, виступають у ролі непроханих співвихователів.

Іноді побоювання щодо “ранньої інформації” бувають надмірними. Не буде особливої шкоди від того, що діти спробують прочитати книжку далі.

Наведемо зміст оповідання книжки.

— Увечері Сюзанна запитала: “Чому в усіх людей на животі є кнопка?”

— Справді, — сказала мама. — В усіх людей на животі є кнопка, вона називається пупок. Усі люди, які зараз уже дорослі, були такими ж маленькими, як ти. А всі малюки спочатку такі маленькі, що вони самі не можуть ні пити, ні дихати.

Вони живляться через тонку рурочку, так звану пупкову кишку. Ця кишка входить у живіт саме там, де в кожної людини ми бачимо пуп.

Я бачила багатьох немовлят, — міркує Сюзанна, — але жодне з них не живиться через пупкову кишку.

Мама: ти неточно мене зрозуміла. Усі діти були такими маленькими, що не могли навіть ще лежати в ліжку, а найкраще їм було знаходитися в животику мам. Там м'яко й тепло, і ніхто їх не може скривдити. Добре захищені, вони можуть там спокійно рости.

Мама взяла кольоровий олівець і намалювала: у всіх мам у животі є невелика порожнина, в якій може рости дитина. Тут, у цій порожнині, ти можеш уявити малюка, який лежить. Очі в нього заплющені, він спить. Стінки порожнини й живіт зв'язані пупковою кишкою. Через неї дитинка одержує все, що їй потрібно для життя й росту. Для їди малюкові не треба розкривати рота.

Сюзанна бачила мамину сестру, яка чекала дитину, й часто думала про неї, а потім запитала в мами: “Звідки ж виходять діти?”

Мама відповіла:

— Через невеликий проріз (отвір) між ногами. Там є канали сечі й калу, а також вихід для дитини. Цей вихід називається піхвою. Низ живота дівчаток має інший вигляд, ніж у хлопчиків. Коли малюк стає таким великим, що в животі йому вже мало місця, вихід розтягується як горловина светра. Дитина може потім його розширити своєю голівкою і вийти. Це називається народженням.

Сюзанна: а що ж буває з пуповиною, коли вийшла дитина? Вона ж не може так і залишитися?

— Так, — відповіла мама. — Дитина може тепер сама дихати й пити. Пуповина вже не потрібна. Її міцно зав'язують і відрізають близько від живота дитини. Ні матері, ні дитині це не завдає болю. Як згадка про народження залишається пупок.

Під час наступних відвідин тьоті Катрін Сюзанна побачила хлопчика, який недавно народився. У нього було вже волоссячко на голові, справжні невеликі нігті й гострий носик. Він спав майже цілий день. Коли зголодніє, прокидається й кричить. Тьотя Катрін взяла його, поміняла пелюшки, приклала до грудей попити молочка, аж поки він наївся й знову заснув. Сюзанна знала й раніше, що груди її батька виглядають інакше, ніж груди мами. Але тільки тепер вона зрозуміла, чому така відмінність.

Потім з'явилися нові запитання: “Як же, власне, дитина попадає в маму? Де вона була перед цим?” — Вона запитала в батька, тому що мами не було вдома. Той відповів: “Дитина взагалі не входить у маму, виникає в матері з маленького яйця. Воно зовсім не таке ве-

лике, як куряче, а таке маленьке, як червона крапочка, яку я поставлю тут, на папері гострим олівцем. За кілька тижнів ця крапочка може стати такою завбільшки, як родзинка. У неї з'являються ручки та ніжки й вона має вигляд людини. Пуповиною вона прикріплена до стінки порожнини, як ягідка вишні стебельцем до дерева. Згодом вона стає такою великою, як твій пальчик, потім, як твоя лялька, а через 9 місяців вона вже настільки велика, що може сама пити й дихати. Ось тоді вона й народжується”.

“Крапочка” знову й знову спадає на думку Сюзанні. Вона не може зрозуміти: “Коли ж яйце починає рости?” Мама роз'яснює: “Таке маленьке яйце в матері починає рости тоді, коли маленька частинка батька, так зване сім'я, попадає до матері. Кожна дитина складається з частинки своєї мами й свого тата. Тому бабуся й сказала тобі: “Ти стаєш дедалі більше схожою на маму. Але темні очі в тебе від тата”.

Мама малює на папері сім'я й говорить Сюзанні: “У сім'я батька є хвостик, за допомогою якого він рухається. Він тонкий як нитка. Сім'я пливе до яйцеклітини, яка міститься в матці живота матері й просковзує туди. Частинка матері й частинка батька зливаються, як дві краплі зливаються в одну. Якщо батьки бажають мати дитину, батько повинен увести матері сім'я. Тоді з яйця зможе вирости дитинка”.

Сюзанна: як же батько може впустити сім'я в маму? І де він його бере?

Мати пояснює: “Усі чоловіки та юнаки, які можуть стати батьками, мають внизу живота невелику трубку. Її називають членом. У мішечках за нею міститься сперма. Коли жінка й чоловік хочуть мати один від одного дитину, вони притискаються тісно один до одного, і чоловік вводить член у піхву. Сперма подорожує з мішечків чоловіка через його член у матку жінки. Вона проходить, тим самим шляхом у матку, яким уже сформована дитина виходить. Це тільки шлях іззовні всередину й навпаки. Ти, звичайно, розумієш, що чоловік і жінка бажають тільки тоді дитину, коли вони дуже люблять одне одного”.

Сюзанна: я також можу мати дитину?

Мама засміялась: “Звичайно, пізніше в тебе буде дитина. Але ти повинна спочатку вирости. У дітей не може бути дітей. Маленькі крапочки-яйця ще не дозріли, матка й піхва ще не готові, а також груди, щоб годувати дитинку. Ти повинна ще знайти чоловіка, який би тобі подобався як батько твоїх дітей, з яким ви б добре розуміли одне одного. Він так само повинен бути дорослим”. Це Сюзанна зрозуміла.

“Коли ж я виросту?” — питала Сюзанна з нетерпінням.

Мама знову взяла олівець і намалювала: “Коли ти будеш така велика як мама чи тьотя Катрін, з жіночими грудьми, які зможуть давати молоко твоїй дитині. Тоді виросте волосся біля невеликої щілини й під руками. Коли пізніше ти знатимеш так багато, що тобі не треба буде питати інших, коли ти зможеш працювати й заробляти гроші — тоді ти будеш дорослою. Ти зможеш тоді жити самостійно, без батьків і сама турбуватися про своїх дітей. Вони потребуватимуть від тебе їжі й чистої білизни і запитуватимуть тебе про все, про що ти в нас питаєш”.

Томмі — кращий товариш Сюзанни в дитячому садку. Вони часто граються одне з одним вдома. Коли Томмі одного разу ввечері повинен був повертатися додому, Сюзанна сказала його матері: “Чому, власне, він повинен іти? Усе одно пізніше ми одружимося. Томмі вже зараз може залишитись у нас”. Що повинна мама відповісти на це?

Вам сподобалися наведені вище педагогічні поради? З чимось можна погодитись, а щось викликало сумнів? Ми не закликаємо сліпо копіювати чужий досвід. Єдиних рецептів щодо способів проведення статевої освіти бути не може. Сім’ї та діти в них різні, так само, як і різні батьки. Тому в кожному конкретному випадку будуть знаходитися свої індивідуальні тлумачення дошкільнятам тих чи тих запитань. Серце, знання своєї дитини підкажуть батькам найбільш доцільні способи задоволення дитячої допитливості¹.

Можна погоджуватися чи не погоджуватися з думками авторів цієї оповіді, пам’ятаючи, що в ній відображена ментальність німецького народу, але таке знайомство з особливостями зародження й народження дитини певною мірою задовольнить допитливість хлопчика чи дівчинки.

*Не місце людину красить, а людина — місце.
Українське прислів’я*

Як мають чинити батьки, відповідаючи на запитання подібного типу?

¹ *Говорун Т.В., Шаран О.М.* Батькам про статеve виховання дітей. — К.: Рад. шк., 1990.

- Намагатися не соромитися й не виявляти свою розгубленість, коли малюк запитає: “Де беруться діти?”
- Варто показати дитині, що її запитання не відрізняється від усіх інших запитань із групи “Чому?”
- Не соромити дитину за те, що вона запитує “про це”.
- Завчасно бути готовим відповісти на очікуване запитання.
- Турбуватися, щоб дитина отримала доступні відповіді саме від батьків, а не з інформації вулиці.
- Виявляти занепокоєння, чому дитина не ставить таких запитань. Створювати ситуації, які б спонукали її звернутися до батьків.
- Давати відповіді з урахуванням віку дитини.
- Ні в якому разі не висувати версії про капусту, лелеку чи крамницю. Інакше дитина підросте, дізнається “про це” з інших джерел і звинуватить вас у брехні.
- Намагайтеся красивими словами розповідати дитині про любов, бо діти завжди від кохання.

Як не треба себе вести батькам, коли дитина ставить подібні запитання?

- Давати дитині привід до появи думки, що її запитання приголомшило батьків.
- З осудом нагадувати, що такі запитання недоречні й заборонені.
- Обривати будь-які наміри дитини звертатися з такими запитаннями, соромити її.
- Карати, сварити, обурюватися, що дитина ставить такі запитання.
- Давати привід, аби дитина звернулася з подібними запитаннями до старших хлопчиків і дівчаток.
- Відповідати на запитання, незрозуміло з використанням термінології, яка недоступна для дитини, бо це лише розпалить її допитливість.
- Смакувати цю тему.

Діти підросли, пішли до школи. На цьому етапі їх статеве виховання не завершується, а навпаки, продовжується на вищому рівні. Розвивається інтелект, формуються почуття. Ди-

тина прагне пізнавати навколишній світ усвідомлено. Опанування знаннями з природничих дисциплін (ботаніки, зоології, анатомії людини, загальної біології) дає змогу школярам ознайомитися із закономірностями еволюційного розвитку живих організмів, особливостями запліднення рослин і тварин. Хлопчики й дівчатка вже не ставлять запитання “Звідки беруться діти?” В отрочстві розпочинається фізіологічний аспект статевого розвитку, а в юності відбувається процес статевого розквіту особистості. Створюється анатоμο-фізіологічне й психологічне поле для формування почуттів закоханості.

В українській мові вживають певною мірою синонімічні поняття “кохання” і “любов”. Тлумачні словники вказують на деяку відмінність між ними: “*Любити*: 1. Бути глибоко відданим кому-, чому-небудь, відчувати прив’язаність до когось, чогось. 2. Виявляти сердечну прихильність до особи іншої статі, кохати. 3. Мати потяг до чого-небудь. 4. Відчувати потребу в чомусь”. “*Кохати*: 1. Бути глибоко прив’язаним до когось, мати велику симпатію до особи іншої статі; любити. 2. Старанно плекати, вирощувати що-небудь, дбайливо доглядати щось”¹. Слово “любити” можна вживати в різних словосполученнях: “любити хлопця, дівчину”, “любити дружину, чоловіка”, “любити кішку, собаку”, “любити борщ, груші та ін.” А слово “кохати” співзвучне передусім ставленню до дівчини, хлопця, чоловіка, дружини. Але його аж ніяк не можна вживати в контексті словосполучень “кохати весну”, “кохати тепло” чи под. Слово “кохати” передає ніжні почуття людини до особи протилежної статі.

Отож, почуття закоханості виникають з початком статевого дозрівання хлопчиків і дівчаток. Треба з увагою й обережністю ставитися до цих почуттів, оберігати їх як коштовну амфору з життєдайним напоєм. У виховній роботі з дітьми цього віку батьки, учителі-вихователі мають продовжувати роботу зі статевого виховання юнаків і дівчат.

Наведемо спогади Семена Калабаліна про те, як сприйняв А.С. Макаренко розповідь свого вихованця про перше кохання.

“Говори, говори, — зустрів мене Антон Семенович. — Ти хочеш сказати мені щось хороше.

¹ Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Г. Гринчишина. — К.: Рад. шк., 1988. — С. 130, 145.

Я знітився. Як він дізнався?

— Добре, Антоне Семеновичу, будь-що-будь, — скажу. Тільки прошу Вас не сердіться на мене і не смійтеся. Я...закохався, Антоне Семеновичу. Можливо, воно і не годиться, я ж вихованець...

— Вихованець?! От здорово! — Антон Семенович вийшов із-за стола, взяв мене за плечі і посадив поряд із собою на диван.

— Так кажеш, якщо колоніст — значить не годиться? Ха, от дивак! А тепер розповідай, як ти кохаєш?

— Напевне, як і всі, — соромлячись і запинаючись відповів я. — Ольгу, дочку мірошника покохав. Все думаю про неї, весь час хочу бачити. Ось навіть вірші почав писати.

— То-то я бачу, що якийсь ти не такий, як завжди, — і трішки сумний, і більше одинаком почав ходити, стрункішим став, охайнішим. Похорошів, а від чого — не знаю. Так воно і повинно бути, якщо людина закохалася по-справжньому... Ну, Семене, спасибі, двічі тобі спасибі. По-перше — за те, що закохався...

— Що ви, не варто...

— Помовч, помовч, а то дурниць наговориш... А, по-друге — спасибі за те, що довірив мені своє найбільш потаємне. Це я розумію як найбільшу і найніжнішу вдячність. Даю тобі чесне слово, як мужчина, як батько, як товариш, що довіру твою ніколи не скривджу, — ні думкою, ні словом”.

“Статеве виховання, — писав А.С. Макаренко, — і повинно бути вихованням саме любові, тобто великого і глибокого почуття, почуття, прикрашеного єдністю життя, прагнень і надій. Але таке статеве виховання слід провадити без занадто відвертого й по суті цинічного розгляду вузько фізіологічних питань”¹.

Правильне статеве виховання, як будь-яке виховання людського характеру, — зауважував А.С. Макаренко, — досягається на кожному кроці за умов, коли правильно організоване життя сім'ї. Взаємини батька й матері, побудовані на засадах глибокої взаємної поваги, ніжних почуттях кохання, мають бути головною школою, взірцем, ідеалом статевого виховання юнаків і дівчат. І тут найменше треба слів, повчань. Яскравий ідеал батьків — це той незатухаючий маяк, що вказуватиме на щасливу долю подальшого родинного щастя.

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 404.

Батьки мають розуміти, що їхні діти (дочка чи син) у процесі соціального успадкування сприймають від батьків морально-духовні якості, зокрема й ті, що пов'язані з коханням, повагою, дружбаю та ін. Тому не варто боятися татові й мамі виявляти ніжність, щирість почуттів одне до одного. У роки ранньої юності на ґрунт ніжних почуттів благодаттю спадає все, що пов'язане з коханням: розповіді про щире кохання, поезія, музика, образотворче мистецтво, ідеал старших, які вірно кохають одне одного й забезпечили повноцінне родинне щастя. За допомогою цих засобів у юних душах формується непохитний ідеал кохання, що ґрунтується на ніжних почуттях і розумі. Таким чином може формуватися моральний імунітет проти лжекохання, проти висування на перший план фізіологічних аспектів у стосунках з особами протилежної статі.

Талановитий український поет-лірик Володимир Сосюра у вірші “Васильки у полі” майстерно передав філософію кохання заради вічності життя:

Васильки у полі, васильки у полі,
а у тебе, мила, васильки з-під вій,
і гаї синіють ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.

Одсіяють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем — я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і другий, далекий, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

Коли юні серця чують цю пісню кохання, нехай задумуються над вічністю любові. І так само, узявшись за руки, несуть із собою волошки-квіти, волошки-очі, племінь закоханих сердець.

Звуками арфи хай звучать в юних серцях задумливі слова
українського поета Бориса Олійника:

Я до тебе йшов крізь далі, через роки.
І зустрів тебе одну — єдину в світі:
Ти стояла на порозі на високім
В синім платті, синьоока, в синім квіті.

Уклонилась, повела мене в світлицю,
Пригощала за столом новотесовим.
Пив я воду, пив холодну із криниці —
Срібнодзвонну, срібноплинно проліскову.

Як ішли ми зелен лугом к зелен гаю,
Солов'ї нам ткали пісню диво-дивну.
Той мотив мені і досі ще лунає —
Незабутній, повнотворно переливний.

Зупинилась. Зашарілись ніжно щоки.
Ти звела на мене очі. Роси впали.
Я читав в твоєму погляді глибокім:
Ти чекала.

Ти чекала того сонячного слова,
Неповторного і вічно молодого.
Я ж — неначе відібрало в мене мову —
Мовчки квіти обривав собі під ноги.

Ти зітхнула, ти сказала: — Будь щасливий. —
І пішла, а я остався серед квітів.
Раптом серце зацеміло (біль — як злива):
“До жени! Вона ж твоя — єдина в світі”.

Я рвонувся швидше вітру через луки,
І здалось, уже впізнав твою хустину,
Ще два кроки — й доторкнусь, простягнувши руку...
Тільки небо, тільки далеч синьо-синя.

Та дуби про щось зажурено шепочуть...
І тепер, куди б не йшов я, що б не думав,
В моє серце задивились твої очі
Синім ранком, синім квітом, синім сумом...

Поезія, пісня закоханих творить святість кохання, стає перопоною для проникнення в юні серця споганення ідеалу чистого кохання, зневажливого ставлення до дівчини, жінки-матері.

*Для чого троянди цвітуть,
співають пташки у діброві,
над гречкою бджоли гудуть?
Для любові.*

В.М. Сосюра

Саме мистецькі засоби мають підносити силу кохання, творити образ української дівчини — красивої, привабливої, вродливої, задля якої юнак готовий на душевні подвиги.

Свіжовминою веселкою в юні серця проникають слова поета Василя Симоненка про велич і шляхетність кохання, звернені до нареченої:

По Шляху Чумацькому у росах
Буде вічність мчати на коні,
Я ж губами у розкішних косах
Позбираю зоряні вогні.
Де світи стикаються у шалі
І сміється злісно маніяк,
Я свої повідаю печалі
Тій, що жду і не діждусь ніяк.

Підсумовуючи розмову про статеве виховання дітей, варто визначити, як мають поводити себе батьки в процесі розв'язання цієї проблеми і як не повинні діяти.

Як треба поводитися батькам, здійснюючи статеве виховання дитини:

- Допомогати дитині усвідомити її істинне статеве “Я”.
- Учити хлопчика бути хлопчиком, дівчинку — дівчинкою.
- Не забувати, що відкриття фізичних відмінностей між хлопчиком і дівчинкою — вражаючий факт для малюка.
 - Підкреслювати в потрібних ситуаціях природність фізичних відмінностей.
 - Ні в якому разі не треба залякувати дитину її тілесними відмінностями від малюка протилежної статі.
 - Не культивувати в дитині боязні цих відмінностей.
 - У жодному разі не одягати дівчинку як хлопчика, а хлопчика — як дівчинку.
 - Не проповідувати безстатеве виховання дитини й не перегинати палицю в другий бік у цьому плані.
 - Плекати в родині культ Мама й Тата.
 - Проповідувати бережливе, поважне, шляхетне ставлення хлопчиків до дівчаток.
 - Делікатно й правдиво відповідати на запитання хлопчиків і дівчаток про те, де беруться діти.
 - Формувати високі моральні почуття в юнаків та юнок, пам’ятаючи, що статеве виховання — це передусім моральний, а не фізіологічний аспект.
 - Учити юнаків і дівчат кохати щиро, красиво. Формувати ідеал щасливого кохання для створення сім’ї й продовження роду людського.
 - Формувати в юнаків і дівчат моральний імунітет проти створення й збочень у системі стосунків осіб протилежної статі.

Як не треба поводитись батькам, здійснюючи статеве виховання дітей:

- Загострювати питання статевого виховання або підкреслювати їх непристойність.
- Здійснювати статеве виховання без урахування особливостей статі.
 - Залякувати малюка тілесними відмінностями між хлопчиками й дівчатками, навіюючи страх перед ними.
 - Провокувати — свідомо чи несвідомо — дуалізм (двоякість) статевого прагнень дитини.

- Спонукаати хлопчика бути дівчинкою, а дівчинку — хлопчиком.
- Удаватися до натуралізму в поясненні відмінностей між хлопчиками й дівчатками, механізму статевих стосунків між дівчиною й хлопцем.

З честю пройдеши цілий світ, без честі — й ні до сусід.
Українське прислів'я

У підсумку розмови про статеве виховання варто виокремити напрями роботи сім'ї та школи щодо розв'язання цих завдань. Зокрема в сім'ї:

- турбота про правильний фізичний розвиток дитини, формування в неї достатніх санітарно-гігієнічних навичок;
- виховання любові до батьків, старших і менших членів сім'ї; плекання в сім'ї культури Матері;
- створення в сім'ї оптимальної морально-духовної атмосфери для забезпечення джерел соціального успадкування дитиною моральних цінностей;
- ознайомлення дітей певної статі з особливостями фізіологічного розвитку;
- виховання почуттів дружби й кохання до осіб протилежної статі;
- підготовка дочки й сина до сімейного життя, формування відповідальності за створення сім'ї;
- виховання відповідальності юнаків і дівчат за свої вчинки й дії в стосунках з особами протилежної статі;
- формування в дітей з раннього віку відрази, критичного ставлення до різних негативних проявів у сфері взаємин між людьми протилежної статі, аморальності, гріховності.

Значну роботу у вихованні дітей спільно із сім'єю має здійснювати школа, зосереджуючи увагу на таких аспектах:

- формування у вихованців наукового розуміння проблем статі, продовження роду як природної закономірності розвитку живої природи й людини зокрема;
- ознайомлення в процесі вивчення окремих дисциплін з

особливостями конституції та анатомо-фізіологічного розвитку людини певної статі;

- формування моральних якостей дружби, поваги в стосунках між хлопчиками й дівчатками, юнаками та юнками;
- формування ідеалу кохання;
- виховання відповідальності юнаків і дівчат за створення сім'ї, продовження роду, соціальної відповідальності за сім'ю.

Батьки й учителі-вихователі завжди мають пам'ятати, що сенс життя людини — у продовженні роду людського. А отже, у системі формування особистості провідне завдання полягає в тому, щоб забезпечити достатнє морально-духовне виховання майбутніх Матері й Батька, які б з високою відповідальністю ставилися до формування власної сім'ї, до виховання своїх дітей. Майбутня їхня професійна діяльність — це лише засіб для здійснення головного завдання свого життя.

Мудра людина вимагає всього від себе, нікчемна ж людина вимагає від інших.

Українське прислів'я

21. ДОВКІЛЛЯ — НАШ ДІМ. ЯК ПОВОДИТИ СЕБЕ В НЬОМУ?

Людина — невід’ємна частина природи. Життєдіяльність людини повною мірою залежить від благополуччя довкілля. Минуле століття характеризувалося різкими порушеннями рівноваги природного середовища. Це зумовлено передусім некерованим вибухом науково-технічної революції. Побіжно окреслимо загальну картину руйнування нашого природного дому внаслідок споживацької тенденції господарювання на землі. Щорічно з планети вилучається понад 260 мільярдів тон сировини, але з них лише 1—3 відсотка переробляється в конкретні речі, а 97—99 відсотків відправляється у відходи, які нищать довкілля. За дослідженнями екологів, уже в перші десятиріччя XXI ст. у природі розпочалися незворотні зміни, які можуть стати першими кроками її агонії. Індустріальна цивілізація — це цивілізація-хижак, яка “поїдає” себе й планету. Дивно, але комахи, земноводні, звірі та інші живі істоти не руйнують природного довкілля, “розумно” ставляться до використання дарів природи (повітря, флори й фауни). На жаль, *homo sapiens* є неймовірним варваром у ставленні до природи.

При вході в один із зоопарків США висить дзеркало, а під ним напис-застереження: “Подивися в дзеркало! Ти побачиш у ньому найшкідливіше створіння на Землі — людину. Вона зни-

щує те, що не створювала сама — річки, ліси, звірів і птахів. У нашому зоопарку живуть ті представники фауни, які поки що збереглися на Землі, хоча багато з них уже занесені до Червоної книги. Подумай про це, людино. І зупинися!”

Щасливий і голі скелі озеленить.

Українське прислів'я

Людство мало б усвідомлювати просту істину: почуття добра, співпереживання, гуманізму, чуйності, милосердя формуються насамперед під впливом природи — рослин, тварин, спілкування з ними. Коли ж від людини відібрали здорове природне середовище й помістили її в кам'яні джунглі сучасних мегаполісів, що таким чином створили благодатний ґрунт для формування почуття байдужості.

Отже, у сфері морального виховання постає нова проблема — *екологічного виховання*.

Екологія (від гр. *eikos* — оселя, середовище + *логія*) — розділ біології, який вивчає стосунки тварин, рослин, мікроорганізмів, людей між собою й навколишнім природним середовищем. В останні десятиріччя почала розвиватися соціальна екологія, яка займається питаннями стосунків людини з природним середовищем у всьому його розмаїтті.

Екологічне виховання передбачає оволодіння людиною знаннями в царині екології та формування в неї моральної відповідальності за збереження природного довкілля й розумного співіснування з ним.

Система екологічного виховання не може бути якимось епізодом у житті людини. Адже це невід'ємна частина її культури. Тому впродовж усього життя людини мають відбуватися становлення й удосконалення культури її поведінки в природному середовищі, аби дотримуватися рівноваги й науково доцільних вимог симбіозу (від гр. *symbiosis* — співжиття; форма співжиття організмів різних видів, яка забезпечує їм взаємну вигоду).

Визначимо основні напрями екологічного виховання, зокрема це:

- система життєдіяльності в сім'ї;
- виховний вплив дитячих дошкільних виховних установ;
- діяльність загальноосвітніх навчально-виховних та поза-шкільних виховних закладів;
- професійна діяльність людини;
- вплив засобів масової інформації.

У процесі екологічного виховання можна використовувати різні форми: екскурсії, бесіди, ігри, уроки на довіллі, практичну природоохоронну діяльність, конференції, диспути, колективні творчі справи та ін.

Охороняти природу — означає охороняти Батьківщину.
М.М. Пришвін

Значне місце в системі екологічного виховання як складової формування морально-духовних цінностей особистості має посісти сім'я. Передусім батьки повинні щоденно показувати позитивний приклад для своїх дітей з метою формування в них ощадливого ставлення до природного довкілля. Важливо, як уже зазначалося, коли дитина з раннього віку живе, росте й розвивається в середовищі рослинного й тваринного світу, спостерігає, як росте травичка, квіти, дерева, пташки, курчатка, каченята, кізки, телята, кішки, собаки та ін. Але дитина мусить бути не лише спостерігачем, а й активною, діяльною особистістю, яка оберігає й примножує флору й фауну. Її треба залучати до висадження й догляду за кімнатними квітами, городніми рослинами, домашніми тваринами. Дитина, яка прилучається тілом і душею до кішки чи домашньої собаки, годує їх, бавиться з ними, сміється з їх витівок, переживає, коли вони захворіли, розвивається фізично й психічно здоровою особистістю. Вона не буде ламати дерев, знущатися над тваринами, не нищитиме гнізд птахів.

Саме в родині з раннього дитинства закладається душевне або бездушне ставлення до природного довкілля. Ці якості можуть стати пересторогою, своєрідним імунітетом проти вияву жорстокості, насилля.

Аналіз життєвих фактів дає право стверджувати, що витoki жорстокості, насилля починаються з раннього віку передусім у

родині, коли діти знущуються над тваринами, нищать рослини, а батьки бачать у цьому невинну дитячу забаву.

Пригадується одна трагічна історія. Підлітків 13—14 років, що мешкали в робітничому гуртожитку, який оточували засмічене пустирище, де бродили бездомні собаки й кішки, лісосмуга з понівеченими деревами й кущами, також захарашена побутовим сміттям, залізобетонні корпуси цементного заводу й торфобрикетної фабрики, притягали до кримінальної відповідальності за вбивство молодої жінки, яка пізно ввечері поверталася через лісосмугу з роботи. Вона мешкала в цьому ж гуртожитку, чекала народження дитини, перебуваючи на сьомому місяці вагітності. П'ятеро хлопчаків зустріли її в лісосмузі й ножами розпорили живіт, заподіявши так смерть і мамі, й дитині. На запитання слідчого: “Навіщо ви це зробили?” відповіли: “Хотіли подивитися, як у животі жінки розміщується дитина”.

З'ясовуючи мотиви прояву такої жорстокості, слідчі, педагоги, психологи дійшли висновку, що вони беруть початок з родини й оточення. По-перше, навколо картина зруйнованого довкілля: зламані дерева, сміття, залізобетонні краєвиди. По-друге, ні в кого з цих дітей не було в сім'ї ні хатніх кішок, ні собак, навіть кімнатних квітів. У семи-восьмилітньому віці, вони знаходили собі різні забави: ловили мишей, пацюків, прив'язували до ніг тонкі мотузки, “водили їх” навколо якогось дерева. А потім вбивали. Пізніше (у 8—10 років) перейшли на “гру” з бродячими кішками. Найбільш “цікавою” була така розвага: ловили кішку, обливали її бензином або ацетоном, а потім підпалювали. Кішка несамовито кричала й гинула. А в 12—13 років, коли вже вивчали в школі зоологію, удалися до “хірургічних” дій: розрізували кішці або собаці, які мали народити діток, животи й роздивлялися особливості розміщення в них кошенят, цуценят. Батьки байдуже спостерігали за іграми своїх “чад” і обмежувалися абстрактними погрозами “Ти дивися мені, отримаєш колісь по шиї!” Черговою витівкою стала наруга над жінкою... Лава підсудних, вирок, плач батьків...

Колись російський письменник Ф.М. Достоевський з надією писав: “Краса врятує світ!” В.О. Сухомлинський закликав організувати для дітей “уроки бачення прекрасного”. “Краса, — писав В.О. Сухомлинський, — один із струмочків, що живлять доброту, сердечність і любов. Замилювання кущем шипшини, на

якому палають червоні ягоди і жовтогарячі листки; маленьким кленом і стрункою яблунькою з кількома жовтими листочками; кущем помідорів, обпаленим першим нічним диханням заморозку, — все це пробуджує в дитячих серцях ласкаве, доброзичливе, дбайливе ставлення до живого і красивого. Дитина співчуває рослинам, що готуються до зими. Вони стають для неї живими істотами, яким буде холодно під пронизливими вітрами. <...> Я вбачаю великий виховний сенс в тому, щоб дитина бачила, розуміла, відчувала, переживала, осягала як велику таємницю пробудження життя в природі... Справжнє свято для дітей — цвітіння саду. Рано-вранці діти приходять у сад, милуються білими, рожевими, фіолетовими, оранжевими хвилями, що ніби плывуть по саду, слухають бджолину арфу”¹.

Краса природи, яка проникає в душу дитини з малого віку, створює в ній ореол духовних цінностей. Хіба може така дитина нищити природну красу?

Джерелом бережливого ставлення людини до природного середовища є надбання української народної педагогіки. Значним багатством у цьому плані є прислів’я й приказки. Це своєрідна енциклопедія народного життя. К.Д. Ушинський писав, що в прислів’ях, “як у дзеркалі... відтворені всі сторони життя народу: домашня, родинна, рільнича, лісна, громадська, його потреби, звички, його погляди на природу, на значення всіх явищ життя”². Прислів’я й приказки не тільки відображають різні сфери діяльності людей, а й дають глибоку оцінку певним діям, захищають і утверджують добро, осуджують зло.

Особливий інтерес викликають прислів’я й приказки, що відображають взаємини людини з природою. Природа виступає в них у двох іпостасях: то як грізна сила, то як помічник і охоронець людини.

У родині діти повинні постійно чути прислів’я й приказки, як вищий рівень народної мудрості, з приводу тих чи тих діянь людини, її ставлення до навколишньої дійсності, до природи зокрема. Наведемо деякі прислів’я й приказки з погляду їх важливості для формування в дітей (та й дорослих) екологічної культури.

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 410.

² Ушинський К.Д. Первая книга после азбуки // Собр. соч.: В 6 т. — М.; Л., 1949. — Т. 6. — С. 298.

- Більше землю удобряй — будеш мати урожай.
- Земля — мати.
- Земля — трудівниця, аж парує та людям хліб дарує.
- На поганій землі хліб не родить.
- Про землю піклуйся — золотим зерном милуйся.
- Усе те пригодиться, що на полі корениться.
- Природа одному мама, а другому мачуха.
- Сонце гріє, сонце сяє, вся природа воскрешає.
- Без води і не туди і не сюди.
- З брудної води ще ніхто чистим не вийшов.
- Гнилого болота й чорт боїться.
- Проспиш весною — заплачеш зимою.
- Червень тому зелениться, хто працювати не ліниться.
- Хто густо сіє, в того є надія.
- Сади деревину, будеш їсти садовину.
- Земля — мати, її не можна бити.

Щоб мій вчинок мав моральну цінність, з ним має бути пов'язане моє переконання. Аморальним є робити щось із остраху перед покаранням або для того, щоб викликати в інших хорошу думку про себе.

Г.В.Ф. Гегель

Наші пращури в процесі виховання бережливого ставлення дітей до природного довкілля вживали різні застереження-навіювання: “Не можна дерти пташині гнізда, бо обличчя буде в ластовинні”, “Хто гніздо лелеки зруйнує, птах у дзьобі принесе жарину й підпалить його оселю”, “Не плюй на вогонь, бо на язиці з’являться пухирі”, “Не наступай ногою на жабу, бо бородавки будуть”, “Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш”.

Значне місце в українській народній педагогіці займають казки. У казках персонажами часто є представники флори й фауни. Вони змальовуються здебільшого символами доброти, викликають у дітей почуття неабиякої симпатії, переживання за їх долю. Пригадаймо хоча б такі казки, як “Рукавичка”, “Сірко”, “Солом’яний бичок”, “Їжак та заєць”, “Царівна-жаба”, “Казка про котика й півника” та ін.

Батьки мають якомога раніше читати дітям казки, в яких діють добрі звірі та птахи, корисні рослини.

В.О. Сухомлинський, розуміючи велику силу казок, дитячих оповідань у системі морального виховання (екологічного зокрема) дітей, створив досить цікаву працю “Хрестоматію з етики”¹. Пригадаємо зміст окремих казок для дітей, уміщених у ній.

Карасик в акваріумі

У Петрика вдома — маленький акваріум. Там живуть золоті рибки. Петрик їх годує.

Одного разу пішов Петрик до ставка. Спіймав у мисочку маленького карасика. Приніс додому і пустив у акваріум. Думав, що там карасикові буде добре. Золоті рибки їдять, а карасик не їсть. Забився у куточок на самісіньке дно і сидить там.

— Чому це ти, карасику, не їси? — запитує Петрик.

— Випусти мене у ставок, — просить карасик, — а то я загину тут. Випустив Петрик карасика у ставок.

Усе в лісі співає

Весною ми пішли до лісу.

Зійшло сонце, повіяв легенький вітерець, і всі дерева в лісі заспівали.

Кожне співало свою пісню.

Береза співала свою пісню. Слухаючи її, хотілося підійти до білорогої красуні й обняти її.

Дуб співав мужню пісню. Коли ми слухали пісню дуба, нам хотілося бути сильними і хоробрими.

Верба, яка схилилася над ставком, співала задумливу пісню. Прислухавшись до пісні верби, ми подумали, що прийде осінь і листя з дерев опадє.

Горобина співала тривожну пісню. Від цієї пісні до нас прийшла думка про темну ніч і бурхливу грозу, від якої гнеться тонка горобина, сподіваючись на захист землі.

Ось які пісні почули ми в лісі.

Як Їжачок готувався до зими

У лісі жив Їжачок. Облаштував він собі будиночок у дуплі старої липи. Тепло там і сухо. Ось настала осінь. Опадає жовте листя з дерев. Незабаром і зима прийде.

¹ Сухомлинский В.А. Хрестоматия по этике. — М.: Педагогика, 1990.

Розпочав готуватися Їжак до зими. Пішов у ліс, настроїв на свої голки сухих листочків. Приніс у свій будиночок, стало ще тепліше.

Знову пішов до лісу Їжачок. Назбирав груш, яблук, шипшини. Приніс на голках у будиночок, склав у куточку.

Ще раз пішов Їжачок, але одному так сумно. Захотілося знайти йому товариша. Пішов у ліс, зустрів Зайчика. Не хоче йти Зайчик у будиночок до Їжачка. І сіра Мишка не хоче, і Ховрашок. Тому що в них є свої нірки.

Зустрів Їжак Цвіркуна. Сидить Цвіркун на стеблині, тремтить від холоду.

– Йди до мене жити, Цвіркунчику!

Пострибав Цвіркун до Їжачка — радий-радесенький.

Настала зима. Їжачок казку Цвіркуну розповідає, а Цвіркун пісню Їжаку співає.

Як бачимо, такі короткі оповідання-казки написані зрозумілою для дітей 4—5 років мовою. Вони відкривають перед дитиною красу природи, єдність і злагоду її мешканців, сприяють формуванню в малюків почуття гуманізму, добра, милосердя, любові до тварин і рослин, готовності бережливо ставитися до всього, що становить собою природне середовище. Це і є та краса, яка має захистити, уберегти душі дітей від жорстокості, насилля, брехні.

У кінцевому результаті основою усіх цінностей слугує моральність.

А. Ейнштейн

Щоб формувати в дітей бережливе ставлення до природи, необхідно активно залучати їх до конкретної діяльності, спрямованої на примноження, охорону флори й фауни. Батьки мають привчати дітей вирощувати домашні квіти, розсаду, доглядати за городніми рослинами. Батько може спонукати маленького сина посадити кілька фруктових дерев біля своєї оселі, доглядати за ними. Те, що людина зробила своїми руками (посадила дерево, виростила квіти, городні культури), має велику внутрішню силу і вплив на моральні почуття дитини.

В.О. Сухомлинський, звертаючись до своїх вихованців, говорив: “Посади на присадибній ділянці Яблуню Матері, Яблуню Батька, Яблуню Бабусі, Яблуню Дідуся, Яблуню Брата, Яб-

луню Сестри. Перші плоди з цих дерев — матері, батькові, бабусі, дідусеві. “Що віддав — твоє, що сховаєш — те втратив навіки” (Шота Руставелі). Навіть якщо ти живеш у великому місті, і там можна виростити — в кімнаті — сад Матері і Батька, Дідуся і Бабусі. Головне — уміти вкладати свої благородні почуття в людину, в працю. Якщо ти живеш в селі, посади яблуню для самотної людини, якій нелегко жити через свою самотність. Достигнуть плоди — віднеси їх самотній людині. Даруючи радість іншим, ти підносиш себе”¹.

У цій розповіді В.О. Сухомлинського яскраво помітна думка про важливість екологічного виховання в процесі формування морально-духовних цінностей особистості дитини.

¹ Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 218.

22. ДИТИНА ЖИВЕ Й ДІЄ У ПРАВОВОМУ ПОЛІ

Життєдіяльність кожної людини (дитини також) відбувається в конкретному соціальному середовищі. Вона має регулюватися відповідними правовими нормами, передусім Конституцією, законами держави та іншими правилами поведінки людини в установах, організаціях, підприємствах, закладах освіти, в побуті та ін. Тому знання правових норм, їх дотримання й виконання — це сфера моральної поведінки особистості.

У статті 1 Конституції України визначено, що Україна — суверенна й незалежна, соціальна й правова держава, що зобов'язує кожного громадянина володіти високою правовою культурою.

Упродовж століть український народ жив в умовах авторитарної системи, де наполегливо утверджувалася диктатура начальника й нехтувалася сила закону. Тому в народі поширеною була думка: “Закон як дишло — куди повернув, туди й вийшло”. У демократичному суспільстві має панувати диктатура закону.

Римський політичний діяч Марк Тулій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.) учив: “Треба бути рабом закону, аби залишитися вільним”.

Нагальна потреба широкого правового виховання громадян зумовлюється зростанням творчої, організаційної, координаційної ролі права в соціальному, політичному й економічному розвитку суспільства. Метою правового виховання є формування в громадян високої правової культури, яка складається передусім зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків, готовності дотримуватися й сумлінно виконувати визначені вимоги, котрі виражають волю й інтереси народу.

Щоб бути вільним, треба підкорятися законам.

Античний афоризм

В.О. Сухомлинський, звертаючись до дітей, писав: “Поважай і виконуй закони держави. Держава — це воля трудового народу, що захищає своє щастя, благополуччя, недоторканність кожної особи. У законах — концентрація багатвікової мудрості і постійного прагнення до торжества добра і справедливості. <...> Умій поважати норми людських відносин, які склалися протягом багатьох віків. <...> Порушуючи право, ти стаєш несправедливим до своїх співвітчизників і заслуговуєш осуду. Від маленького, здавалося б, правопорушення — один крок до злочину. <...> Уміння підкорятися закону, дисципліні, порядку — найвищий вияв свободи.

Мудрість володіння і владарювання свободою — ось у чому одна з таємниць виховання, ось де той пензель, яким ми, художники людської досконалості, творці моральної краси, повинні володіти тонко й сильно, делікатно і — це не перебільшення — нещадно! Ця мудрість і цей пензель однаково потрібні і педагогові, і батькам. Там, де ця мудрість і в сім'ї, і в школі досягає вершини, в результаті виходить чудова людина”¹.

Коли мова йде про формування правової культури людини, варто усвідомлювати, що правила поведінки, закони повинні бути справедливими, досконалими, спрямованими на забезпечення оптимальних умов для життєдіяльності людини, мати гуманістичну орієнтацію, забезпечувати захист прав і достоїнств особистості. До провідних завдань правового виховання належать такі:

¹ Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 322—323.

1. Формування правової свідомості як головного чинника, що визначає особливості поведінки особистості. Цей процес досить тривалий і складний. Свідомість формується на основі правових знань, поглядів, уявлень, почуттів, переконань.

2. Вироблення у вихованців умінь, навичок, звичок поведінки відповідно до правових норм. А.С. Макаренко, говорячи про важливість формування в особистості свідомої дисципліни, зауважував: “Наше завдання не тільки виховати в собі правильне, розумне ставлення до питань поведінки, але ще й виховувати правильні звички, тобто такі звички, коли б ми робили правильно зовсім не тому, що сіли і подумали, а тому, що інакше не можемо, а тому, що ми так звикли. І виховання цих звичок — значно важча справа, ніж виховання свідомості”¹.

3. Формування у вихованців активної позиції у правовій сфері, що має виявлятися в нетерпимому ставленні до правопорушень, прагненні боротися з цим явищем.

4. Подолання в правовій свідомості вихованців помилкових поглядів і переконань, які сформувалися раніше в негативному середовищі. Це вже сфера діяльності, пов’язана з перевихованням.

Основи правової культури дитини закладаються безпосередньо в сім’ї. Дитині лише 2—3 роки. Вона ще не обізнана з Конституцією, правовими нормами. Але в кожній родині залежно від соціально-економічних умов, традицій склалися чи складаються певні норми й правила співжиття членів маленького колективу. Наприклад, у конкретній сім’ї усталені такі норми й правила поведінки:

- прибирати свою постіль;
- уранці, прокидаючись, говорити до членів родини “Добрий ранок”;
- обідати за столом, не сьорбати з ложки, не кришити хлібом на скатертину, не вести тривалих розмов;
- дякувати мамі за сніданок чи обід;
- прибирати після себе посуд (а потім і мити);
- доглядати за собакою;
- чистити своє взуття.

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 5. — С. 397.

Мають бути певні норми й правила, які стосуються дорослих членів сім'ї — тата, мами, бабусі, дідуся. Уся домашня влада має становити узгоджені дії мами і тата. Батьки повинні завчасно домовитися між собою про доцільність запровадження тих чи тих правил і норм. Другий крок — ознайомити з ними членів родини, пояснити сутність цих правил, необхідність їх виконання та важливість тих чи тих норм поведінки для блага родини й самої дитини. Суттєвими є дії батьків, спрямовані на оволодіння дитиною методами й засобами дотримання встановлених правил. Тут потрібні від батьків вияв терпимості й наполегливості. Маленька дитина на перших етапах своєї діяльності щодо дотримання встановлених правил зазнає багато труднощів. Адже у неї ще не сформувалися необхідні вміння. Тому дорікати синові чи доньці за помилки, незграбність аж ніяк не треба. Це може лише загальмувати дії дитини, породити розпач і розчарування у своїх діях. Навпаки, старші мають помічати успіхи дитини в старанності виконання тих чи тих правил і схвалювати ці дії, пам'ятаючи народну мудрість: “Боги і діти живуть там, де їх хвалять”. Такі прийоми стимулюють внутрішні сили дитини на позитивні дії.

Наприклад, донька знає, що після гри всі іграшки треба в певному порядку скласти в шафу. Довго трудилася Настуся над виконанням цього правила.

— Мамо, я вже склала іграшки.

— Давай, Настонько, подивимося, чи зручно їм у шафочці.

Подивилися. Мама виявила, що не все в порядку: ляльки просто складені на купу, а зверху ще й ліжечком придавлені.

— Давай, доню, зручніше розмістимо наших лялочок, — зауважила лагідно мама й разом з Настусею почала наводити порядок.

— Бачиш, тепер усім зручно й красиво. Запам'ятала, в якому порядку треба розміщати іграшки?

— Угу...

— Молодець, моя люба.

А ввечері, коли повернувся з роботи тато, а старший братик прийшов зі школи, мама за вечерею, ніби між іншим, дивлячись на Настоньку, сказала:

— Наша Настуся сьогодні гарно посклала в шафі свої іграшки.

— Молодчина ти наша, — додав тато й погладив доньку по голівці.

Другим важливим етапом формування правової культури дитини є висунення вимог до виконання тих чи тих правових норм. Тільки діалектичне поєднання ознайомлення дитини з необхідними правилами поведінки, формування щодо них переконань з розумними вимогами дадуть бажані результати. До того ж у родині між усіма її членами мають чітко простежуватися узгодженість і єдність у висуненні вимог, доведенні їх до кінця. Якщо ж тато буде ставити одні вимоги, а мама — інші, можливо дещо послаблені, то дитина почне маніпулювати, спекулювати своїм ставленням як до виконання правил, так і до батьків. У цьому діалектичному процесі ні в якому разі не можна потурати дитині, дозволяти їй нехтувати правилами й нормами “родинного кодексу”, бо як говорить народна мудрість: “Потурай малому: то виросте, буде тебе на старість бити”. Або: “Дитині дай волю, то сам підеш у неволю”, “Гарна мазана паляниця, а не дитина”.

Суттєвим аспектом правового виховання дітей у сім’ї є власна поведінка батьків. Російський письменник Л.М. Толстой, говорячи про труднощі й помилки родинного виховання, зазначав: “Усі труднощі виховання випливають з того, що батьки не тільки не позбавляються своїх недоліків, а навіть не визнають їх недоліками, виправдовують їх у собі, хочуть, щоб цих недоліків не було в дітей. У цьому всі труднощі і вся боротьба з дітьми”.

Діти в особі батьків мають бачити ідеал, взірець прояву правової культури взагалі й дотримання елементарних правил та норм поведінки в сім’ї зокрема. Водночас батьки повинні з повагою ставитися до Конституції та законів України і норм життєдіяльності людини в суспільстві й ознайомлювати з ними своїх дітей, формувати в них відповідальність за дотримання загальнодержавних правових норм поведінки людини. Коли цього немає, страждають і батьки, і діти. Відбувається моральна, правова деградація особистості.

Чільне місце в системі формування правової культури дітей посідає такий важливий чинник, як повага до особистості. Батьки, педагоги на різних рівнях виховання мають усвідомлювати, що мірою всіх наших дій є людина. Дитина — це повноцінна людина. Лише повага до особистості дитини, піднесення її вагомості й значимості в суспільстві дає підстави для вимог до неї.

Польський педагог Януш Корчак у діалозі з вихователем на запитання “Що визначає право дітей на повагу?” відповідав: “Дитина — іноземець, вона не розуміє мови, не знає напрому вулиць, не знайома із законами і звичаями... Потрібен гід, який гречно відповість на питання. Поважайте її незнання! Поважайте працю пізнання! Поважайте невдачі та сльози! Поважайте власність дитини та її бюджет! Поважайте таємниці й відхилення важкої роботи росту! Поважайте цю годину і сьогоднішній день!”

Дитина росте, стає підлітком, юнаком, дівчиною. Одночасно зростають і розширюються вимоги суспільства до неї. Тому й батьки спільно з учителями-вихователями мають продовжувати формувати правову культуру молодих людей.

Якщо людина тверда, рішуча, добродушна і скупа на слова, вона близька до істинної людяності.

Конфуцій

23. РОЗУМНИМИ НАРОДЖУЮТЬСЯ ЧИ СТАЮТЬ?

Людина належить до виду *homo sapiens* — людини розумної. Їй властиве активне пізнання навколишньої дійсності, оволодіння інтелектуальним досвідом попередніх поколінь, систематизація його і на цій основі підняття щаблями соціального прогресу.

Властивість добродетелі полягає, швидше за все, в тому, щоб робити добро, а не приймати його, і в тому, щоб здійснювати більше добрих вчинків, аніж в тому, щоб не здійснювати негідних.

Арістотель

Розумове виховання людини залишається важливим чинником усебічного гармонійного розвитку особистості. Народ споконвіку приділяв значну увагу розумовому вихованню нащадків. Поряд з морально-духовними цінностями завжди високо ставили розум людини. Ця істина стверджується в різних джерелах української народної педагогіки — легендах, піснях, казках, прислів'ях та ін. Вдумаємося в зміст українських прислів'їв: “У кого розум, у того й щастя”, “Не краса красить, а розум”, “Голова без розуму, як ліхтар без свічки”, “Розум дорожчий від грошей”, “Не бажай синові багатства, а бажай розуму”, “Вчення

світло, а неучення — темрява”, “За науку цілуй батька й матір у руку”, “Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі” та ін.

В українських народних казках нерідко бачимо зіставлення розумних і дурних, ефективність діяльності перших і нікчемність других. “Було собі три брати, — розповідається в казці “Три брати”. — От найменший усе робить не так, як люди. То ті брати на нього й кажуть: дурень! Дурень та й дурень — так уже його всі звать. Розумні брати в хазяйстві порядок дають, а дурня посилають свинею пасти”¹.

Важливе місце в розумовому вихованні посідають казки, які відкривають двері у світ пізнання, привчають дитину послідовно й логічно викладати думки. У народі кажуть: “Гарна пісня ладом, а казка — складом”, “Казка від початку починається, а до кінця читається, в середині не перебивається”. Казки приваблюють дітей цікавим змістом, образною мовою, дохідливістю сюжету. Усе це позитивно впливає на розумовий розвиток малої дитини, сприяє становленню культури мислення, формує увагу, розвиває пам’ять. В.О. Сухомлинський писав: “Казка, гра, фантазія — животворне джерело дитячого мислення, багатородних почуттів і прагнень. Багаторічний досвід переконує, що естетичні, моральні та інтелектуальні почуття, які народжуються в душі дитини під враженням казкових образів, стимулюють потік думки, який пробуджує до активної діяльності мозок, зв’язує повнокровними нитками живі острівці мислення... Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Без казки — живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, — неможливо уявити дитячого мислення і дитячої мови як певного ступеня людського мислення і мови”².

Народ завжди турбувався про інтелектуальний розвиток людей з дитячого віку. Крім іншого, для цього використовуються загадки. Вони розраховані на дітей молодшого, середнього й навіть старшого віку. З погляду сучасної педагогіки звертаємося до проблемного навчання, яке сприяє розумовому розвитку дитини. Але народна педагогіка ще здавна використовувала

¹ Українські народні казки. — Л., 1966. — С. 193.

² Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 3. — С. 176—177.

засоби, які стимулювали розумову активність дітей. Ось лише окремі приклади:

- Два брати у воду дивляться, та вони навік не зійдуться (бе-реги).
- Через річку повисло червоне коромисло (веселка).
- Я — вода і на воді плаваю (крига).
- Біле, а не цукор, м'яке, а не вата, без ніг, а йде (сніг).
- На літо вдягається, а на зиму одягу цурається (дерево).
- Зайде в дім — не виженеш дрючком, прийде час — сам вийде (промінь сонця) та ін.

Хіба такі загадки не збуджують думку дитини? Та навіть доросла людина не байдужа до таких “мудростей”. Кожен запитує себе: “А що це?”

Розумове виховання спрямоване на розв’язання таких завдань:

1. Опанування системи знань про наукові засади розвитку природи й суспільства.
2. Розвиток потенційних інтелектуальних сил особистості.
3. Формування культури розумової праці.

У розв’язанні завдань розумового виховання треба виходити з постулату, що основним багатством окремої людини й людської спільноти є інтелектуальне багатство. Якраз цим критерієм визначається престижність тої чи тої держави у світовому співтоваристві. Тому провідним завданням розумового виховання є створення оптимальних умов для розумового розвитку особистості, максимальне використання можливостей людини для зростання її інтелектуальних сил.

Інтелект (від лат. *intellectus* — пізнання, розуміння, розум) — це суб’єктивна здатність істот здійснювати доцільно орієнтовану діяльність, що виражається у пристосуванні до середовища, його творчій зміні¹.

У системі розумового розвитку людини важливе місце посідає мислення. **Мислення** — це процес опосередкованого відобра-

¹ Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. — К.: Вид-во УРЕ, 1986. — С. 234.

ження об'єктивної дійсності, тобто такої ідеальної діяльності, коли інформація про дійсність одержується через зіставлення, перетворення та взаємозв'язок пізнавальних образів¹.

Перед людиною до розуму три шляхи: шлях розмірковування — це найбільш благородний; шлях наслідування — найбільш легкий; шлях особистого досвіду — найбільш важкий.

Конфуцій

Розумове виховання передбачає оволодіння людини низкою важливих розумових операцій: аналізом, синтезом, порівнянням, систематизацією.

Важливим завданням є формування інтелектуальних умінь, до яких відносять: загальні вміння (слухати, читати, усно висловлювати свої думки, писати, працювати з книгою, іншими джерелами інформації) та спеціальні вміння (читати ноти, карти, схеми, слухати музичні твори, користуватися довідковою літературою). Усі ці вміння — важлива передумова становлення культури розумової праці.

Завданням розумового виховання мають перейматися різні соціальні інституції — сім'я, дошкільні виховні заклади, школа, позашкільні дитячі виховні заклади, засоби масової інформації та ін.

Зрозуміло, що провідне місце в розв'язанні завдань розумового виховання мають займати загальноосвітні навчально-виховні заклади (школи, гімназії, ліцеї, колегіуми). Яка ж роль у справі розумового виховання належить сім'ї? Передусім батьки повинні створювати оптимальні умови для інтелектуального розвитку дітей, соціально-психологічної підготовки їх до навчання в школі.

Наука для людини — як серце для життя.

Українське прислів'я

Батьки завжди хочуть бачити своїх дітей розумними. Але треба знати, що розумною дитина не народжується. Вона отри-

¹ Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. — К.: Вид-во УРЕ, 1986. — С. 379.

мує від батьків через генну інформацію лише задатки, що становлять собою потенції для подальшого розвитку інтелекту.

З раннього віку дитина починає активно пізнавати навколишній світ. Її цікавить усе, що вона бачить, з чим стикається. І без кінця ставить запитання з надією отримати відповідь. Чому ж так важливі оті дитячі “Чому?”, “Де?”, “Коли?”, “Як?” Тому, що утвердження свого Я, котре розпочинається з трьох років і характеризується безкінечним “Чому?”, є виявом внутрішнього стимулу інтелектуального розвитку дитини. З іншого боку, у цьому виявляється прагнення малюка до спілкування з батьками, старшими членами родини. А запитання дитина вигадує найрізноманітніші, часто непередбачені.

- А чому в мами є молочко для маленьких, а в тата немає?
- Хто зробив дірки в носі?
- Чому кішки не носять капці?
- Чому собаки не ходять в ясла?
- Чому маленьке курчатко не спить у ліжечку?
- Хто лє воду з неба?

Не краса красить, а розум.

Українське прислів'я

І так без кінця-краю. Батьки, дбаючи про інтелектуальний розвиток дитини, не повинні байдуже ставитися до її інтересів: “Відчепися, бачиш, я зайнятий іншими справами!”, “Як ти набридла мені своїми “чому?” та “хто?”! Виростеш — про все дізнаєшся”. Не задовольняючи пізнавальні інтереси дитини, батьки різко й грубо гальмують її інтелектуальний розвиток. Потрібно знаходити час і можливості для задоволення дитячих інтересів. Але давати такі відповіді на чергове “Чому?”, щоб вони були доступні для дитячого розуміння. Від кількості “Чому?”, які звучать у вашій оселі, можна визначити рівень інтелектуального розвитку дитини, її обдарованості. Коли дитина не ставить подібних запитань — це сигнал про неблагополуччя в її розвитку. Діти можуть перестати задавати “Чому?” і через те, що не отримують належної відповіді. Це змушує їх пізніше задовольнятися неправдивою, вульгарною інформацією.

Пригадується історія життя маленького хлопчика Сергійка. В його родині, яка мешкала в приватному будинку із садом, невели-

ким городом, було три покоління: тато й мама, бабуся й дідусь, прабабуся й прадідусь. Тато (інженер), мама (вчителька), бабуся (майстер пошиття одягу), дідусь (слюсар) — усі працювали. Лише прабабуся й прадідусь “залишалися на господарстві”. Сергійко не відвідував дитячого садочка, але весь час спілкувався з кимось із членів родини. Його теж називали “чомучкою”. Усі дорослі будь-де (в оселі, в саду, на городі, під час прогулянок і т. ін.) намагалися задовольнити його пізнавальні інтереси. Сергійка не вчили завчасно ні читати, ні писати, ні рахувати. Проте читали йому багато казок, оповідань, наспівували з ним дитячі пісеньки, залучали до участі в різних іграх, запрошуючи сусідських дітей. У сім років, коли треба було йти в школу, Сергійко вирізнявся високим рівнем інтелектуального розвитку. Розпочинаючи навчання в першому класі, він з великим задоволенням і бажанням пізнавав мудрість читання, письма, математики.

Ні один наставник не повинен забувати, що його найголовніший обов'язок полягає у привчанні вихованців до розумової праці, і що цей обов'язок більш важливий, аніж передача самого предмета.

К.Д. Ушинський

Особливу вагу в інтелектуальному розвитку дитини мають ігри. Гра — головне заняття дітей, що передує шкільному навчанню й вихованню. Ігри розвивають духовні й фізичні сили дитини: увагу, пам'ять, уяву, естетичний смак. Вони привчають до дисципліни, виховують почуття товариськості, дружби, колективної діяльності. “Гра є вищим рівнем дитячого розвитку, — писав німецький педагог Ф. Фребель. — Вона — природне відображення внутрішнього світу, зображення його за його власною необхідністю й потребами... Ігри цього віку — це своєрідні бруньки всього майбутнього життя, тому що в них розвивається і виявляється вся людина у своїх найтонших задатках”¹.

І виховання, і освіта — не віддільні. Не можна виховувати, не передаючи знань, всяке знання виховує.

Л.М. Толстой

¹ Фребель Ф. Воспитание человека // Хрестоматия по истории педагогики: В 4 т. — М.: Учпедгиз, 1940. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 355.

24. ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

Усі матеріальні й духовні цінності на землі створені працею людей. “Людина, — писав К.Д. Ушинський, — народжена для праці; праця становить її земне щастя, праця — кращий охоронець людської моральності, і праця ж повинна бути вихователем людини”. Цієї ж думки дотримувався і Л.М. Толстой: “Ніщо так, як праця, не облагороджує людину. Без праці не може людина дотримуватися своєї людської гідності”.

По одягу зустрічають, по розуму проводжають.

Українське прислів'я

Невипадково українська народна педагогіка приділяла особливо велику увагу трудовій діяльності людей, трудовому вихованню дітей, зокрема соціально-педагогічній підготовці їх до праці. Уже з раннього віку через колискові пісні, утішки, різні заклички дитина засвоювала зміст слів “праця”, “робота”, “працювати”, “ледар” тощо. Персонажі колискових пісень зазвичай наділені казковими, привабливими для маленьких дітей рисами. Є цикл колискових пісень про котика “Ой, котику, котику”, “Ой, ти котику сірий”. “Ой був собі коточок”, “Ходить кіт по горі” та ін. У всіх піснях котика закликають працювати —

копати грядку, ловити рибу, піч топити, учитися шити, горох молотити та ін. Котика за це пестять, вихваляють. А того котика, який не хоче працювати, навіть карали: “Бити кицю, бити — не хоче робити”. Котика, який украв у бабусі квітку, піддають осуду й покаранням: “Стала Галя ката бити, щоб не вчився так робити”. У піснях, які дитина чує ще в колисці, наголошується, що найвища нагорода — пошана й вдячність від людей, для яких результати праці стали в пригоді. Наприклад, у колисковій пісні “Ой був собі котик” дитина чує таке:

Не вчись, котику, красти,
А вчись робити —
Черевички шити,
Та й недорогії —
По три золотії.
Будуть люди купувати,
Будуть тебе шанувати.

Дитина, слухаючи колискові пісні, на несвідомому рівні за-
своєє істину: навколо всі працюють — і котики, і півники,
і курочки, і кізоньки; засуджують тих, хто не хоче працювати.
Перед малюком постає висновок: коли всі працюють, то й він
повинен працювати, щоб виправдати довіру тата й мами:

*Праця — єдине доступне людині на землі і єдине гідне
її щастя.*

К.Д. Ушинський

Люлі, люлі, дитино,
Поїдемо по сіно,
Візьмемо тебе із собою,
Ти там будеш слугою.
Ти там будеш коні пасти,
А ми будемо сіно класти.

Велика кількість прислів'їв і приказок тісно пов'язана з тру-
довою діяльністю людей:

1. Землю прикрашає сонце, а людину — праця.
2. У праці — краса людини.

3. Якщо хочеш старість спокійну мати, мусиш змолоду гарно працювати.

4. Коріння праці гірке, але плоди — солодкі.

5. Щоб людиною стати, треба працювати.

6. Праця — ключ до щастя.

7. Чоловік свою долю працею кує.

8. Щастя не в хмарах ховається, а працею здобувається.

Навіть у загадках певне місце народ відводить темі праці й знаряддям, які пов'язані з нею: “Чотири грають, два танцюють, один сидить і все чує” (пара коней, віз, візник); “Загадаю загадку, закину на грядку, нехай моя загадка до літа лежить” (озимина, посіяна в полі); “Б'ють мене ціпами, ріжуть мене ножами; за те мене отак голублять, бо всі мене дуже люблять” (хліб) та ін.

Завжди філософи, учені, письменники, педагоги, державні, політичні діячі підносили культ праці як найважливіший чинник життєдіяльності людини. Звернемо увагу лише на окремі з них:

1. Призначення людини — розумна діяльність (Арістотель).

2. Справжнім скарбом для людей є вміння трудитися (Езоп).

3. Як хто працювати не хоче — нехай той не їсть (Євангеліє).

4. Прокинувшись уранці, запитай себе: “Що маю робити?” Увечері перед сном: “Що я зробив?” (Піфагор).

5. Чим краще добро, тим більшим трудом окопаює, як ровом (Г.С. Сковорода).

6. Найвище благо життя — це праця (Л.М. Толстой).

7. Виховання має не лише розвинути розум людини й дати їй обсяг відомостей, але необхідно запалити в ній жадобу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим (К.Д. Ушинський).

8. Правильне виховання неможливо собі уявити як виховання нетрудове (А.С. Макаренко).

На новому етапі суспільного розвитку В.О. Сухомлинський, підтримуючи народні традиції в царині виховання, називав працю невичерпним джерелом виховання всебічно розвиненої особистості. “Виховну місію школи, — писав В.О. Сухомлинський, —

ми вбачаємо в тому, щоб праця увійшла в духовне життя особистості, в життя колективу, щоб захоплення працею уже в роки отрочества й ранньої юності стало однією з найважливіших якостей людини”¹.

У трудовому напруженні виховується не тільки робітнича підготовка людини, а й підготовка товариша, тобто виховується правильне ставлення до інших людей – це вже буде моральна підготовка.

А.С. Макаренко

Батькам варто зважати ще на один суттєвий аспект трудового виховання. Людина прагне до утвердження себе в колективі, у суспільному середовищі взагалі на основі престижу, а також бажає відчувати радість, задоволення від діяльності. Якщо дитина (та й доросла людина) залучена до бажаних видів трудової діяльності, це приносить задоволення, радість, насолоду. Якщо ж немає можливості займатися працею (а отже, відчувати радість діяння, мати задоволення), а психологічні потреби в ній залишаються, особистість змушена вдаватися до сурогатів, за допомогою яких можна штучно викликати ілюзорне відчуття задоволення, радості. Такими засобами є тютюн, алкоголь, наркотики, деякі хімічні препарати. Це призводить до фізичного й соціально-психологічного ослаблення частини людей і суспільства. У цьому сенсі слухними є думки відомого лікаря, ученого, філософа, письменника М.М. Амосова: “Ми не можемо орієнтувати суспільство лише на ослаблених людей. Спроба зробити їх щасливими, оберігати від необхідності напружуватися ні до чого не приведе: слабкий залишиться слабким — і нещасним. А в сильних рівень щастя знизиться — вони детренуються, стануть більш слабкими, втратять високі орієнтири. Думаю, що не можна, виховуючи людей, всю ставку робити лише на свідомість та інтерес до роботи. Я — за інтерес і за свідомість. Але крім того, варто пам’ятати, що біологія все одно візьме своє. Вона... вимагає також жорсткої необхідності. Природа диктує певний рівень необхідності в роботі, нижче якого спускатися

¹ Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 1. — С. 166.

не можна. Якщо орієнтуватися на рівень щастя пасивних людей, які згодні на щастя “маленьке”, лише б робота була “легшою”, тоді ми знизимо рівень всіх інших людей. І, отже, знизимо потенціал майбутнього покоління. Це досить небезпечно”¹.

Чоловік свою долю працею кує.

Українське прислів'я

Таке зауваження вченого, який тривалий час займався дослідженнями філософії людини, актуальне й на початку ХХІ століття. Запровадження нових технологій, побудованих на автоматизованих системах, входження їх навіть у побут (порохотяги, пральні машини, кухонні комбайни та ін.) звільняє людину від поширених раніше видів ручної праці. На перший погляд, це ніби благо. Але людина ще з раннього дитячого віку усувається від діяльності, що негативно впливає на розвиток особистості (фізичний, психічний, соціальний), веде до ослаблення її фізичних і психічних сил. До того ж батьки під впливом науково-технічного прогресу переважно стоять на позиціях “охоронної педагогіки”, тобто прагнуть будь-що оберігати своє дитя від всіляких напружень. А особливо у сфері праці (як фізичної, так і розумової). Таким чином нібито турбуємося про щастя дітей, а насправді, створюючи для них парникові умови розвитку й життєдіяльності, робимо їх слабкими, немічними. “Парникове виховання” стає на перешкоді природного розвитку особистості. Порівняймо розвиток рослин. У парнику висівають помідори, перець; створюють оптимальну температуру, ретельно поливають, удобрюють. І справді, вирости гарні, ніби вповні розвинені рослини. Але настає час висаджувати розсаду у відкритий ґрунт. А там сонце, вітер, не завжди вдосталь води. І розсада помідорів робиться кволою, листочки пожовкли, схилилися до землі. Окремі навіть загинули. Треба чимало часу, аби рослини акліматизувалися, розпочали рости. Те саме спостерігаємо і у тварин.

Улітку діти спіймали дитя плямистої кози. Принесли додому, старанно годували кізку, давали навіть ласощі — пряники, цукерки та ін.

¹ Амосов Н.М. Жизнь человека и условия ее прочности // Наука и жизнь. — 1976. — № 9. — С. 68—69.

На зиму поселили її в теплому хлівці поряд з коровою й телям. Росла кізка здоровою, веселою, гралася з дітьми. На весну забував ліс, і тато й мама порадили дітям відпустити вже дорослу козу в ліс: “Хай живе на волі. Там уже і їжі багато”, — казали батьки. Відвели козу вглиб лісу й відпустили. Та вона ніяк не хотіла залишатися наодинці — усе поверталася й бігла за дітьми. Діти навіть ховалися від неї. А на другий день коза прийшла до оселі, діти вийшли її зустрічати, давали їй ласощі. Далі відвідини кізкою своїх благодійників були все рідшими й рідшими. Коза схудла. А з часом зовсім перестала приходити до своєї зимової оселі. Діти сумували за нею. Та мама втішала їх: “Уже призвичаїлася в лісі, там багато соковитої їжі. Адже то її природна оселя”. З часом, тато-лісник разом з дітками поїхали мотоциклом оглядати ліс. І в глибокому яру побачили свою красуню. Вона лежала під деревом: худа, уся тремтіла, на шкірі були видні сліди покусів, на задню ніжку не могла стати. Зраділи всі, й тато сказав: “Заберемо кізоньку додому. Вона виросла в нас у теплі, у добрі й виявилася не готовою до самотійного мешкання в лісі — ні їжу здобути, ні захистити себе”.

Нині нерідко можна почути міркування про заборону праці дітей, бо це, бачте, не відповідає вимогам Декларації про права дитини. Такий категоричний підхід до цієї проблеми суперечить природі, соціальному статусу людини. “Постійна праця є закон як мистецтва, так і життя” (О. де Бальзак).

У трудовому напруженні виховується не тільки робітничача підготовка людини, а й підготовка товариша, тобто виховується правильне ставлення до інших людей — це вже буде моральна підготовка.

А.С. Макаренко

Можна і треба забороняти експлуатацію дитячої праці з метою наживи. Але штучно вилучати дитину зі сфери трудової діяльності — означає робити її фізичною і моральною калікою, в кінцевому результаті — зупинити розвиток суспільства.

К.Д. Ушинський свого часу проникливо зауважив: “Якби люди винайшли філософський камінь, то біда була б ще не велика: золото перестало б бути монетою. А якби вони знайшли казковий мішок, з якого вискакує все, чого душа забажає, або

винайшли машину, яка цілком заміняє всяку працю людини, одне слово, разом досягли тих результатів, яких добиваються техніки і політикоекономи, то сам розвиток людства зупинився б: розпуста і дикість заволоділи б суспільством, саме суспільство розпалося б, і не одна політекономія (чому вона тоді служила б?) була б викреслена із списку людських знань: із знищенням необхідності особистої праці історія повинна припинитися”¹.

Розумний порадиться, а дурень сам за всіх вирішить.
Українське прислів'я

Аби запобігти краху розвитку суспільства взагалі, уберегти людську спільноту від зубожіння, необхідно, по-перше, утверджувати в суспільстві та в окремій родині *культ праці* і, по-друге, кожную дитину з раннього віку треба вводити в сильну трудову діяльність з урахуванням її анатомо-фізіологічних і психічних можливостей. Дитина самою природою спрямована на певну трудову діяльність. Від маленької дитини чуємо безкінечне: “Я сам”, “Я сама”. Якщо батьки задовольняють це бажання малюка, він поступово включається в різні види трудової діяльності. Оскільки, як писав К.Д. Ушинський “праця — єдине доступне дитині на землі і єдине гідне її щастя”. Варто вилучити дитину з цього процесу (“Мама сама зробить. Виростеш — ще напрацюєшся”), як вона почне поступово уникати будь-яких видів праці, ставатиме на шлях споживача результатів праці інших, перетвориться зрештою на утриманця.

Можна лише з жалем констатувати, що в останні десятиліття в нашій країні на державному рівні через засоби масової інформації (електронні й друковані), по суті, не утверджується культ праці, мало розповідається про ефективну працю людей. Натомість наполегливо утверджують культ розваг, легкого життя. Це надто небезпечна тенденція. Вона веде до деградації покоління молоді.

¹ Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні // Вибр. пед. тв.: У 2 т. — К.: Рад. шк., 1983. — Т. 1. — С. 106.

Оскільки необхідність трудового виховання зумовлена загальнолюдськими потребами життя людини в суспільстві та природному середовищі, то основними його завданнями є такі:

1. Формування в людини розуміння необхідності праці як активної життєдіяльності.
2. Створення соціально-психологічних умов для підтримання й розвитку фізичного та психічного напруження особистості, щоб забезпечити в суспільстві достатній рівень працездатності.
3. Соціально-психологічна підготовка особистості до праці.
4. Вироблення у вихованців уміння й навичок у певних видах продуктивної праці.
5. Виховання поваги до людей праці та бережливе ставлення до її результатів.

Людина народжена для праці; праця становить її земне щастя, праця – кращий охоронець людської моральності, і праця ж повинна бути вихователем людини.

К.Д. Ушинський

Талановитий український педагог В.О. Сухомлинський, який наполягав на ранньому залученні дітей до праці, сформулював такі принципи (від лат. *princĭpium* — основа, начало) трудового виховання:

1. Єдність трудового виховання і загального розвитку — морального, інтелектуального, естетичного, фізичного.
2. Розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності в праці.
3. Висока моральність праці, її суспільно корисна спрямованість.
4. Раннє залучення до продуктивної праці.
5. Різноманітність видів праці.
6. Постійність, безперервність праці.
7. Наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці.
8. Творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук.
9. Наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок.
10. Загальний характер продуктивної праці.

11. Посильність трудової діяльності.
12. Єдність праці і багатогранного духовного життя¹.

Означені принципи є вихідними, визначальними положеннями організації трудового виховання як у сім'ї, так і в освітніх навчально-виховних закладах. Варто лише творчо підходити до їх реалізації в конкретних умовах.

Людина працююча, по-моєму, найщасливіша людина в світі, особливо якщо праця її має таку високу, таку благородну мету.

Т.Г. Шевченко

Які ж напрями трудового виховання дітей повинні здійснюватися безпосередньо в родині? По-перше, батьки мусять бути працюючими людьми, показувати своїм дітям взірець для наслідування, постійно переконувати їх, що праця — головний чинник добробуту й успіху в житті, піддавати осуду неробство, лінощі.

По-друге, в сім'ї необхідно створити сприятливі умови й залучити дитину до конкретної діяльності, аби вона відчула радість і задоволення від власної праці. “Єдність праці й емоційно-естетичного виховання досягається тим, — писав В.О. Сухомлинський, — що людина, пізнаючи світ працею, створює красу, утверджуючи цим у собі почуття краси праці, творчості, пізнання”².

По-третє, виховуючись у родині, діти повинні мати постійні обов'язки, які потребують трудових зусиль залежно від вікових можливостей. Згодом такі обов'язки мають ускладнюватися.

Можна назвати кілька видів дитячої праці (зрозуміло, що в кожній сім'ї з огляду на обставини, умови життя можна значно розширити цей перелік):

1. Доглядати за квітами в кімнаті.
2. Витирати пил з підвіконь, стільців тощо.

¹ Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 4. — С. 301—309.

² Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 569.

3. Годувати кішку.
4. Прогулювати собачку.
5. Мити посуд.
6. Стежити за порядком на книжкових полицях.
7. Отримувати газети, журнали, акуратно складати їх на відведеному місці.
8. Чистити взуття.
9. Підтримувати порядок у побутових приміщеннях.
10. Прати дрібні речі.
11. Прасувати одяг, білизну.
12. Чистити килими.
13. Доглядати за домашніми тваринами.
14. Садити квіти й доглядати за ними.
15. Збирати ягоди.
16. Самостійно обробляти певну ділянку на городі.
17. Якщо є менші братики й сестрички, доглядати їх (учити одягатися, узуватися, відводити в дитячий садочок та ін.)
18. Заготовляти їжу для домашніх тварин.
19. Робити невеликі покупки в крамниці.
20. Допомогати мамі в приготуванні їжі та інших кухонних справах.
21. Допомогати татові в окремих господарських справах (ремонтувати огорожу, розчищати кущі й дерева, підв'язувати стебла помідорів та ін.).

Щоб людиною стати, треба працювати.

Українське прислів'я

Розподіляючи доручення між усіма членами родини, батьки дещо вивільняють себе від домашньої праці. Та головне — створити умови для виховання дітей-трудівників, наповнення їхнього життя відчуттями радості й задоволення, утвердження кожного з них як особистості.

Важливо турбуватися, щоб значна частина трудових обов'язків дітей була пов'язана безпосередньо з ручною працею. Оскільки “ручна праця, — підкреслював російський психолог П.П. Блонський, — величезний чинник розумового розвитку дитини”.

Ще один важливий аспект підвищення ефективності трудової діяльності дітей, забезпечення її впливу на духовне становлення особистості — заохочення їх за старанно виконані доручення. Виникає запитання: “Чи треба визначати матеріальну винагороду (платню) для дітей за виконання ними трудових доручень?” Дитина як член родинного колективу має навчатися працювати заради добробуту всієї сім’ї. Інша справа, коли дитина працює над виконанням трудових доручень в іншому господарстві, на якомусь виробництві — така праця має обов’язково оплачуватися.

Ніщо так, як праця, не облагороджує людину. Без праці не може людина дотримуватися своєї людської гідності.

Л.М. Толстой

Наприклад, відомі батьки й педагоги Нікітіни, які виховали шестеро дітей, у своїй праці “Ми, наші діти й онуки” розповіли про ефективну систему залучення дітей до праці. У зв’язку з економічними труднощами вони організували вдома “фабрику” з пошиву фартухів. Це була певною мірою гра “у фабрику”. Працею були охоплені всі члени сім’ї: тато, мама, діти. Усі працювали серйозно, з робочими місцями, розподілом обов’язків, з відповідним ритмом, боротьбою за якість. Усі питання на “фабриці” розв’язували на загальних зборах. У всіх були трудові книжки. “У нас була зарплата, — діляться досвідом Нікітіни, — кожен отримував її наприкінці місяця й урочисто розписувався у відомості, де зазначалася “кваліфікація” робітника, кількість робочих годин і сума: від 23 копійок у чотирирічній Юлі до 3—4 карбованців у швачок-мотористок — мами й десятилітнього Антона.

На самому початку нас вразило ставлення дітей до зароблених ними грошей. Це були зовсім не ті дармові гроші, які інколи давали їм ми або бабуся (купи, мовляв, що хочеться) і які ніколи не затримувалися в кишені — так їх відразу не терпілося витратити на морозиво, на шоколадку або на яку-небудь свистульку, яку через півгодини після купівлі можна було виявити де-небудь уже забутою або зламану без особливого жалю.

А ці — трудові! — навіть в голову не приходило витратити так легковажно й нерозумно. Вони багато разів перераховува-

лися, дбайливо складалися й витрачалися лише на потрібні речі, якими можна користуватися довго: авторучку, ніжик для заточення олівців, компас, записник і т. ін. Особливе задоволення дітям приносило те, що можна на свої гроші (нікого не треба просити) купити подарунок або пригостити всіх чим-небудь смачненьким у святковий день”¹.

Немає без наполегливого працелюбства ні талентів, ні геніїв.

Д.І. Менделєєв

Із цих спостережень батьків видно, як змінюється психологія дітей під впливом конкретної трудової діяльності. Зростають відповідальність, старанність, ощадливість.

Батьки й старші, залучаючи дітей до праці, мають дбати про дотримання техніки безпеки, пильнувати, аби це не зашкодило здоров'ю дитини.

Коли говоримо про трудове виховання, то маємо на увазі певні різновиди діяльності — фізичну й розумову працю. Коли дитина почала відвідувати школу, не варто виводити її зі сфери фізичної праці. Ці різновиди трудової діяльності мають гармонійно доповнювати один одного. Якщо в дитини сформувалася така риса, як розуміння необхідності праці взагалі, то й у сфері розумової праці вона матиме успіхи.

Завдання трудового виховання розв'язуються також у системі діяльності загальноосвітніх навчально-виховних закладів. По-перше, це розумова праця. По-друге — спеціальні уроки, спрямовані на формування в дітей умінь трудової діяльності. У реформованій школі учні старших класів мають отримувати знання з конкретної професійної діяльності.

Батьки повинні цікавитися змістом і напрямками трудового виховання дітей у школі, допомагати їм виконувати певні трудові завдання, дотримуватися єдності вимог школи й сім'ї щодо питань трудового виховання.

¹ Никитин Б., Никитина Л. Мы, наши дети и внуки. — М.: Мол. гвардия, 1989. — С. 151.

25. ДІТИ ОБИРАЮТЬ ПРОФЕСІЮ

1

Кореспондент дитячої газети завітала до школи з метою вивчити інтереси дітей різних вікових груп щодо їхньої майбутньої професійної спрямованості. Бесіду розпочала з учнями першого класу.

- Сергійку, ким ти хочеш бути?
- Банкіром, — випалив Сергійко.
- А чому саме банкіром? — доскіпувалася кореспондентка.
- Бо в нього багато грошей.
- А ти, Дмитрику, ким будеш, коли виростеш?
- Я буду... Ой забув... Шофером!
- Чому ти так вирішив?
- Я з дядьком Петром їздив на великій машині. Далеко, далеко їздили. Там ліс, річка. Гарно дуже.
- Ким станеш ти, Оксанко, коли виростеш?
- Я... я, напевне, вивчуся на кардіолога. Коли у мене боліло серце, я лежала в лікарні. Там усі тьоті кардіологи. Вони так гарно ставилися до нас. Я люблю за допомогою... Ой забула. Таке, що тьотя лікар закладає собі у вуха, а кружечок прикладає до грудей.
- Той апарат називається фонендоскоп, — підказує кореспондент.

— Тато уже купив того фонендоскопа, — зраділа Оксанка. — І я люблю слухати, як тукає серце в мами, у кішки, у Тяпи.

— Тебе як звати? — звернулася кореспондентка до хлопчика, який підняв ручку, щоб і його запитали.

— Мене звати Сашком, я раніше хотів бути тим, хто... Ой, як його... Той, що керує великим-великим поїздом. Так передумав. Напевне буду бригадиром.

— Яким бригадиром?

— Тим, який командує бригадою. Як їх... О, згадав — бандитами. Усі його слухаються й бояться.

— Звідки ти про це дізнався?

— Дивився з татом кіно по телевізору. “Бригада” називається.

Такі розмови з маленькими дітками про їхні майбутні професії досить цікаві. Проте випитувати в семирічних — десятирічних дітей про їхній професійний вибір недоречно й навіть некоректно з педагогічного погляду. Це вияв психолого-педагогічної неграмотності “випитувачів”. Адже ці дітки ще не мають соціального досвіду, в них не сформовані почуття самооцінки. Відверту розмову з цього приводу можна (й треба) вести з підлітками 14—17 років.

Коли нічого не роблять, люди вчаться робити бридке.
Античний афоризм

Більшість батьків непокоїть питання: якою буде доля їхніх дітей — майбутня професійна діяльність, власна сім'я. Так, для кожного юнака чи дівчини ці проблеми були й залишаються складними. Недарма кажуть: вибір професії — це вибір долі. І ще: “Без сім'ї й без роду — хоч з мосту та у воду”.

Батьки, як вихователі й педагоги в школі, мають надати допомогу юнакам і дівчатам у виборі професії з урахуванням анатомо-фізіологічних і психічних можливостей кожного. У світі є дуже багато професій. З раннього віку батьки повинні знайомити дітей з різними професіями, розповідаючи про їх привабливість із соціально-психологічного та економічного погляду. Нерідко діти ознайомлюються з особливостями професійної діяльності тата чи мами або близьких родичів, знайомих. Добре, коли дітям, які вже виростили, до вподоби професії, якими займаються батьки. Відрадно, коли з покоління в покоління

формується родинні династії педагогів, інженерів, лікарів, механізаторів, тваринників, агрономів, військових та ін.

Коли юнак або дівчина починають задумуватися над вибором майбутньої професії, батьки, учителі-вихователі можуть скористатися тестовими методиками, які допоможуть молодій людині визначити професійну спрямованість і коло спеціальностей, які відповідають їхнім анатомо-фізіологічним і соціально-психологічним можливостям.

Методика “Твої професійні можливості”¹

Мета: визначити професійну спрямованість особистості.

Хід виконання:

1. Запишіть таблицю з зазначеними нижче професіями:

1. Продавець 2. Учитель початкових класів	11. Слюсар 12. Радіомонтажник	21. Садівник 22. Зоотехнік	31. Креслярка 32. Друкарка	41. Маляр 42. Гравер
3. Токар 4. Автослюсар	13. Ветлікар 14. Тваринник	23. Плановик 24. Радіооператор	33. Архітектор 34. Фотограф	43. Учитель старших класів 44. Няня
5. Геолог 6. Грунтознавець	15. Економіст 16. Програміст	25. Актор 26. Шліфувальник діамантів	35. Вихователь дитсадка 36. Офіціант	45. Майстер зв'язку 46. Швачка
7. Коректор 8. Програміст	17. Художник 18. Музикант	27. Викладач технікуму 28. Адміністратор установи	37. Шофер 38. Слюсар-електромонтажник	47. Агроном 48. Біолог
9. Модельєр 10. Шліфувальник скляних виробів	19. Викладач ВНЗ 20. Лікар	29. Інженер-будівельник 30. Електромотажник	39. Лісничий 40. Пасічник	49. Телеграфіст 50. Поліграфіст

¹Фридман Л.М., Пушкина Т.А., Каплунович И.Я. Изучение личности учащегося и ученических коллективов. — М.: Просвещение, 1984. — С. 128—129.

2. У кожній клітинці закресліть небажану для вас професію й залишіть одну, найбільш привабливу.

3. У кожному вертикальному стовпчику зіставте між собою п'ять професій і оцініть їх за п'ятибальною системою (краща — "5" і до "1" без повторення), проставляючи оцінку в лівому нижньому куті.

4. Те саме виконайте по горизонталі, проставляючи оцінку у верхньому правому куті.

5. Складіть таблицю в клітинках з буквеними позначеннями. Кожна клітинка цієї таблиці відповідає певній клітинці із зазначенням професії:

Л	Т	П	З	Х
Т	П	З	Х	Л
П	З	Х	Л	Т
З	Х	Л	Т	П
Х	Л	Т	П	З

6. За кожною буквою підрахуйте кількість балів із двох оцінок у кожній клітинці (5 клітинок з кожної букви).

7. Складіть таблицю для занесення в неї загальних результатів:

Коди професій	Л	Т	П	З	Х
Кількість балів					
Місце за значенням					

8. Підсумуйте кількість балів з кожної букви й занесіть у таблицю та визначте місце за сумою балів (найвище — перше місце).

9. Розшифруйте коди літер:

Л: людина — людина; Т: техніка — людина; П: людина — природа; З: людина — знакова система; Х: людина — художній образ.

Для більш конкретного визначення професійної спрямованості доцільно скористатися ще однією тестовою методикою¹.

¹ Пекеліс В. Твои возможности, человек. — М.: Знание, 1984.

Інструкція. Спочатку дайте відповіді на запитання, наведені нижче. Для цього читайте перелік запитань від першого до п'ятдесят дев'ятого й одночасно робіть помітки в таблиці для підрахунку результатів анкетування:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII

Якщо ви “любите”, вам “подобається” або “хотілося б займатися” тим, про що йдеться в анкеті, поставте “+” у клітинці таблиці з номером цього запитання; якщо “не подобається”, “не хочеться”, поставте “—”; “не знаєте”, “не впевнені”, “сумнівається” — “0”.

Анкета інтересів

Ви любите, вам подобається:

1. Уроки з математики?
2. Знайомитися з будовою побутових електроприладів і радіоприладів?
3. Знайомитися з різними країнами за описом і географічними картами?
4. Читати технічні журнали?
5. Читати художню літературу?
6. Читати книги про роботу вчителя, вихователя?
7. Історичні матеріали?
8. Читати про лікарів, досягнення в галузі медицини?
9. Знайомитися з життям рослин і тварин?
10. Турбуватися про затишок у приміщенні, де ви навчаєтесь, живете?
11. Відвідувати театри, музеї, виставки?
12. Ходити на спортивні змагання?

13. Читати науково-популярні книги про математичні відкриття?
14. Читати статті в науково-популярних журналах про досягнення в галузі радіотехніки?
15. Дізнаватися про розробки нових родовищ і корисних копалин?
16. Знайомитися з досягненнями сучасної техніки?
17. Читати літературно-критичні статті?
18. Допомогати слабким у навчанні товаришам?
19. Читати книги про історичні події і особи?
20. Вивчати будову людини?
21. Вивчати ботаніку?
22. Складати й вести картотеки?
23. Слухати оперну й симфонічну музику?
24. Читати спортивні журнали, газети?
25. Ремонтувати електроприлади?
26. Збирати колекції корисних копалин?
27. Ремонтувати різні механізми?
28. Листуватися з друзями?
29. Читати книги малятам, допомагати їм щось робити, розповідати?
30. Відвідувати історичний, краєзнавчий музеї, знайомитися з пам'ятками культури?
31. Турбуватися про літніх людей, допомагати їм?
32. Доглядати за рослинами (тваринами), спостерігати за їх ростом і розвитком?
33. Готувати їжу під час походів?
34. Читати вірші, співати, виступати на сцені?
35. Грати в спортивні ігри?
36. Займатися в математичному гуртку?
37. Збирати й ремонтувати радіоприлади?
38. Брати участь у географічних експедиціях?
39. Робити моделі літаків, планерів, кораблів?
40. Вивчати іноземні мови?
41. Бути шефом у молодшому класі?
42. Готувати повідомлення з історії?
43. Доглядати за хворими?
44. Займатися в гуртку юннатів?
45. Надавати людям різні побутові послуги?

46. Грати на музичних інструментах або креслити, малювати, ліпити, різати по дереву?
47. Брати участь у спортивних змаганнях?
48. Брати участь у математичних олімпіадах?
49. Розглядати радіосхеми?
50. Складати географічні карти?
51. Розглядати технічні креслення й схеми?
52. Складати вірші, записувати свої спостереження?
53. Виступати з доповіддю?
54. Вивчати історію виникнення різних народів і держав?
55. Читати статті й книги з медицини?
56. Спостерігати за живою природою, проводити досліди з рослинами?
57. Допомогати покупцю вибрати в магазині одяг?
58. Цікавитися історією розвитку мистецтва?
59. Цікавитися історією спорту й долею видатних спортсменів?

Тепер проаналізуйте одержані дані. Спочатку підрахуйте кількість плюсів і мінусів у кожному вертикальному стовпчику таблиці з номерами запитань. Усього там 12 груп інтересів: I — математика, II — електро- й радіотехніка, III — геологія та географія, IV — техніка, V — філологія та журналістика, VI — педагогіка, VII — історія, VIII — медицина, IX — біологія, X — праця у сфері обслуговування, XI — мистецтво, XII — спорт.

З кожної групи в анкеті було п'ять запитань, їх дібрано таким чином, що перші два дають змогу визначити, чи є у вас бажання ознайомитися з тою чи тою галуззю знань або діяльності. Наступні два — це ваше ставлення до практичних знань у цій галузі, до глибшого пізнання предмета, що вас цікавить. Той стовпчик, який “набрав” найбільшу кількість “+”, підкаже, яка сфера діяльності є вашим покликанням.

Проведемо ще одне дослідження. З трьох колонок А, Б, В випишіть ті професії, які вам подобаються.

А	Б	В Наукові працівники в галузі:
1	2	3
1. Оператор обчислювальних машин	1. Інженер-математик	1. Математики
2. Електромеханік	2. Інженер-радист	2. Електро- й радіотехніки
3. Радіомонтажник	3. Інженер-електрик	3. Геології та географії
4. Токар	4. Геолог	4. Техніки
5. Будівельник-монтажник	5. Географ	5. Виховання й педагогіки
6. Слюсар	6. Інженер-машинобудівник	6. Історії
7. Машиніст і моторист	7. Журналіст	7. Медицини
8. Бібліотекар	8. Викладач	8. Сільського господарства
9. Машиніст-стенографіст	9. Перекладач	9. Біології
10. Вихователь дитячого садка	10. Історик	
11. Учитель початкової школи	11. Лікар	
12. Медична сестра	12. Агроном	
13. Рільник-механізатор	13. Біолог	
14. Тракторист	14. Інженер-швейник	
15. Кухар	15. Інженер-харчовик	
16. Продавець	16. Актор	

Закінчення табл.

1	2	3
17. Швачка, закрійник	17. Художник	
	18. Музикант	
	19. Учитель фізкультури	
	20. Тренер	

Тепер зіставте результати аналізу з результатами вашого вибору. Таким чином, ви приблизно визначили своє покликання. Звичайно, воно ще не остаточне. Працуйте над собою в цьому напрямі. Успіхів вам!¹

¹ Скворцова С.О. Пізнай і зрозумій себе // Скворцова С.О., Голік Л.О., Кизенко В.І. Факультативні курси для 5—6 класів (Серія 1. Про себе). — К.: Освіта, 1993. — С. 20—22.

26. ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В СІМ'Ї

Людина — це найбільш досконалий витвір природи. Вона поєднує в собі дві, пов'язані між собою сфери — фізичну та духовну. Турбота про фізичну досконалість є важливою передумовою повноцінного життя людини. Провідними завданнями фізичного виховання є:

- створення оптимальних умов для забезпечення нормального фізичного розвитку дитини, збереження її здоров'я;
- оволодіння знаннями про особливості організму людини, фізіологічні процеси в ньому;
- набуття санітарно-гігієнічних умінь та навичок догляду за власним тілом, підтримання й розвиток його можливостей.

Наші пращури питанням формування фізичної досконалості надавали особливого значення. Фізична краса, здоров'я людини поцінювалися особливо високо — нарівні з розумом. Уже в прислів'ях народ висловлював своє особливе ставлення до фізичної досконалості людини:

- Сила та розум — краса людини.
- У здоровому тілі — здоровий дух.

- Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє.
- Бережи одяг знову, а здоров'я змолоду.
- Найбільше багатство — здоров'я.
- Горе стихає, а здоров'я зникає — і радість минає.
- Здоров'я більш варте, ніж багатство.

Народна педагогіка, спираючись на багатовіковий досвід, стверджує, що належний фізичний розвиток дитини сприяє формуванню інших важливих рис — наполегливості, дисциплінованості, впевненості у своїх силах і можливостях, уміння працювати в колективі.

У народних піснях, легендах, билинах, казках народ змальовував фізичних красенів, підкреслюючи їхню фізичну досконалість, богатирську силу. А звідси й здатність таких людей до звитяжних подвигів в ім'я громади, народу. Згадаймо створені народом образи богатирів: Іллі Муромця, Кирила Кожум'яки, Микули Селяниновича, Котигорошка та ін.

Ручна праця — величезний чинник розумового розвитку дитини.

П.П. Блонський

Протягом століть народ створював своєрідну систему фізичного виховання дітей: це і турбота про здоров'я матері, яка у своєму лоні виношує дитя, і традиція вигодовування немовляти материнським молоком з першого дня до 1—1,5 року, і особливості купання дитини в купелі зі спеціальним зіллям, і якомога раннє залучення малюка до фізичних вправ (повзання, ходіння за візочком, ігри для розвитку м'язів).

У народній педагогіці фізичне виховання тісно пов'язане з працею. Батьки залучали діток до різних видів фізичної праці, яка найкраще сприяла фізичному розвитку м'язової та кровоносної системи з одночасним психологічним і соціальним розвитком. Наприклад, спочатку доручали дітям виконувати завдання побутового характеру безпосередньо в оселі, а потім — пасти гуси, качки, вівці, телята, коні, згодом водити їх у плузі. Це були своєрідні класи фізичного й трудового змушнення, одночасно діти росли й засвоювали правила догляду за своїм тілом, оволодівали санітарно-гігієнічними вміннями та навичками

(ходити босоніж, умиватися холодною водою, пити цілющу воду з джерела та ін.)

Українська етнографія виділяє з народного досвіду, здавалося б, дріб'язкові аспекти, але вони були й залишаються важливими для формування в людей підвищеної уваги до здоров'я. Так, одне з правил гарної поведінки полягає в тому, щоб, зустрівши родичів, друзів чи знайомих, запитувати в них про здоров'я (“Як ваше здоров'я?”, “Чи здоровиться вам?”, “Здрастуйте” від давньоруського “Здравствуйте”). Прощаючись, люди одне одному бажають доброго здоров'я (“Бувайте здорові”, “Ходіть здорові” та ін.) Про увагу до здоров'я наших попередників свідчать і влучні порівняння, як-от: “сильний, як дуб”, “здоровий, як лось”, “здоровий, як вода”.

Найбільше багатство в світі — то здоров'я.

Українське прислів'я

Зміцненню здоров'я дітей слугували народні ігри, які були зорієнтовані передусім на включення їх в активну рухову діяльність (“Гилки”, “Квач” та ін.)

Для зміцнення здоров'я дітей широко використовуються різні засоби й прийоми: купання в річці, обливання водою, відвідування лазні. Взагалі вода завжди виступає символом здоров'я. Тому й бажають людям: “Будь здоровий, як вода, а багатий, як земля”. У народі побутував звичай, згідно з яким діти в теплу погоду ходили босоніж. І не лише тому, що не було взуття. Тут закладена велика мудрість. Ходити босому по землі — забезпечувати активний розвиток усіх життєво важливих органів дитини, бо на підшвах ніг розміщені рецептори, пов'язані з певними внутрішніми органами.

Значна частина емпіричного досвіду наших пращурів стосовно фізичного виховання дітей залишається продуктивною й у наш час. Але тут ми стикаємося з парадоксами: соціально-економічні умови життя людей значно поліпшилися порівняно з тими, в яких вони жили багато років тому, а здоров'я дітей, та й усього населення, погіршилося. У контексті науково-технічного прогресу проблеми фізичного виховання молодого покоління різко загострюються.

Дуже багато дітей народжується хворими. Це зумовлено передусім несприятливим екологічним станом (забруднене повітря, вода, підвищення радіаційного фону, більш активне проникнення на землю сонячних променів, викликане порушенням озонової оболонки навколо земної кулі та ін.), впливом складних виробничих технологій, якими людина вже не в змозі ефективно керувати й под. Окрім того, розвиток техніки, упровадження в побут різноманітних механізмів, пристроїв, технологій, які, на перший погляд, поліпшують умови життєдіяльності людини, теж призводить до того, що дитина з раннього віку потерпає від гіподинамії (гр. *huro* — знизу, під; префікс, який вказує на певне пониження чогось проти норми і *dynamis* — сила, багатство руху).

Без здоров'я немає щастя.

Українське прислів'я

У такому ж стані перебуває значна кількість дорослого населення. Під цим самим впливом у батьків сформувалася так звана оберігальна педагогіка.

Розв'язання завдань фізичного виховання — багатоаспектна проблема, яка потребує комплексного підходу. З якого ж часу батьки мають турбуватися про здоров'я дитини, її фізичне виховання? Дехто вважає, що цим треба займатися, коли дитина народилася. Така позиція хибна. Дитина — це природне й закономірне продовження своїх батьків. Тому турбота про фізичне виховання дитини має свої джерела в здоров'ї самих батьків. Перед зародженням дитини майбутнім батькам слід перевірили своє здоров'я. Якщо лікарі виявлять певні відхилення в організмі, які можуть вплинути на здоров'я майбутньої дитини, треба вдаватися до лікування.

Батьки, безумовно, хочуть, щоб їхні діти були здоровими. Здавна, коли ще не було такої науки, як генетика, урахувалися сімейні особливості родоvodu. Старші люди могли пригадати, що серед родичів нареченої чи молодого були душевнохворі, або розумово відсталі, або глухі. Казали: "Коли б це не повторилося". Певна річ, що так звана народна генетика містить і помилкові твердження, але наші пращури помічали й досить важливі речі. Такі, наприклад, як передача нащадкам від предків не лише задатків сили, кмітливості, а й душевних, тілесних хвороб.

Сучасний розвиток генетики може допомогти майбутнім батькам дізнатися, чи не загрожує їм народження неповноцінної дитини.

Лікарі-генетики рекомендують молодим людям, які вступають у шлюб, поцікавитися здоров'ям своїх предків. Знання родоводу — це передусім ознака культури, повага до пам'яті своїх пращурів. Але одночасно це важлива інформація: чи не було в роду якихось хвороб, фізичних вад, психічних розладів, які час від часу повторювалися, чи не страждають цими ж вадами родичі, які живуть нині? Якщо спадкова патологія “прописалася в роду” і молодого, і нареченої — ризик мати неповноцінну дитину досить великий.

Переважає більшість молодих батьків мають достатню освіту, зокрема в галузі генетики як науки про спадковість, аби сформувані для себе елементи *генетичної культури*. Готуючись зачати дитину, батьки повинні очистити свій організм від шкідливих речовин, які можуть викликати мутацію клітин і негативно вплинути на їх генно-хромосомну систему. При цьому майбутнім батькам ні в період зародження дитини, ні за багато днів перед цим категорично протипоказано вживати алкогольні та наркотичні препарати.

Багатовікова народна мудрість, а тепер і наукові дослідження свідчать: у молодих батьків, які щиро кохають одне одного, як правило, народжуються здорові діти. З позиції фізіології це можна пояснити так: кохання, позитивні емоції створюють сприятливі умови для внутрішнього розвитку дитини. У стані вагітності майбутня мама повинна дотримуватися низки вимог: нормально харчуватися, мати врівноважений психічний стан, категорично уникати вживання алкогольних напоїв, наркотиків, не палити, берегти себе від простудних захворювань, ліки приймати лише за рекомендацією медиків.

Дитина народилася. Це велике щастя для батьків, рідних та близьких. В.О. Сухомлинський, який високо цінив роль сім'ї у формуванні духовності дітей, розповідає про підтримання педагогами радості народження дитини:

“Урок у другому класі.

Учитель бачить: Галя, життєрадісна, душевно щедра, співчутлива дівчинка підносить руку.

— Що ти хочеш сказати, Галю? — питає Учитель.

— У Марійки братик народився, — говорить Галя і щиро посміхається, ніби братик народився у неї. Марійка — її подруга.

— У Марійки братик... у Марійки братик... пошепки рознеслося по класу. Посміхався Учитель, посміхалися діти:

— Як це добре! — сказав Учитель, підійшов до Марійки і поцілував її. — Поздоровляємо Марійчину маму і Марійчиного тата із сином, а тебе, Марійко, поздоровляємо з братом.

Галя теж обняла і поцілувала Марійку...

— А що значить *поздоровляємо*? — спитав Микола.

У класі стало тихо-тихо. Всі чекали, що скаже Учитель.

— Це значить, що в мами і тата Марійчиних велике щастя. Народилася людина. Вона принесла щастя багатьом людям:

у Марійчиної мами народився син;

у Марійчиного тата народився син;

у Марійки народився брат;

у Марійчиного дідуся народився онук;

ще в одного Марійчиного дідуся народився онук;

у Марійчиної бабусі народився онук;

у Марійчиної тьоті народився племінник;

у Марійчиного дяді народився племінник;

у двоюрідного брата Марійки народився двоюрідний брат;

у нас народився новий друг.

Ось скільки людей стали щасливими.

Ось чому ми поздоровляємо¹.

Хто цигарки палить, той у гріб спішить.

Українське прислів'я

Молоко матері — запорука здоров'я дитини. Уже не одне десятиліття триває дискусія: вигодувати дитину грудним материнським молоком чи штучними сумішами? Індустрія штучного дитячого харчування заповонила своєю продукцією світ, здійснюючи неабиякий рекламний тиск на батьків. Виробники цього продукту гарантують повну заміну материнського молока зручними в користуванні й нешкідливими сумішами для вигодування дитини. Такий підхід економить час, допомагає зберегти поставу. Крім того, вигодуванням дитини можуть займатися інші особи — чоловік, дідусь, бабуса, няня.

¹ *Сухомлинський В.О.* Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 377—378.

Однак Всесвітня організація охорони здоров'я рішуче відстоює переваги вигодовування дитини материнським молоком. Це природне явище й замінити його чимось іншим — йти всупереч природі. Учені наголошують, що раннє штучне вигодовування дитини веде до появи захворювань. Проте реклама заради прибутків нав'язує штучне вигодовування. І як тут матері встояти? Виникає думка: “Нічого страшного — виростають же: от які пухкенькі та здоровенькі карапузи намальовані на коробках”. Пухкенькі — так! Але чи здоровенькі? Ні! Реклама вводить батьків в оману.

Люди, які бажають зберегти свої розумові та фізичні сили якомога довше, мають вести дуже помірний спосіб життя.

І.І. Мечніков

Тут негативно діє ще один чинник: якщо штучні суміші такі корисні для дитини, то можна ними замінити материнське молоко, звільнити себе від продукування грудного молока... І в здорової мами зникає молоко...

Учені-дієтологи й педіатри дійшли висновку, що очікує дитину, яка була позбавлена материнського молока¹:

- *уповільнення розумового розвитку* (раннє включення в їжу продуктів коров'ячого молока може призводити до утворення в крові дитини такого рівня амінокислот, який є токсичними для тканин мозку, і гальмує його розвиток);
- *затримка фізичного розвитку* (темпи мієлінізації нервових волокон, розвиток функцій аналізаторів і навіть рухових навичок у дітей при штучному вигодовуванні можуть бути більш пізніми);
- *спотворення емоційного розвитку* (в експериментальних тварин годування з пляшечки різко спотворює родинну поведінку; коли тварини стають дорослими, вони відмовляються годувати своїх діток грудним молоком і взагалі доглядати за ними);
- *ожиріння* (гладкість, яка виникає в підлітковому віці й навіть у дорослої людини, має корені, які сягають раннього дитинства, особливо перших тижнів життя дитини);

¹ Див.: Никитин Б., Никитина Л. Мы, наши дети и внуки. — М.: Мол. гвардия, 1989.

- *хворобливість* (дитина, яка харчується материнським молоком, значно менше хворіє; штучне вигодовування веде до частого виникнення у дитини різних захворювань; до того ж дитина має ослаблений імунітет);

- *алергія* (зокрема діатез; зростанню алергійних захворювань сприяє введення в харчування дітей чужорідного білка й різних коригувальних продуктів; алергенами стають різноманітні фруктові соки, продукти підгодовування й т. ін.; а далі цілком можливі розлади кишечника, екземи, алергічні риніти й катарі верхніх дихальних шляхів, отити, астматичні бронхіти тощо);

- *акселерація* (прискорення у фізичному розвитку; при штучному вигодовуванні дітей сумішами коров'ячого молока можна спостерігати збільшення маси м'язових тканин і вищій ступінь зрілості цих тканин, що в кінцевому результаті загрожує раннім старінням і скороченням тривалості життя).

Давно відомо, що з грудним вигодовуванням пов'язане здоров'я самої матері, фізіологічне дозрівання жіночого організму, його розквіт. Нормальна лактація й вигодовування дитини грудьми суттєво знижує ризик виникнення раку молочної залози.

Цікавий і психологічний аспект дій матері, яка годує дитя грудьми. У таких матерів активно формуються почуття любові до дитини, уваги, пестливості й материнства загалом. Досить рідко спостерігаються в них невротичні реакції, взаємини з членами родини більш дружні, міцні.

Прикладайте якомога раніше дитину до материнських грудей! Чому це так важливо?

Це пов'язано з особливостями новонародженої дитини. Перші 5—7 хвилин дитина з'єднана з організмом матері пуповиною й перекачує собі 100—150 мл крові, а з нею й поживні речовини із організму матері. Ось чому треба дочекатися пульсації пуповини й лише тоді її перев'язувати. З перев'язуванням пуповини припиняється доступ поживних речовин, різко підвищується збудливість харчового центру. Відразу ж після народження дитя здійснює інтенсивні смоктальні рухи. Виявляється, воно "вчилося" цьому ще за 5—6 місяців до народження. Сучасна ультразвукова апаратура дає змогу спостерігати вияв цих дій у період раннього ембріонального розвитку.

Якщо дитина народилася фізіологічно зрілою, то вона готова ссати відразу ж після свого першого вдихання й крику, й причому може поглинути 30—40 мл молока. При цьому (зверніть увагу!) інтенсивність смоктального рефлексу найбільш різко виражена в межах однієї години після народження. Але згодом збудження харчового центру все більше й більше згасає. Стабільність і тривалість смоктальних рухів також знижуються. А звідси новонароджені або зовсім не беруть груди, або висмоктують молоко в недостатній кількості. У матері розвивається стан гепогалакції (нестачі молока). Дитина перестає вимагати їжі, спить по 12—14 годин. Усі задоволені: мама й дитя відпочивають. Насправді ж відбувається протиприродне: дитина не отримала першу порцію найціннішого молока — молозива, а організм мами не сприйняв сигналу, що все закінчилося благополучно, що дитина жива і їй потрібна їжа. Крім того, різко уповільнюються процеси молокоутворення, а малюк набуває властивості “лінивого смоктуна”. Також відбувається велика затримка (на 7—10 днів) здатності до утворення умовних рефлексів, які в разі раннього прикладання до грудей можуть утворюватися в перший день життя.

Як дитина бігає і грається, то їй здоров'я усміхається.
Українське прислів'я

Але головна біда — втрачені перші порції молозивного молока — найбільш цінного продукту, який природа приготувала для поступового переходу від внутріутробного харчування до харчування зрілим молоком.

Молозиво є найбільш придатною їжею для дитини перших днів життя за межами лона матері. Дослідження дієтологів показали, що в молозиві більше білка, у 4—10 разів більше вітамінів А й каротину, у 2—3 рази більше аскорбінової кислоти, більше вітамінів В₁₂ і С, в 1,5 раза більше солей, аніж у зрілому молоці. Особливо багато в молозиві імуноглобуліну А. У ньому, крім білків, жирів, вуглеводів, мінеральних елементів, є ферменти, гормони, вітаміни й антитіла. Ось чому молозиво нічим не може бути замінене.

За даними педіатрів-дослідників сам акт ссання благодійно впливає на матір:

- у породіллі прискорюються післяпологові процеси, різко поліпшується самопочуття;
- нормалізується процес молокоутворення, стимулюється не завершене під час вагітності дозрівання молочних залоз;
- у матері різко знижується вірогідність захворювання маститом, тому що дитина змащує сосок молозивом, що містить достатню кількість імунобіологічних компонентів;
- у дитини починає злагоджено працювати кишечник, бо в молозиві є ацидофільні палички, необхідні для переварювання молока;
- дитина не хворіє інфекційними хворобами, оскільки до складу молозива входять речовини, які підвищують імунні сили організму;
- у новонароджених різко зменшується вірогідність появи діатезу;
- не виникають ні фізіологічні втрати ваги, ні жовтухи, які провокуються пізнім прикладанням до грудей.

Усі позитивні чинники, які впливають на внутрітробний розвиток дитини та її стан у перші дні й роки життя — запорука її здоров'я. Це важливий фундамент розвитку здорової, фізично розвиненої людини.

Дітей п'яти — шести років часто називають дошкільнятами. І батьки намагаються підготувати малюків до шкільного життя, але роблять це своєрідно. Улаштовують для них “справжні” шкільні уроки: навчають читати, писати, рахувати й т. ін. Розпочинається своєрідна муштра: “сядь правильно”, “не крутись”, “напиши краще”, “вивчи напам'ять”, “поки не розв'яжеш ось цих прикладів, гуляти не підеш”, а діти виявляють непосидючість, розсіяність уваги. Батьків це сердить. А в дитини формується відраза до школи.

Що ж робити? Готуючи дітей до школи, не варто влаштовувати для них “школу вдома”. Головне — забезпечити оптимальні умови для фізичного розвитку дитини. Дитина має нормально харчуватися, багато рухатися, загартовуватися, привчатися дотримуватися режиму дня. Діти люблять бігати, стрибати, лазити по деревах, перевертатися та ін. Це природні потреби їхнього організму, що активно розвивається. У сільській місцевості умови для задоволення цих потреб створені самим

побутом: подвір'я, де можна бігати, стрибати, качатися на травичці; є дерева, на які можна залазити, та ін. У місті таких умов немає, але в міській квартирі можна обладнати “спортивний зал” з перекладинками, шведською стінкою, кільцями та ін. Дитина сама із задоволенням буде займатися на цих нехитрих “снарядах”.

До цього можна додати й інше — прогулянки дітей на природі, повітряні й водяні ванни, ходьба босоніж, невеликі туристичні походи у вихідний день усією сім'єю та ін.

Якщо діти відвідують дитячий садочок, то вони включені в систему фізичного виховання відповідно до програми цього закладу. У загальноосвітніх навчально-виховних закладах також є певна система фізичного виховання. У роки шкільного життя батьки повинні заохочувати дітей до занять у спортивних школах, секціях, клубах. Адже під час занять у школі діти впродовж 5—6 годин перебувають переважно в статичі — потрібно сидіти за партою в певному положенні та ще й в умовах кисневого дефіциту.

Велику увагу, з погляду турботи про здоров'я дітей, батьки мають приділяти збалансованому харчуванню й дотриманню режиму дня.

Головним засобом попередження хвороб є гармонійний розвиток духовних і фізичних сил людини.

П.Ф. Лесгафт

Діти навчаються в школі впродовж 11—12 років. Це нелегка праця, пов'язана з великими навантаженнями, в основному на психічну сферу. Якщо не турбуватися про фізичне виховання дітей, то після закінчення повної середньої школи матимемо освічених, але фізично кволих і хворих юнаків та дівчат. Увага до проблем фізичного виховання зумовлюється ще й тим, що людина сучасного світу перебуває під великим впливом техногенного й екологічного навантаження. Тому за роки дитинства, отрочтва і юності батьки й педагоги повинні сформувавши в дитини відповідну фізичну культуру, пам'ятаючи народну мудрість: “У здоровому тілі — здоровий дух”.

“Фізична культура, — за твердженням В.О. Сухомлинського, — повинна сформувавши свідоме ставлення підлітка до влас-

ного організму, виробити вміння берегти здоров'я, зміцнювати його правильним режимом праці, відпочинку, харчування, гімнастикою й спортом, загартовувати фізичні і нервові сили, запобігати захворюванню”¹.

Дієвим засобом зміцнення здоров'я дітей є праця. Тому в шкільні роки важливо залучати дітей до корисної продуктивної праці. Це сприяє розвитку м'язової системи, допомагає правильному функціонуванню внутрішніх органів (серця, легень, печінки, шлунка, кишечника та ін.) і одночасно розвантажує інтелектуальну сферу дитини.

Величезним злом і ворогом людини, передусім її здоров'я, є шкідливі речовини — спиртні напої, тютюн, наркотики. Частина людей, починаючи з дитячого та юнацького віку, стає їх заручником.

Дивний парадокс: витрачаються величезні кошти, природні ресурси для виготовлення отрути (алкогольного, тютюнового характеру), а потім ця отрута споживається і нищиться найбільше багатство людини — здоров'я, скорочується тривалість життя, з'являються фізичні й моральні страждання. На жаль, сучасна молодь під впливом реклами та інших чинників усе частіше прилучається до цього зла.

У підлітковому віці в дітей з'являється потреба утвердження себе в колективі, суспільстві, бажання якомога раніше стати дорослим. А значна частина дорослих уживає алкоголь, палить цигарки, прилучається до шкідливих і небезпечних дій. Потім настає залежність. А це шлях до руйнування власного здоров'я.

Що ж мають робити батьки, педагоги, аби вберегти молоде покоління від фізичної та моральної деградації? Ця проблема актуальна в усьому світі. Нині багато чим заправляє “його величність” бізнес. А він, як відомо, не завжди рахується з мораллю. Висловимо лише окремі міркування з цього приводу.

1. Має бути змінена державна політика в цьому плані. Великим гріхом і нічим не виправданими є дії, коли держава “тор-

¹ Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 358.

гує” здоров'ям людей, починаючи з раннього віку (вродзріб і оптом) і має зиск від продажу отруйних речовин. А потім на ці гроші споруджуються заводи й фабрики з виробництва тютюнових виробів, спиртних напоїв; будуються лікарні, профілакторії, і врешті-решт в'язниці, дитячі притулки, щоб перевиховувати в них дітей, що стали жертвами байдужості батьків. У державі має бути розроблена довготривала економічна й соціальна програма (на 40—50 років) для поступового виведення суспільства зі стану алкогольного й тютюнового дурману. І вже на першому етапі необхідно категорично заборонити рекламу тютюнових і горілчаних виробів.

2. Батьки мають усвідомлювати, що найцінніше в дитини — здоров'я, якого не можна ні позичити, ні купити. Вони самі повинні показувати приклад незалежності від алкоголю, тютюну, наркотиків.

3. Виховна робота батька й матері має спрямовуватися на те, щоб допомагати дитині утверджуватися в колективі, суспільстві за допомогою таких засобів, як успіхи у навчанні, спортивні й творчі досягнення, здобутки в праці, ніж вживаючи отруйні речовини. Дитина повинна відчувати радість і задоволення від результатів своєї діяльності, щоб не з'являлася потреба штучно викликати цю радість і задоволення за допомогою сурогатних засобів (алкоголю, наркотиків та ін.).

4. Формувати в дітей з раннього віку відразу, моральний імунітет до алкоголю, тютюну, наркотиків як до отруйних речовин. Це треба робити не тоді, коли дитина вже прилучилася до них, а значно раніше. Бо коли дівчинка чи хлопчик попробували їх, почали звикати й залежати від них, тоді вже буває занадто пізно. Адже відомо, що заборонений плід солодкий, він лише розпалює цікавість.

5. У колі сім'ї в доступній формі слід обговорювати питання про безпосередню шкоду для здоров'я людини алкоголю, тютюну, наркотиків, використовуючи для цього наочні посібники, приклади з життя близьких людей (“Дядько Сергій у сорок років помер від раку легенів. І все тому, що палити цигарки розпочав у сім років”, “У Ірини, доньки нашої родички, народилася дитинка-каліка. І все тому, що Іра з 15 років вживала наркотики й палила цигарки” і т. ін.). З метою профілактики, формування морального імунітету треба використовувати яскраві приклади

ди з життя людей, що живуть поряд, результати досліджень лікарів. Необхідно сформувати відчуття небезпеки, породжуваної вживанням отруйних речовин.

6. Можна використати й економічний засіб: на основі математичних розрахунків показати, яка сума грошей у конкретній родині витрачається, скажімо, на купівлю цигарок.

В одній родині відбулося незвичайне засідання. Тато й мама працювали інженерами. Тато обіймав посаду начальника цеху механічного заводу. Мали двох діток — Сергійка 14 років і Наталочку 9 років. З ними ще жив дідусь, у минулому інженер-конструктор, а нині — пенсіонер. На засіданні йшла мова про те, щоб якось зібратися з грішми й купити автомобіль, можливо, навіть не новий. Почали підраховувати свої бюджетні ресурси. Виходило туго. Мама між іншим кинула фразу: “Якби ви менше палили, перетворюючи гроші в дим (ось і зараз обоє димите), то може щось і мали б. А так... Порахуйте, скільки грошей упродовж життя ви пустили в дим...”

Обидва курці — син і батько-пенсіонер — взялися за калькулятори й почали підраховувати. Дідусь уже мав п'ятдесятилітній стаж курця. Син — лише тридцять п'ять. Сергійко-онук ще не рахував, хоча крадькома вже потихеньку “смалив”.

Коли закінчили підрахунки, звели баланс — здивувалися: на ті гроші, які витратили за своє життя батько й син, можна було б купити два автомобілі.

— Додайте ще гроші, які витратили на лікування, — додала мама. — І все через ті прокляті цигарки.

— Все! — проголосив найстарший член сім'ї. — Віднині на паління накладаємо табу. Зараз і підпишемо угоду. Прямо з завтрашнього дня кидаємо курити.

— Може якось поступово, — пробував пом'якшити рішучість дідуся син.

— Та що, у нас сили волі немає? Я війну пройшов — не таке витерпів.

І завершили засідання спільною угодою, яку підписали всі члени родини.

Ніби й гра. Але дуже корисна й серйозна. Пройшло три роки. Усі були задоволені, що перемогли себе. І ... автомобіль купили.

Отже, здоров'я людини — неоціненне багатство. Воно залежить передусім від культури особистості. Важливо, щоб осно-

ви цієї культури закладалися з раннього віку. “Недоліки фізичного виховання й морального розвитку, — писав В.М. Бехтерев, — набуті у ранньому дитинстві, часто взагалі чинять непоправне зло, з яким уже не вдається впоратися і в пізнішому віці, незважаючи на різноманітні намагання батьків і зусилля лікарів та педагогів”.

27. ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

Американський психолог А. Маслоу, моделюючи ієрархію потреб людини, естетичні потреби розмістив на самій вершині багатоступінчастої піраміди, віднісши до них: потреби краси, упорядкованості, симетрії, системності, охайності та гармонії.

Всебічний розвиток особистості не можна уявити без її естетичної вихованості. Естетичне виховання передбачає розв'язання таких завдань:

1. Розвиток у дитини почуття прекрасного.
2. Формування вмінь і навичок творити красу.
3. Оволодіння вміннями відрізнити прекрасне від потворного.
4. Навчити людину жити за канонами духовної краси.

Відчуття краси, готовність творити красиве, привабливе навколо себе зумовлені, як стверджує народна педагогіка, тим природним середовищем, в якому виростають діти, працюють дорослі. Це властивість менталітету українців.

Т.Г. Шевченко, поет і художник, виріс у бідній кріпацькій родині. І став володарем думок і сердець світу. Можливо, це дар Божий? Певне, іскра Божа була дана малому Тарасу. Але щоб з

іскри заплomenіла яскрава зоря — то вже вплив навколишнього світу, в якому ріс хлопчина. І насамперед — краса природного оточення. І зараз, відвідуючи місця, де зростав малий Тарас, ми милуємося природною красою: сади, гаї, левади, яри й перярки, річки, ставки. Усе огортає тебе красою. Тому не випадково у творах Шевченка-поета так багато картин-описів краси української землі:

Летим. Дивлюся аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем...

Або ще одна незабутня картина:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Український яскравий одяг, рушники, вишиванки, побілені хати, дбайливо доглянуті садиби, милозвучні українські пісні — усе це створює царство краси, є джерелом естетичної насолоди й наснаги. “Краса, — писав В.О. Сухомлинський, — могутній

засіб виховання чутливої душі. Це — вершина, з якої можна побачити те, чого без розуміння й відчуття прекрасного, без захоплення і натхнення ніколи не побачиш. Краса — це яскраве світло, що осяває світ. При цьому світлі тобі відкриваються істина, правда, добро; осяяний цим світлом, ти стаєш відданим і непримиреним. Краса учить розпізнавати зло і боротися з ним. Як назвав красу гімнастикою душі — вона виправляє наш дух, нашу совість, наші почуття і переконання. Краса — це дзеркало, в якому ти бачиш сам себе і завдяки йому так чи інакше ставишся сам до себе”¹.

XX століття було наповнене соціальними потрясіннями — революціями, війнами, голодоморами, терором, техногенними катастрофами, економічними катаклізмами. Усе це призвело до руйнування краси навколишнього світу й краси людського духу насамперед. Через навалу техногенних монстрів, екологічних руйнувань навіть навколишнє природне середовище збідніло, а в окремих регіонах “конає у своєму безсиллі”. Наміри будувати вільне демократичне суспільство можна реалізувати лише за умови морально-духовної довершеності особистості, де чільне місце має посідати духовна краса людини. І коли російський письменник Ф.М. Достоевський писав, що краса врятує світ, то мав на увазі передусім красу моральну. Єдність естетичного й морального виховання, а також виховання громадянського й політичного, гармонія істини, добра й краси — важлива передумова ефективного естетичного виховання.

Прекрасне — могутнє джерело моральної чистоти, духовного багатства, фізичної досконалості.

В.О. Сухомлинський

Людина, позбавлена почуття прекрасного, естетичної культури, є недосконалою, духовно бідною, хоч би якими матеріальними багатствами вона не прагнула компенсувати цей недолік.

Естетичне виховання діалектично пов’язане з такими поняттями, як естетична культура, естетичні знання, естетичне сприймання, естетична насолода, естетичні почуття, естетичні судження, естетичні ідеали, естетична діяльність, естетичні смаки.

¹ Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 414.

Основи естетичного виховання мають бути закладені передусім у системі родинного виховання. Батьки, дбаючи про естетичне виховання своїх дітей, організовують їх навчання в художніх школах, студіях при будинках дитячої та юнацької творчості, шкільних гуртках, де вони вчаться малювати, співати, грати на музичних інструментах, беруть участь у хорі, танцювальному колективі тощо. І це дуже добре: учитися творити прекрасне — наріжний аспект естетичного виховання. Але ж не всі діти мають змогу відвідувати музичні школи, студії, гуртки. Як бути з ними? Адже й батьки не мають належної підготовки, аби прилучати своїх дітей до естетичної культури. Яким чином батьки можуть допомогти своїм дітям увійти до світу прекрасного?

Насамперед це створення краси на тому просторі, в якому живе дитина: дбайливо прибранна кімната, де відчувається впорядкованість усіх речей, панують системність, симетрія, охайність, гармонія; подвір'я, покрите зеленим килимом трави; розміщені в певній системі фруктові й декоративні дерева, різноманітні квіти; доглянуті городні грядочки, відокремлені одна від одної ледь помітними доріжками. Подивившись — і око радіє, весело на душі. Навіть буденний одяг батьків і дітей — чистий, випрасуваний, виділяється, особливо в малюків, різнобарв'ям.

І це залежить не від багатства, якоїсь особливої вишуканості в меблях, стильності одягу, коштовних прикрас. Часто можна бачити оселю, в якій дорогі речі й одяг становлять собою картину безладдя, гармидеру, захаращеності.

Діти з раннього віку виявляють неабияку активність у пізнанні навколишнього світу. Вони здатні відчувати красу в речах, що їх оточують, помічати потворне, відображати прекрасне словами й фарбами. Оскільки дитина має обмежений запас слів, то вона найперше вдається до таких зображальних засобів, як олівець, пензель, фарби. Недарма в народі кажуть: "Ще говорити не вміє, а вже малює". Нехай малює на папері, на картоні, на якійсь спеціальній дошці. Тут стануть у пригоді різнобарвні олівці, крейда, фарби та ін. Старші мають заохочувати дітей до такої діяльності, уважно розглядати їхні твори, хвалити, навіть улаштовувати невеличкі виставки. Хай для старших такі дитячі твори здаються примітивними, а для дитини — це

яскравий образ прекрасного. Це не просто гра, а вияв естетичної діяльності.

І не треба обов'язково вбачати в дитині майбутнього художника. Але такі перші кроки — це реалізація різних компонентів естетичного виховання: естетичного сприйняття, естетичної діяльності, естетичних переживань, естетичних умінь.

Діти дошкільного віку (та й шкільного теж) люблять гратися. Це їхня активна діяльність, яку треба всіляко заохочувати. Ігри також мають сприяти естетичному вихованню. І тут варто передусім говорити про іграшки з погляду їхньої морально-естетичної спрямованості. У народі споконвіку дбали про красиві й корисні дитячі іграшки. Нині ми живемо в полоні масової індустріалізації різноманітних іграшок. Іноді батьки, маючи достатні матеріальні можливості, намагаються завалити дітей усілякими іграшками, часто аби відкупитися від них. Через рік — два в дитячій кімнаті накопичується кілька мішків різноманітних іграшок, часто зламаних, знівечених. Чи корисно це? Навряд. По-перше, вибираючи іграшку дитині певного віку, треба оцінювати її насамперед з погляду естетичної довершеності. У кожній іграшці дитина має бачити красу, своєрідний естетичний ідеал. По-друге, кожна іграшка має задовольняти естетичні, моральні й інтелектуальні потреби. Не можна погодитися з дуже поширеною тенденцією, коли дитину-хлопчика батьки “озброюють” пістолетом, автоматом, танком та ще й з пристроями для стрільби. Це пережитки мілітаристського суспільства, коли хлопців готували до війни.

Пригадується сумна історія із життя однієї сім'ї. Повна сім'я — тато й мама. У них ріс син — гарний хлопчик Ромка. З ними також жили дідусь і бабуся. Дідусь — пенсіонер, колишній військовий, дуже любив єдиного онука. Часто гуляв з ним містом і завжди заходив у магазин іграшок. Ромка просив дідуся купити пістолет з пістонами, потім автомат, танк, ракетну установку. За короткий час у Ромки вже був чималий арсенал зброї. Увечері, коли старші сходилися до вітальні, онук розпочинав гру “у війну”. Начіплював на себе пістолет, автомат. Бігав по квартирі, кричав: “Піф-паф”, “Тра-та-та”, “Діда, падай, я тебе вже вбив”. Дідусь мусив сповзати з крісла й удавати з себе пораненого або вбитого. Ось така гра. Ріс Ромка, почав відвідувати дитячий садок. Брав із собою пістолет “для оборони”. Через кілька днів, коли мама зайшла в дитячий садок забрати Ромку додому, вихователь-

ка поскаржилася, що хлопчик пістолетом розбив шестирічному Саші губу й ніс. “Та це ж дитяча гра. Що ви хочете з нього — він ще нічого не розуміє”, — заспокоїла виховательку мама Роми.

Йшли роки, ріс Ромка. Коли внук учився в 9 класі, дідусь купив йому пневматичний пістолет. Ромка водив своїх товаришів на полювання в ліс. Цілився в синичок, ворон. Інколи попадав, але одного разу пневматична кулька попала в око однокласника.

Минуло ще 3 роки, й Ромку затримала міліція разом з двома товаришами, які займалися рекетом. У них вилучили бойовий пістолет з набоями. Хлопців судили за грабежі та замах на вбивство працівниці магазину. Ось така гра.

Найголовніший засіб самовиховання душі — краса. Краса в широкому розумінні — і мистецтво, і музика, і сердечні відносини з людьми.

В.О. Сухомлинський

Ми живемо серед красивої природи, яка вливається в душі дітей і дорослих, будить у нас дух моральної краси. В.О. Сухомлинський писав: “Ми живемо в цьому світі, він впливає на наші серця щохвилини, тільки завдяки цьому етичні повчання про красу мають реальну силу і без краси не можливе повноцінне виховання”¹.

Молодий учитель, який все життя прожив у місті, був залюблений у літературу, образотворче мистецтво, після закінчення університету поїхав у далеке село працювати вчителем літератури. Якось учні п'ятого класу навесні запросили Сергія Петровича на ранкову рибалку. Ще сонце не показалося із-за обр'ю, було тихо-тихо, у лісі співали пташки, кувала зозуля. Хлопчики зупинилися, щоб полюбуватися краплинами роси, які прикрашали листочки й квіточки чистотілу; і раптом побачили між двома кущами глоду дивне плетиво з павутиння. І все зверталися до Сергія Петровича: “Гляньте, яка краса! А як павук мудро виткав пастку для комарів. Чудо!” Ось і річка. Із-за горизонту за верхівками сосон випливала розпечена діжа сон-

¹ Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 2. — С. 415.

ця. Діти зупинилися й зачаровано дивилися на це диво. Їхні очі горіли якимись невимовними вогниками. “Дивіться, дивіться, Сергію Петровичу!” Потім була рибалка.

Уже пізніше, Сергій Петрович, зустрівшись зі своїми колишніми однокурсниками, ділився думками: “Я був залюблений у літературу, образотворче мистецтво, відвідував музеї, вважав себе естетом... А тут сільські хлопчачки відкрили переді мною таку естетичну красу природи. Це перевернуло в мені щось раніше невідчутне, доторкнулося нових струн душі”.

Невичерпним джерелом формування естетичної культури дитини є рідна мова. У ній тисячоліттями народ акумулював моральні багатства, духовну красу: “Народ — зодчий мови, мова — зодчий народу” (Д. Білоус).

Над українською мовою збиткувалися, знущалися, забороняли, але вона вижила й повносило квітне. Бо в ній велич духу й краси. Український поет Дмитро Білоус з боєм у серці писав:

Усупереч заборонам...
 Не надавали нашій мові прав,
 немов на звіра об'явили лови.
 Орел впивався в душу, тіло рвав —
 він був безсилий, хоч і двоголовий.
 Та як заборонить траві рости,
 ширяти вольній птиці у блакиті,
 живій ріці між берегів плисти,
 ходити сонцю по своїй орбіті?

Оберігати красу й невмирущу силу мови повинні всі — батьки, педагоги-вихователі. Особливо на сучасному етапі, коли з'явилась історична можливість вільного розвитку рідної мови на державному рівні. Прикро, що наша мова брутално засмічується іншомовною лексикою, різноманітним сленгом. Тому нам особливо близькі співзвучні думки молодої поетеси з Уманщини Л. Лісової:

Проїшли часи, століття і віки,
 і кожне з них волато, голосило:
 хіба так важко слово віднайти,
 щоб воно не ранило, не вбило?!
 На те ми й люди. Чуєте мене?

На те ми є, щоби добро творити.
І ще немало літ і зим мине,
поки ми навчимося говорити.
Страшні слова, коли вони мовчать,
а ще страшніші, коли ранять душу.
Хоч сльози тихо на очах бринять —
про це сказати голосно я мушу.

Обов'язок батьків — систематично демонструвати красу рідної мови, уникати вживання брудних слів, постійно плачучи у своїх дітях почуття відризи до лихослів'я.

Велику вагу для естетичного виховання дітей мають музика й пісня. Український народ споконвіків славився своєю музичальністю й співучістю. Наші предки постійно жили в непростих соціально-економічних умовах, але й у радості, й у горі завжди звучала пісня — радісна чи журлива.

Діти сприймають музику вже в лоні матері (з 5—6 місяців), певним чином реагують на неї. Сучасні медичні прилади дають змогу наочно спостерігати за діями дитини у її теплій материнській оселі. Якщо звучить важка, груба музика, дитина починає непокоїтися, на її обличчі виникають гримаси незадоволення, підвищується активність. Урівноважена, спокійна мелодія відразу ж заспокоює дитину.

Після народження малюки із задоволенням сприймають колискові пісні, які наспіває мама. Колискові пісні вирізняються мелодійністю й лагідністю слів. Це найперші й найважливіші уроки естетичного виховання дитини. Батькам треба турбуватися про те, щоб дитина жила у світі спокійних, милозвучних мелодій.

Дитина пішла в дитячий садок, а потім і в школу. У цих закладах певний час відведено на музику, образотворче мистецтво, дітей залучають до участі в гуртках, студіях, які сприяють формуванню естетичної культури. У цей період батьки повинні сприяти відвідуванню дітьми музичних, художніх, хореографічних шкіл та студій, цікавитися їхніми успіхами, усіляко захочувати таку діяльність. Окрім того, що вона сприятиме естетичному вихованню, діти ще й матимуть змогу задовольняти свої інтереси, відчувати радість і задоволення від творчості, це буде відволікати їх від участі в сумнівних компаніях, гальмуватиме потяг до шкідливих звичок — паління, вживання алкоголю та наркотиків.

28. МЕТОДИ ВИХОВАННЯ

У системі виховання достатньо простим є запитання: “Що робити?” Але складними залишаються відповіді на питання “Як робити?”, “Як виховувати?”.

Педагогіка, на думку К.Д. Ушинського, мистецтво найобширніше, складне. Воно повинне спиратися на науку. Щодо виховання складно давати якісь рекомендації, не знаючи дитини, особливостей її фізичного, психічного розвитку, соціально-економічних умов, у яких вона росте.

Коли до відомого польського педагога Я. Корчака батьки зверталися за порадою, як виховувати своїх дітей, він відповідав: “ Я не знаю і не можу знати, як невідомі мені батьки в невідомих для мене умовах можуть виховувати невідому мені дитину... А.С. Макаренко на подібні звернення батьків жартівливо відповідав: “Я не знаю, яка у вас нині погода”.

Не можна виростити повноцінної людини без виховання в ній почуття прекрасного.

Р. Тагор

“Ми не кажемо педагогам (батьки також мають виконувати роль педагогів-вихователів. — А. К., В. О.) — робіть так чи іна-

кше, — писав К.Д. Ушинський, — але кажемо їм: вивчайте закони психічних явищ, якими ви хочете керувати, і робіть, керуючись цими законами і тими обставинами, в яких ви хочете їх застосовувати. Не тільки обставини ці без краю різноманітні, але й самі вдачі вихованців не схожі одна на одну. Чи можна ж при такій різноманітності обставин виховання й виховуваних індивідумів зумовлювати які-небудь загальні виховні процеси?”¹

А й справді: чи можна методи сприймати як рецепти у сфері виховання? Безпосередньо — ні. Це лише теоретичні припущення, які становлять основу для творчої діяльності вихователя.

Метод виховання — це спосіб впливу вихователя на свідомість, волю й почуття вихованця з метою формування в нього стійких переконань і певних норм поведінки.

Прийом виховання є складовою методу й визначає шляхи реалізації вимог цього методу.

Методи й прийоми виховання — своєрідні інструменти в діяльності вихователя, а інструменти, як відомо, мають гострі деталі, пристрої, настройки виміру і т. ін., що вимагає обережності щодо їх застосування, особливо коли мова йде про живий, тендітний матеріал — дітей.

Справжня суть виховної роботи... полягає зовсім не у ваших розмовах з дитиною, не у прямому впливові на дитину, а в організації життя вашої родини, вашого особистого і громадянського життя і в організації життя дитини.

А.С. Макаренко

Українська етнопедагогіка для розв'язання виховних завдань випробувала, відшліфувала різноманітні методи й прийоми в системі родинного виховання дітей. Уже в прислів'ях віднаходимо сутність і оцінку тих чи тих методів і прийомів виховання:

- Не їж у шапці, бо твоя дружина буде мати дурного чоловіка.
- Не сьорбай і не клацай ложкою по зубах, бо будеш мати заїди.
- Гарна мазана паляниця, а не дитина.
- Хто дітям потаче, той сам плаче.

¹ Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 48.

- Батьків хліб не навчить, як треба жить.
- Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями.
- Жорстокість породжує тупість і дурість.

У казках, піснях, народних іграх проглядається велика кількість народних методів виховання, які за своєю сутністю не втратили актуальності й ефективності дотепер. Це ще раз підкреслює справедливість думки, що справжню дієву науку про виховання творить народ, а вчені-педагоги лише “аранжують” її. До речі, як і в музиці, за висловом композитора М.І. Глінки: “Народ творить музику, а композитори лише займаються її аранжуванням.”

Пригадаймо українську народну казку “Лебідь, Рак і Щука”. Сюжет казки дуже простий: зустрілися Лебідь, Щука й Рак, вирішили втриьох податися в теплі краї, аби пересидіти холодну зиму. Щоб не страждати від голоду в далекій дорозі, добули воза, склали на нього свої пожитки, насукали з трави посторонків. Рак прив’язав Лебедя за ногу, свого посторонка взяв у клешні, а Щука за третього вчепилася зубами. “Ну, разом! Рушай! Рак шарпнув назад, хвостиком замелькав, Щука стрілою розігналася у воду, на глибину, а Лебідь, замахавши крилами, рвонувся вгору; обірвалися всі посторонки, не дали возові ходу. Хто з них був винен, а хто правий — цього ніхто не знав і судити їх ніхто не став. Тільки жаби добре насміялися й немало дивувалися, чого Рак і Щука не за своє діло бралися”.

У цій казці народ використав метод прикладу. Пройшли тисячоліття, а наведений приклад залишається й тепер повчальним для людей, які беруться не за свою справу, між якими немає злагоди.

Внутрішня змістовна сутність методів, прийомів виховання, їх використання зумовлюються метою й завданнями виховання.

Методи виховання класифікують залежно від їх функціональної спрямованості, виокремлюючи такі групи:

1. Методи формування свідомості й переконань.
2. Метод організації діяльності й формування поведінки.
3. Методи стимулювання та коригування поведінки й діяльності особистості.

У демократичному суспільстві, де взаємини між людьми ґрунтуються передусім на засадах гуманізму, повноцінна діяльність особистості може бути ефективною, якщо вона спирається на свідомість і переконання. Тому група методів, спрямована на формування цих якостей, є визначальною. До неї належать: *переконування, приклад, вимога*.

У діяльності батьків-вихователів переконування є основним інструментом впливу на особистість дитини.

Переконування — це метод виховання, що передбачає умисний цілеспрямований вплив на свідомість, волю й почуття вихованців з метою формування в них стійких переконань, певних норм поведінки.

Треба розрізнити поняття “переконання” і “переконування”.

Переконання — інтелектуально-емоційне ставлення суб’єкта до будь-якого знання як істинного (або неістинного) через єдність доведення й віри. **Переконування** — педагогічна категорія, яка визначає інструмент дієвого впливу на особистість, а переконання як філософська категорія є результатом цього впливу.

Головна дорога людського виховання є переконування.

К.Д. Ушинський

Основним засобом реалізації вимог методу переконування є слово вихователя. Адже “спочатку було слово” (Євангеліє). Російський педагог П.Ф. Лесгафт говорив: “Сила лагідного спокійного слова така велика, що з нею не може зрівнятися ніяке покарання”. Т.Г. Шевченко вірив у дивовижну силу доброго слова:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б’ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люде!.....

Батьки повинні розуміти, що головна дорога людського виховання — переконування. Переконуванням і прикладом можна досягти того, що навіть найлегковажніші беззаперечно підкоряються законам вічної правди.

Дитина не має соціального досвіду, але в неї зростає жадоба до пізнання навколишнього світу, виникає суперечність між прагненням до пізнання і браком власного соціального досвіду. Тому слово вихователя має бути спрямоване на розкриття сутності певного явища чи процесу.

Якщо діти зрозуміли, що навколишні дивляться на них хоч би в якомусь відношенні неприхильно, вони намагаються виправдати таку думку про себе... Дитину вважають "ледачою" — і вона намагається ухилитися від роботи, "злою" — і вона час від часу викидає злі витівки, "нездійною" — і вона не вникає в пояснення, "жвавою і пустотливою" — вона не пропустить нагоди, щоб утримати за собою ці епітети.

В.І. Водовозов

У народі дуже бережно завжди ставилися до слова, убачаючи в ньому і благо, і зло. В українській етнопедагогіці знаходимо таку оцінку цього важливого інструмента виховання — *слова*:

- Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — завязтих ворогів.
- М'які слова і камінь трощать.
- Ніж ранить тіло, а слова — душу.
- Від теплого слова й лід розмерзає.
- Добре слово краще, ніж готові гроші.
- Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.
- Ласкаве слово і буйну голову упокорить.

Отже, основним інструментом для вихователя в процесі використання методу переконування є слово.

Переконування як метод виховання реалізується завдяки низці прийомів. Слід зауважити, що прийоми можуть становити складову певного методу, а також виконувати функцію самостійного методу. Вимоги методу переконування можуть бути реалізовані шляхом системи таких прийомів: пояснення, розкриття можливих наслідків діяльності чи бездіяльності, бесіда, умовляння, диспут, звернення до почуттів совісті й честі.

Пояснення передбачає розкриття сутності норм і правил поведінки з метою регулювання наступної діяльності в конкретних умовах. Наприклад, тато й мама запросили до себе в гості хрещених батьків п'ятирічного Сергійка, інших знайомих. Зрозуміло, що гості придуть з подарунками для Сергійка, буде святковий обід. Тато й мама готують до цієї події і хлопчика. Вони детально мають пояснити Сергійкові, як треба привітатися з гостями; коли дадуть подарунки — щиро подякувати, поцілувати дарувальників у щічку, а подарунки розгорнути, щоб усі їх побачили, разом порадуватися; показати дитині місце, де вона має сидіти за столом, як поводитись за обідом, як довго перебувати за столом із старшими і т. ін.

Після завершення святкового обіду, провів гостей батьки повинні коротко проаналізувати поведінку Сергійка, похвалити його за дотримання етикету, обережно, лагідним словом проаналізувати помилки в поведінці й порадити, як уникати їх надалі. Це необхідні уроки соціального розвитку маленької особистості.

Особливості соціально-психічного розвитку дітей дошкільного й молодшого шкільного (та навіть і середнього) віку характеризуються недостатнім рівнем сформованості здатності до самооцінки, аналізу можливих результатів власних дій. Тому в системі використання методу тренування батькам слід вдаватися до прийому *розкриття можливих наслідків певних дій*.

Переконання даються не кожному. Тільки той може мати їх, хто привчений з ранніх літ проникливо дивитися в себе, хто привчений з перших років любити щиро правду, стояти за неї горою й бути невимушено відвертим як з наставниками, так і з ровесниками.

М.І. Пирогов

Порівняємо поведінку дітей різних вікових груп у конкретній ситуації. На прогулянці діти 6—10 років і юнаки та дівчата 18—20 років. Старші грали у волейбол, а менші — ганяли футбольного м'яча, стрибали, переверталися і т. ін. Поряд була річка. Вирішили скупатися. Менші хлопчики побігли, роздягаючись, до річки. І майже всі разом стрибнули у воду. Старші поволі підійшли до річки, роздяглися, посиділи на травичці,

аби тіло прохололо. А потім повільно заходили в річку, пробу-ючи руками температуру води, а ногами мацаючи поверхню дна річки. І всі, замість занурення у воду, повернулися на берег. А малеча все бовталася у воді, голосно висловлюючи свою радість. Та згодом і малюки вилізли з води. Тіла їх були брудними, “при-крашені” липкими й смердючими водоростями. Виявляється, що за 8 кілометрів від цього місця у верхів’ї річки з відстійни-ка на цукровому заводі випустили в річку забруднену технічну воду.

Дитина 3—4 років не знайома з функціонуванням електро-праски. Тому хтось зі старших для упередження негативних наслідків необачних дій малюка говорить: “Не торкайся паль-чиками до праски, бо буде вава”. Або: “Івасику, не бери сірників, бо може виникнути вогонь. От Василько бавився сірниками, за-горівся вогонь у квартирі, усе вигоріло. Пожежники ледве вря-тували Василька і його бабусю”.

Певне місце в системі виховання, зокрема у формуванні пе-реконань дитини, посідає прийом *бесіди*, який передбачає ство-рення умов для усвідомлення особистістю тих чи тих правил, норм поведінки.

Мама прийшла з магазину. Маленька Оля почала заглядати в мамину сумку. Там був хліб, макарони, туалетне мило й улюблені Оліні цукерки. Донька накинулася на них.

— Олю, — звернулася мама, — виклади всі цукерки на стіл.

— Добре, добре...

— А тепер, доню, давай поміркуємо: що нам робити з цукерками.

Хто ще в нас є в родині?

— Тато, Петрик, бабуся Оксана.

— То скільки осіб у родині?

Оля, загинаючи пальчики, сказала:

— О, нас аж п'ятеро.

— То на скільки купок ми розкладемо цукерки?

— На п'ять.

— Молодець, Олюню. Ми всі живемо разом, а тому все треба ділити порівну.

Оля й мама почали розкладати цукерки на рівні купки.

Такі нехитрі бесіди батьків з дітьми якнайкраще сприяють формуванню етичної культури особистості.

У вихованні велику роль відіграє вираз “до речі”. Треба повідомляти дитині щось нове саме в ту мить, коли вона готова сприйняти його. Тобто коли допитливість її дуже збуджена якимось предметом і в її душі постають питання з приводу цього предмета.

В.Ф. Одоєвський

Формуючи поведінку вихованців на засадах свідомості, інколи доцільно вдаватися до прийому **умовляння**. Умовляння спрямоване на попередження небажаних дій дитини для їх гальмування. При цьому враховують індивідуальні особливості її соціального розвитку. Умовляння з педагогічного погляду не передбачає підмовляння дитини на якусь особливу дію. Вихователі використовують цей прийом тоді, коли знають особливості поведінки дитини й передбачають, що вона у разі відсутності постійного контролю батьків може вчинити необачний крок. Тому умовлянням можна завчасно запобігти нерозсудливим діям. Наприклад, у родині виховуються двоє дітей — 12-річний син і 5-річна донька, яка відвідує дитячий садочок. Батьки весь день працюють. Вони знають, що Олесь, повернувшись зі школи та приготувавши домашні завдання, частенько захоплюється іграми на вулиці із сусідськими хлопчиками й забуває забрати з дитячого садочка сестричку. Тому батьки, ідучи на роботу, ще раз нагадують Олесеві: “Не забудь о 17 годині забрати сестричку з садочка”. Інколи навіть на внутрішньому боці входних дверей вивішують таке нагадування в письмовій формі.

У системі виховної роботи з дітьми старшого шкільного віку необхідно формувати переконання щодо складних моральних категорій. Оскільки вихованці цього віку мають значний соціальний досвід, певною мірою сформовану здатність до самооцінки, слід удаватися до диспуту як специфічного прийому формування свідомості й переконань. Хоча диспут може виступати і як самостійний метод, і як своєрідна форма виховної роботи.

Диспут — це прийом формування переконань і свідомої поведінки шляхом суперечки, дискусії в процесі вербального спілкування з членами первинного колективу, певної соціальної групи. Хоча цей прийом використовується в роботі зі стар-

шокласниками в школі, усе ж і в сімейному колі можна влаштувати певну дискусію з актуальних соціальних проблем. Чому б батькам не дати змогу дітям вільно висловити свої думки з того чи того питання? Лише не варто забувати про вияв *толерантності* дітей і батьків. Це дасть змогу батькам сформулювати в юнака чи дівчини певні переконання не шляхом надокучливих повчань, моралізування, а через залучення їх до так званої мозкової атаки.

Скажімо, в родині, де виховується 2—3 дітей старшого віку, можна влаштувати дискусію з такою тематикою:

- Що є найбільшою цінністю в людині?
- Чи можна погодитися з думкою: “Зустрічають по одягу, а проводжають за розумом”?
- Яка музика співзвучна твоїй душі?
- Що краще: бути розумним чи багатим?
- Яку людину ти можеш назвати культурною?
- Якою мовою ми говоримо?
- Які морально-духовні якості мені найбільше імпонують?
- Чи толерантні ми у своїх взаєминах?

Зрозуміло, що тему дискусії треба обирати завчасно за згодою всіх членів родинного колективу. Потрібна також належна підготовка.

Важливе значення в соціально-психічному становленні особистості мають такі моральні категорії, як *совість* (*сумління*) та *честь*.

Совість — це категорія етики, що характеризує здатність людини здійснювати контроль за власною діяльністю, давати об'єктивну оцінку своїм діям. Давні мудреці говорили: “Совість — це не глядач, а суддя добродійства”. В.О. Сухомлинський називав совість емоційним стражем переконань.

Совість є внутрішнім контролером і суддею власної діяльності, мірилом відповідальності за свої вчинки. Совість стоїть в одному ряду з поняттям сумління — почуттям моральної відповідальності перед собою й своїми близькими. Та й перед суспільством. Народна мудрість закликає: “Жити по совісті!”

Батькам необхідно наполегливо працювати над формуванням у дітей почуття совісті. І час від часу звертатися до совісті дітей як мірила їхньої поведінки, їхніх вчинків (добрих і негативних). Треба зауважити, що цей прийом має сенс у роботі з вихованцями старшого підліткового та юнацького віку, які набули певного соціального досвіду й мають психологічну здатність до об'єктивної самооцінки. Але не варто вимагати від дітей 8—12 років звертатися до своєї совісті, дорікаючи їм за необачні вчинки: “Ти безсовісний”, “Де твоя совість?” і под. Лише займаючись аналізом негативних вчинків старших підлітків і юнаків, можна пропонувати їм звиряти свої дії з власною совістю.

Ласкаве слово і буйну голову усмирить.

Народна мудрість

У цьому ж ряду стоїть прийом звернення до почуттів честі. **Чесць** — це категорія етики, що характеризує особистість з позиції готовності відстояти, підтримати достоїнство, репутацію особисту чи тієї соціальної групи, до якої людина належить. До речі, у давньоруській мові відбувалася така трансформація слова честь: чьтъ ! чьту ! чьсть ! чтить (шанувати, поважати).

У народній педагогіці особливого значення надавали питанням формування в людини честі: “Бережіть честь змолоду, а одяг — знову”, “З честю пройдеш цілий світ, без честі — й ні до сусід”, “Кому честь, тому й слава”, “Хто честі не має, ані сто кувачів йому не прикує”, “За гроші честі не купиш” та ін.

Відомий французький письменник і філософ Вольтер писав: “Чесць — це діамант на руці доброчинності”. А російський письменник Ф.М. Достоєвський не без підстав зауважував: “Не сильні кращі, а чесні. Чесць і власна гідність — сильніші понад усе”.

Об'єктами честі можуть бути як окремі особистості, так і соціальні об'єднання: честь дівчини, юнака; честь лікаря, учителя, офіцера; честь навчально-виховного закладу (школи, коледжу, університету тощо); честь колективу і т. ін. Колись в армії офіцер, підкреслюючи свою моральну гідність, говорив “Маю честь!”, “Чесць маю!”. Процес формування честі людини досить складний. Виховуючи дитину в сім'ї, треба наполегливо пра-

цювати над формуванням цього діаманта, використовуючи передусім приклад батьків. Щоправда, робити це в сучасних умовах, після того як упродовж багатьох років український народ жив під пресом духовного геноциду, де в багнюку втоптувалися честь, совість, гідність, порядність, інші чесноти, досить складно. У системі ринкових відносин у суспільних стосунках важко підтримувати ідеал честі, бо бізнес часто розходиться з мораллю. Та все ж у родинному вихованні треба підносити честь сім'ї, честь батьків, дитини. Якщо батьки чесно працюють на виробництві чи в іншій сфері діяльності, є добрими, порядними сім'янинами, позбавленими шкідливих звичок, то в них досить висока репутація. Тому вони мають моральне право вимагати від своїх дітей підтримувати свою честь, достоїнство, репутацію своєї сім'ї у навчанні, у повсякденній поведінці. Коли ж хтось із членів родинного колективу заплямував репутацію, достоїнство (своє чи близьких), треба звертатися до почуттів совісті й честі.

Сумління — найкращий радник.

Українське прислів'я

Таким чином, **переконування** — це найбільш складний і цінний інструмент виховного впливу батьків на особистість дитини.

У системі формування особистості, зокрема її фізичного, психічного й соціального розвитку, важливу роль відіграє соціальне успадкування. Механізм його дії має несвідомий, напівсвідомий характер. Тому серед загальних методів виховання чільне місце посідає *метод прикладу*. **Приклад** — це метод виховання, який передбачає створення взірця для наслідування, щоб оптимізувати процес соціального успадкування.

Завдання батьків полягає в тому, щоб організувати позитивний приклад, з якого дитина могла б переймати найкращі морально-духовні якості. Сила прикладу ні з чим не порівняна. Народна мудрість говорить: “Приклади корисніші за повчання”, “Хороший приклад — найкраща проповідь”, “Слова хвалять — приклади захоплюють”. Римський філософ Сенека проголошував: “Довгий шлях повчань, короткий і успішний шлях прикладів”.

Прикладом для вихованця можуть бути: батьки, інші члени родини; учителі-вихователі; національні історичні постаті; осо-

бистості, які оточують вихованців у повсякденному житті; літературні персонажі, діячі науки й культури та ін.

Право повелівати — один з найтонших інструментів, ним треба користуватися дуже й дуже обережно. Це право набувається лише тоді, коли вихованець уже в чомусь проявляє себе, погорджуючись власною красою і достоїнством.

В.О. Сухомлинський

Першим і головним прикладом для наслідування мають бути батьки-вихователі. По-перше, дитина від народження постійно перебуває в духовній орбіті впливу тата й мами. По-друге, дитина й батьки становлять генетичну спільність, що зумовлює віру малюка у своїх рідних. По-третє, “у вихованні все повинно базуватися на особі вихователя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості”¹.

Батьки своєю біологічною та соціальною сутністю покликані завжди перебувати на “сцені життя”, а діти — їх глядачами-наслідувачами. Вони копіюють усе підряд — позитивне й негативне. Це зобов’язує батьків бути відповідальними й обережними у своїх діях. Чесність, правдивість, працьовитість, щедрість, скромність, совісність, розсудливість, лінощі, неуважність, егоїзм, пияцтво, скупість, грубість, чванство, нахабство та багато іншого — усе це взірці для соціального успадкування.

Добрий приклад кращий за сто слів.

Українське прислів’я

Чесними чи безсовісними, працьовитими чи лінивими діти не народжуються. Це результат виховання дитини, й передусім виховання поведінкою й діями батьків. Український письменник-гуморист О. Ковінька в згаданому оповіданні “Хатне виховання” показує, як вчинки батьків сприяють формуванню негативних якостей дитини.

В.О. Сухомлинський наводить два контрастні приклади впливу батьків на дітей.

¹ Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. — К.: Рад. шк., 1952. — Т. 1. — С. 123.

“В однієї дівчинки, третьокласниці Наталочки, батько працював на вівцефермі, дівчинка ходила на ферму допомагати батькові. Боязко оглядаючись, на очах у дочки батько вбивав маленьке ягнятко, а Наталочка потім відносила додому шкурку і м'ясо. Те, що бачила дівчинка, до чого примушував батько, відклалося в її свідомості ідеєю: будь-який злочин можна приховати від людських очей, умій лише мовчати... Ідеї, які калічать, спустошують душу, наклали відбиток на весь духовний світ Наталочки: вона стала байдужою до товаришів. Її душа стала немов би непроникною для справедливих, благородних, високих ідей.

У тому ж класі вчилася Зіна. Її батько працював на тій самій фермі, але в іншому приміщенні. Зіна теж ходила допомагати батькові. В маленькій теплій кімнатці на фермі завжди жили одно, двоє, а то й троє кволих, слабеньких ягнят. Батько і Зіна доглядали їх, як хворих дітей. Зіна готувала для ягнят тепле “молоко” із сінного борошна. Велику радість відчували батько і Зіна, коли здорове, зміцніле ягня переводили з “лікарні” в спільний загін. Улітку Зіна разом з батьком і матір'ю сушили лугове сіно для ягнят. Одного разу хтось недбайливо зруйнував копицю, і сіно підмочив дощ. Як розгнівався тоді батько! Батьківський гнів навчив дівчинку багато що бачити й розуміти... Вона сама навчилася гніватися, бути непримиренною до зла. Так, як треба, так, як повинно бути, — це стало її бажанням”¹.

Вихованці, як і всі люди взагалі, постійно перебувають не в ідеальному педагогічному вакуумі, а в реальному середовищі, де поряд з позитивними прикладами на дитину згубно можуть впливати й приклади негативного змісту. Як діяти в такій ситуації батькам? Передусім треба наполегливо формувати в дітей стійкі переконання як основу позитивної поведінки. Одночасно, виходячи з конкретних умов, виробляти у вихованців критичне ставлення до негативних вчинків людей, які їх оточують.

Пригадується такий приклад. У селі жила родина: батько, мати й п'ятеро дітей 7—14 років. Мама працювала дояркою в сільськогосподарському підприємстві, а батько — на цукровому заводі. Усе ніби було добре. Але з часом чоловік почав пиячити, красти. Дружина робила все, аби відлучити чоловіка від

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 1. — С. 106—107.

цього. Навіть посилала на лікування від алкогольної залежності. Але все марно. Батько наливав чарчину горілки для двох старших синів, хоча вони категорично відмовлялись, час від часу влаштовував у сім'ї сварки, бійки.

Дружина махнула на чоловіка рукою і спрямувала свої зусилля, аби уберегти дітей від негативного впливу батька. І почала формувати в дітей почуття негативізму до дій батька. Цьому допомагали й близькі родичі. Діти росли й усе частіше осуджували поведінку батька. Старші хлопчики почали ставати на захист мами від насильства й побоїв батька. Той не витримав ізоляції й опору дружини й дітей, залишив сім'ю. У родині запанував спокій. Та головне — діти вчасно були захищені від негативного впливу батька, закінчили успішно школу, здобули професійну освіту, створили сім'ї.

Виховна ефективність методів переконування й прикладу може бути досягнута за умови поєднання їх з методом вимог.

Вимога — метод педагогічного впливу на свідомість вихованця, спрямований на те, щоб викликати, стимулювати або загальмувати окремі види його діяльності. А.С. Макаренко надавав особливого значення методу вимог у системі виховного впливу на особистість. Його педагогічне кредо полягало в якомуго більших вимогах до людини і якомуго більший повазі до неї. Ця педагогічна аксіома є важливою передумовою виховання законслухняних громадян і становлення правового суспільства, в якому править закон. На основі розумної безкомпромісної вимоги педагога до вихованця поступово формуються вміння й готовність особистості вимагати щось від себе. Тому А.С. Макаренко мав підстави стверджувати: “Чим яскравіше, більш визначене право вимогливості, тим менше доводиться вимагати, тим природніше виникає загальний стиль”¹.

Діалектичне поєднання методу вимог з методами переконування та прикладу формує гідну дію людини. Вимога відіграє особливо суттєву роль на початковому етапі виховної роботи з колективом чи окремою особистістю у процесі організації нових видів діяльності.

Вимоги можуть бути безпосередніми й опосередкованими. Безпосередня вимога спрямована на дітей, від яких батьки-ви-

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 5. — С. 291.

хователі очікують прямих дій. Опосередкована вимога спрямована на інших членів сімейного колективу з метою трансформації її на конкретну особистість. Застосування тих чи тих вимог залежить від педагогічних ситуацій та особливостей стосунків між батьками й дітьми.

Вимога може бути прямою, якщо звернення батька чи матері має чітку, конкретну вказівку чи певну дію й висловлена в рішучій наполегливій манері за формулою “Роби так і лише так”. (“Дбайливо вимий посуд і прибори на кухні”, “Нагодуй курей”, “Прогуляй собаку” та ін.). У процесі застосування прямих вимог необхідно дотримуватися певних правил:

1. Вимога має бути позитивною, тобто стимулювати вихованців до певних вчинків, а не забороняти, гальмувати їхні дії.
2. Пряма вимога має бути однозначною, зрозумілою, конкретною, мати інструктивний характер.
3. Будь-яка пряма вимога мусить виконуватися й доводитися до позитивного кінця.
4. За дбайливе й відповідальне виконання певної вимоги вихователь має схвалити дії вихованця, формуючи цим самим впевненість у власній діяльності й стимулюючи його до позитивних вчинків.

Непряма вимога висловлена завуальовано й розрахована на дію внутрішніх психологічних стимулів, пов’язаних з переживаннями, почуттями вихованців. Можна виділити три групи непрямих вимог: позитивні (прохання, довіра, схвалення), нейтральні (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі), негативні (осуд, недовіра, погроза).

Розглянемо сутність названих видів непрямих вимог.

Вимога-прохання ґрунтується на довірі між вихователями (батьком і матір’ю). Вона виступає внутрішнім стимулом вихованця до позитивної діяльності. А.С. Макаренко зазначав: “Прохання тим відрізняється від інших видів звернення, що воно дає дитині цілковиту волю вибору. Його треба вимовляти так, щоб дитині здавалося, ніби вона виконує прохання з власного бажання, не спонукана до цього ніяким примусом. Треба сказати:

— У мене є до тебе прохання. Хоч це й важко, і в тебе всякі інші справи...

Форму прохання найкраще застосовувати в тих випадках, коли ви добре знаєте, що дитина прохання ваше охоче виконає¹.

Вимога-довіра — досить дієвий виховний засіб. Вона стимулює внутрішні сили особистості, яка починає відчувати важливість і корисність своїх дій, бажання виправдати довір'я батьків. Родина організовує генеральне прибирання в оселі й на подвір'ї. Батько звертається до 14-річного сина: “Петрику, тобі, як старшому, доручаю ретельно повигрібати торішнє листя в кущах бузку й гарно їх розчистити. Ти добре умієш це робити”.

Дитяче “дай”, навіть просто простягнена мовчки рука повинні коли-небудь зіткнутися з нашим “ні”, а від цих перших “не дам”, “не можна”, “не дозволяю” залежить успіх цілого й великого розділу виховної роботи.

Я. Корчак

Вимога-схвалення — спрямована на стимулювання вихованців до певних позитивних дій. Оскільки в дітей переддошкільного, молодшого й середнього шкільного віку недостатньо сформований психологічний механізм самооцінки, важливо підтримувати дитину, формувати в неї впевненість у власних силах, правильності своїх дій. Першокласниця Оксанка виконує домашнє завдання з математики. Мама, ніби між іншим, відкрила зошит доньки й зауважила: “Сьогодні, Оксанко, ти випишуєш букви й цифри значно краще, ніж кілька днів тому. Молодець! Працюй і далі так”.

Вимога-порада — це звернення до свідомості вихованця, містить певні рекомендації батька чи матері щодо самостійного прийняття рішення стосовно доцільності того чи того вчинку. Це дає дитині можливість вибору, стимулює її самостійність. Батьки й 10-літня Іра працюють на городі: висаджують розсаду помідорів. Мама спостерігає, як донька садить розсаду й радить: “Ой, як гарно в тебе виходить. Спробуй робити більшу ямку навколо стебельця, щоб при поливі краще утримувалася вода біля розсади”.

¹ Макаренко А.С. Лекції про виховання дітей // Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 394—395.

Вимога-натяк є прихованою формою стимулювання дій вихованця. Ця вимога ґрунтується на довірливих взаєминах між батьками-вихователями й дитиною з урахуванням її індивідуальних особливостей. Сім'я зібралася на вечерю: батьки й троє дітей. Батько помітив, що семирічний Петрик перед їжею не вимив руки. Ніби між іншим тато, не називаючи конкретно нікого, кидає: “Ще не всі приготувалися до вечері. Дехто забув вимити руки...”. “О, це я,” — схопився Петрик і побіг до умивальника. Або: мама звертається до п'ятирічної доньки, яка грається з ляльками: “Наталочко, якщо ти швиденько складеш усі іграшки в шафу, підемо гуляти на вулицю. Поглянь, як там гарно”.

Вимога в ігровій формі використовується тоді, коли доводиться виконувати нецікаві доручення та долати труднощі, пов'язані нерідко зі втомою вихованців. Гра в житті дітей є важливим стимулом діяльності, вона захоплює дітей, викликає радість, сприяє виникненню емоційних почуттів задоволення від виконання навіть непривабливих справ. Учні 6-го класу на чолі з класним керівником пішли в одноденний похід. Під вечір, повертаючись назад, діти стомилися, ентузіазм дещо ослаб. За пропозицією вчителя колектив розділили на три загони, у кожному загоні обрали командира, розробили певні маршрути, якими загони мають рухатися до визначеного місця, де на переможців чекає сюрприз-подарунок.

Вимога-осуд використовується тоді, коли негативна оцінка тих чи тих дій вихованця постає в ролі психологічного гальма його негативних дій. Батько доручив своєму 12-річному синові обкопати молоді яблуньки й груші. Перші п'ять дерев Микола обкопав дбайливо. А потім вирішив прискорити роботу й піти гуляти. Обкопав сяк-так, лише зверху штирхаючи лопатою й не вибираючи трави й бур'яну. Батько подивився на таку роботу й сказав: “У тебе під цими останніми чотирма яблуньками ніби свині порилися. Так працювати не можна, бо й свині будуть сміятися. Усе зроби дбайливо, по-хазяйськи”.

Матері дуже помиляються, переносячи всі свої турботи про виховання на один ласкавий догляд. Кажуть, що у великих людей були чудові матері. Це означає, що великі люди, крім ласкавих слів, чули від своїх матерів ще й інші. В цих інших словах і криється весь секрет виховання.

М.В. Шелгунов

Вимога-недовіра використовується за умови, коли певні дії не дають бажаних результатів. Якщо вихованець відчуває часткову втрату довіри тата чи мами, братів і сестер, він починає турбуватися про свій статус у родинному колективі. При розумному використанні вимоги шляхом висловлення недовіри з'являється внутрішній стимул до подолання негативізму у власних діях. Проте вдаватися до цієї вимоги треба досить обережно, вибірково, аби не стимулювати у вихованців почуття байдужості, розчарування. У сім'ї, де двоє хлопчиків — 9-річний Максим і 12-річний Андрійко — мали постійні доручення, родина готувалася до сімейного свята — дня народження мами. Треба було купити ще хліба. Бабуся Галя звертається до Андрійка: “Піди в магазин і купи дві хлібини”. Тут втрутився тато: “Не треба, Андрію, йти тобі по хліб. Ти так довго займаєшся покупками, ніби магазин знаходиться на іншому кінці міста. Краще це зробить Максим”. Андрій похнюпився й пішов у свою кімнату.

Вимога-погроза спрямована на гальмування негативних дій чи вчинків вихованців шляхом попередження про позбавлення їх можливості займатися приємним видом діяльності або користуватися певними правами в родинному колективі. Погроза є крайньою формою вимог, досить тонким інструментом впливу батьків на вихованців. Не треба вдаватися до погроз, які можуть принизити гідність дитини (“Поставлю в куток на гречку”), завдати фізичного болю (“Попробуй не виконай — пасок погуляє на тобі”) або таких, що їх не можна застосовувати до дитини взагалі (“Викину тебе на мороз”). Інколи батьки погрожують дитині всілякими покараннями, але насправді ніколи не вдаються до їх реалізації. Тоді діти стають “глухими” до таких вимог-погроз батьків.

У сім'ї росла п'ятирічна донька Юля. Батько працював на заводі, мама займалася торговельними справами. Юля була жвавою, допитливою дівчинкою, але, зрозуміло, ще не мала належного соціального досвіду. Мама часто за якісь негативні вчинки говорила дівчинці: “Ще раз нашкодиш — я тебе приб'ю”. Але дівчинка вже звикла до таких слів і перестала на них реагувати. Одну з кімнат у квартирі наймало студентське подружжя. Юля любила приходити ввечері в кімнату до студентів, які із задоволенням гралися з нею. Одного дня,

коли квартирантів не було вдома, Юля зайшла до їхньої кімнати, якимось чином перевернула стола. Зошити, книжки, олівці, ручки — усе опинилося на підлозі. Повернулися ввечері студенти й побачили в себе в кімнаті розгардіяш. Юля стояла в дверях з опущеною головою. “Що ви мені зробите, — звернулася до квартирантів. — Приб’єте?”. “Ні, Юля, ми перестанемо впродовж двох тижнів гратися й розмовляти з тобою”, — почула дівчинка у відповідь і розплакалася. І, справді, студенти впродовж двох тижнів дотримувалися оголошеного “карантину”. Юля й сама заходила до кімнати сусідів, аби погратися, й мама просила зняти “карантин”. Але вимога витримувалася.

Застосовуючи непрямі вимоги, необхідно дотримуватися таких правил:

- враховувати індивідуальні й вікові можливості вихованців;
- вимоги мають бути реальними й доступними для дітей;
- кожна вимога повинна спрямовуватися на залучення особистості дитини до конкретної діяльності;
- вимоги не повинні зачіпати особистих таємниць вихованців;
- вимоги мають не принижувати гідність.

Таким чином, система вимог у поєднанні з методами переконання й прикладу є важливим інструментом формування у вихованців переконань і слугує основою формування свідомої поведінки.

На основі свідомості мають вироблятися вміння. А далі й навички поведінки відповідно до встановлених правил, моральних норм. Процес формування вмінь і навичок, які переросли б у звички, довготривалий і багатоаспектний. Для сформування конкретних умінь, звичок інколи потрібен не один місяць копіткої роботи батьків, вихователів. Але така робота вкрай необхідна, бо вона полегшує життєдіяльність особистості, готує вихованця до активної участі в соціальній сфері буття.

К.Д. Ушинський приділяв особливу увагу формуванню в дітей звичок: “Справді, спостерігаючи людські характери в їх різноманітності, ми бачимо, що гарна звичка — це *моральний капітал*, покладений людиною у свою нервову систему; капі-

тал цей зростає безперервно, і процентами з нього користується людина все своє життя. Капітал звички від уживання зростає і дає людині можливість, як капітал матеріальний в економічному світі, дедалі плідотворніше використовувати свою найдорогоціннішу силу — силу свідомої волі й зводити моральну будову свого життя все вище й вище не починаючи щоразу своєї будівлі з фундаменту і не витрачаючи своєї свідомості і своєї волі на боротьбу з труднощами, які були вже раз переможені. Візьмемо для прикладу одну з найпростіших звичок: звичку до порядку в розподілі своїх речей і свого часу. Скільки така звичка, що перетворилась у несвідомо виконувану потребу, збереже сил і часу людині, яка не буде змушена щохвилини закликати свою свідомість до необхідності порядку й свою волю для встановлення його і, лишаячись вільною, розпоряджатися цими двома силами душі, використати їх на щось нове і більш важливе”¹.

Завдання батьків спільно з педагогами-вихователями — не шкодуючи зусиль, збагачувати моральний капітал дітей. Для цього традиційно використовують методи вправ і привчання.

Виховання — процес соціальний у найширшому розумінні. Виховує все: люди, речі, явища, але передусім і найбільше — люди. З них на першому місці — батьки й вихователі.

А.С. Макаренко

Вправи — це метод виховання, що передбачає планомірне, організоване, повторне виконання певних дій з метою оволодіння ними, підвищення їх ефективності й формування вмінь, навичок та звичок. Але це не повинна бути муштра. Для вироблення певної групи вмінь та навичок бажано віднаходити все нові сфери діяльності вихованців. Батьки, не покладаючись у всьому на вихователів дошкільних закладів і школи, мають терпеливо, цілеспрямовано формувати в дітей систему вмінь, навичок та звичок у процесі повсякденної діяльності в сім’ї. Це звички особистої гігієни, догляду за своїм тілом, одягом, взуттям; звички у сфері етичної поведінки: вітатися, дякувати,

¹ Ушинський К.Д. Вибр. пед. тв.: У 2 т. — К.: Рад. шк., 1983. — Т. 1. — С. 230.

спілкуватися з ровесниками й старшими та под. Кожного разу, коли дитині треба діяти в нових умовах, батькам необхідно вправляти її стосовно дотримання доцільних правил і норм поведінки.

Чільне місце в процесі формування вмінь, навичок та оволодіння досвідом поведінки посідає метод *привчання*, що передбачає організацію планомірного й регулярного виконання вихованцями певних дій з елементами примусу, обов'язковості. К.Д. Ушинський зауважував, що метод привчання вимагає часу й проходить під контролем батьків. Він складається з показу того, як виконується та чи та дія, із закріплення правильних дій, обережного гальмування помилкових дій. Уся ця робота потребує творчого підходу.

Важливу роль у системі привчання й формування звичок може відігравати доцільно спланований режим дня дитини залежно від її віку й соціальних потреб.

Семилітній Павлик пішов навчатися до школи. Тато, мама разом з Павликом склали режим дня для сина на всю добу. У ньому чітко вказані години й хвилини початку й закінчення дій Павлика: підйом, ранкова гімнастика, умивання, сніданок, шлях до школи, навчання, повернення зі школи, обід, дозвілля, виконання домашнього завдання й так аж до нічного сну. Батьки ретельно стежили за дотриманням сином режиму, допомагали йому порадами. Уже під кінець навчального року батькам вдалося сформувати цілісну систему вмінь і звичок. Методи вправ і привчання спрямовані, таким чином, на організацію діяльності особистості, формування умінь, навичок і звичок.

Справжнє виховання полягає не стільки в правилах, скільки у вправах.

Ж.-Ж. Руссо

У процесі виховання дітей необхідно зважати на те, що вони не володіють соціальним досвідом і мають низький рівень самооцінки. Тому не завжди можуть адекватно оцінювати свої дії, вчинки. Це примушує вихователів вдаватися до методів *заохочення* й *покарання*, а краще — *схвалення* й *осудження*.

Провідне місце тут має посідати схвалення як стимулювальний чинник. *Заохочення (схвалення)* — це спосіб педагогічного впливу на особистість, що виражає позитивну оцінку вихователем поведінки вихованця для закріплення позитивних якостей і стимулювання його до діяльності. Російський письменник Л.М. Толстой писав: “Якщо людина заслуговує на похвалу, намагайтеся не відмовити їй у цьому, інакше ви не лише ризикуєте відсторонити її від певного шляху, позбавляючи її підтримки і схвалення, яких вона потребує, а й самі втратите нагоду — віддати людині належне за її працю”. Кожна людина потребує такого підходу, як своєрідне психологічне підживлення. Особливо це важливо для дітей дошкільного й шкільного віку. Та навіть і доросла людина чекає визнання значимості своїх дій.

Заохочення — це відображення променів доброчинства.
Ф. Бекон

Дослідження психолога О. Запорожця довели, що заохочення, похвала вихователів має позитивний вплив на діяльність дітей. Цей метод має дві стадії, або фази. На першій похвала діє як пряме позитивне підсилення діяльності. На другій підсилення набуває властивості внутрішньої несвідомої мотивації.

Використовуючи заохочення, слід дбати про об'єктивність, справедливість, урахувувати вікові й індивідуальні особливості вихованців. Домінувати мають моральні, а не матеріальні заохочення.

Види заохочень у сім'ї можуть бути найрізноманітніші: погладжування голівки, що супроводжується схваленням “Молодець!”; поцілунок як вияв захоплення діями дитини; дарування іграшки, книжки, цікавих речей (олівців, фломастерів, альбома для розмальовування та ін); похвала в присутності всіх членів сім'ї; обіцянка у вихідний день піти з дитиною на прогулянку (в ліс, до річки, в зоопарк, на виставку). Видів заохочень може бути дуже багато. Це і хороші слова, і увага до діяльності дитини, і вияв задоволеності та радості за дітей. Скільки добрих почуттів породжує в дитячих серцях таке морально чисте, доброзичливе ставлення, яке освітляє серця дітей.

Заохочення повинні бути вагомими. Не треба поспішати із заохоченнями, якщо дитина без особливих зусиль і старанності виконує свої обов'язки.

Велику помилку роблять батьки, які вдаються до матеріальних винагород. “Закінчиш другу чверть з оцінками не нижче 10 балів — куплю тобі велосипед”. Або щодо сина-десятикласника: “Закінчиш навчальний рік з високими оцінками — матимеш мопед” і под.

Пригадується розмова двох мам про виховання своїх дітей.

Мама сиділа на лавці біля під'їзду й розмовляла з сусідкою. Вона скаржилася на свого сина Юрочку, що він зовсім не допомагає їй: ні посуд не миє, ні доріжки не хоче почистити.

— Напевне, ви щось проґавили в його вихованні. Ось мій Андрій також спочатку уникав будь-якої праці у квартирі. Але я знайшла до нього підхід. І як наслідок допомагає навіть тоді, коли я цього не прошу.

— Як же вам це вдалося? — запитала сусідка Андрійкову маму.

— О, дуже просто: треба, щоб дитина, як і дорослі, була зацікавлена в тому, що вона робить. Що зробиш: ми живемо в умовах ринку!

— То й що?

— Треба формувати матеріальну зацікавленість, заохочувати дітей.

— Таке заохочення? — перепитала мама Юри. — Чи не хочете ви сказати, що Андрію ви платите за допомогу у веденні господарства?

— Саме так, — підтвердила сусідка, — певна річ, символічно. За вимиту чашку або блюдеце плачу дві копійки, за виделку й ложку — копійку.

— А за тарілку? — запитала мама Юри.

— За тарілку — по три копійки, за каструлю — по 8 копійок і т. ін.

— А за прибирання квартири порохотягом? — не вгамовувалася Юрина мама.

— З метражу кімнат: дві копійки за квадратний метр. Ви не повірите. Але моя система спрацювала. Зробила з мого Андрійка справжнього помічника в домашньому господарстві. Усе виміє, прибере, а потім підходить до мене й каже: “Мамо, з тебе 3 гривні 20 копійок” або “З тебе одна гривня 45 копійок”. Застосуйте в себе таку систему, й ви побачите, що вона зробить з вашим сином чудеса. Ось у мене в сумці є розроблений мною цінник.

Юрина мама взяла запропонований цінник, де було чітко вказано, за що й скільки належить платити, навіть за миття дверних ру-

чок, розеток та інші дрібниці. Передбачався й штраф за розбитий посуд.

Мама Юри вирішила випробувати рекомендації сусідки на своєму синові.

— Добре, — сказала мама, — не хочеш допомагати безплатно, буду за твою допомогу платити гроші.

— А скільки будеш платити? — зацікавився Юра.

Юрина мама показала цінник сусідки.

Юра уважно перечитав його, подумав і сказав:

— Згоден.

Після цього Юра почав охоче допомагати мамі. Він завзято мив блюдця, тарілки, чашки, чистив сковороди, прибирав у квартирі.

Мама раділа: “Добре, нехай хоч і за гроші, але допомагає”.

Так продовжувалося тижнів два, а на третій Юра знову почав огинатися: то в нього голова болить, то поганий настрій, то йому треба домашні завдання готувати.

Одного разу після чергового Юриного ухилення від допомоги, мама сама прибрала в квартирі, вимила посуд і вийшла з будинку. Проходячи повз сусідній під’їзд у вікні кухні першого поверху побачила свого сина. У великому фартусі він мив на кухні посуд, перебігав з кухні до кімнати й щось там прибирав.

“Ось тобі раз! — подумала Юрина мама. — Дома рідній мамі перестав допомагати, а в чужої сусідки бігає як очманілий?!”

Присіла на лавку й почала чекати сина. Хвилин через десять Юра вийшов із під’їзду й зупинився, почав перераховувати гроші, які дістав з кишені.

— Юрочко, — запитала сина мама. — Що ти там робив у чужій квартирі?

— Як, що? — здивовано перепитав син маму. Я допомагав тьоті Ніні прибирати в квартирі.

— Допомагав тьоті Ніні? А чому ти не допомагаєш мені?

— Ой, мамо, — сказав Юра, — ти сама говорила, що ми живемо в умовах ринку, де передусім панує матеріальна зацікавленість.

— Юра, я ж платила тобі згідно з цінником. Як тьотя Ніна своєму синові.

— Але син тьоті Ніні поїхав навчатися в професійно-технічне училище в інше місто. І цінник у нас з тьотею Ніною інший. Все зростає. Платити, мамочко, треба більше.

Ось така історія, Чи може мама Юри сподіватися, що син на старість допомагатиме їй, догляне в немочі?

Переконанням і прикладом можна досягти того, що найлегковажніші беззаперечно підкоряться усім законам вічної правди.

М.І. Пирогов

Тож мали слухність талановиті педагоги-вчені А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, коли, звертаючись до батьків, радили їм: якщо дитина потребує певних речей, що допоможуть їй у розвитку, навчанні, захисті здоров'я — придбайте, якщо дозволяють фінансові можливості, але не пов'язуйте таку покупку з успіхами в навчанні чи поведінці.

Наполегливо вчитися, пристойно вести себе в школі та дома — це своєрідний соціальний обов'язок кожного. Не можна використовувати матеріальні заохочення дитини як своєрідний підкуп. З цього приводу А.С. Макаренко зазначав: "Авторитет підкупу — найбільш аморальний вид авторитету, коли слухняність просто купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі ножика, будеш слухатись, підемо в цирк.

Розуміється, в сім'ї теж можливе певне заохочування, щось подібне до преміювання; але ні в якому разі не можна дітей преміювати за слухняність, за добре ставлення до батьків. Можна преміювати за добре навчання, за виконання дійсно якоїсь важкої роботи. Але і в даному разі ніколи не можна наперед оголошувати премію і підхльостувати дітей в їх шкільній або іншій роботі спокусливими обіцянками"¹.

Від батьків, рідних, педагогів діти потребують психологічного наснаження позитивними стимулами. Без ласки людина погано себе почуває. І дітей-невдах слід хвалити ще частіше, ніж тих, кому добре живеться. Пригадаймо вислів М. Булгакова: "Чим гірше людині, тим більше її треба хвалити".

Вередливий у дитинстві — виродок у старості.

Народна мудрість

Щороку в нашій країні певна кількість людей покінчує життя самогубством. Серед них і діти шкільного віку. Окремі з них,

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 4. — С. 350.

яких вдалося врятувати, пояснювали свій вчинок так: “Мене не люблять ні батьки, ні вчителі”, “Мене ніхто не любить”, “Я зовсім не хотів помирати, лише налякати. А потім прокинувся б і мене почали б любити й розмовляти зі мною”.

Пригадується прикрий випадок із сімейного життя.

Була, на перший погляд, досить нормальна сім'я: батько, мати, син Едуард. Батьки займалися серйозним бізнесом. Едік навчався в сьомому класі. Дома була ще й домогосподарка — п'ятдесятирічна тьотя Галя. Едіка щодня водій тата підвозив до школи, а після уроків привозив додому. Батьки забороняли Едікові виходити з будинку й гратися з однолітками (“Щоб, бува, ніхто не викрав”). Тьотя Галя турбувалася, щоб Едік був завжди нагодований, чисто одягнений. Батьки приїздили з роботи пізно, коли син уже спав. Зате Едіка батьки “завалили” іграшками, усілякими засобами для розваг: телевізор, комп'ютер, відеомагнітофон, приставки для відеоігор, мобільний телефон останньої моделі, інші сучасні електронні забави. Ось так Едік жив уже п'ять років.

Недільного дня батьки були вдома. Едік довго просив тата й маму піти на прогулянку до річки, поплавати на човні. Батько на прохання сина відповів сердито: “Відчепись від мене! Я водія відпустив. Яка там річка! От у тебе повно найкращих іграшок. Комп'ютер. Йди й займайся”.

А на другий день Едік утік зі школи, вибрався на дах десятиповерхового будинку й кинувся вниз. Залишив лише записку: “Я нікому не потрібний, ніхто мене не любить... Навіщо мені ваші “Джипи” і купа електроніки”.

Жорстокість породжує тупість і дурість.

Українське прислів'я

Специфічним методом виховання є покарання (осудження).

Покарання (осудження) — це метод виховання, що передбачає вплив педагога на особистість вихованця з метою осуду чи гальмування його негативних дій і вчинків. Ставлення до цього методу в педагогічній теорії та практиці не однозначне. Авторитарна педагогіка особливо була схильна до широкого використання покарань у виховній роботі з дітьми. Такий підхід спрямовувався на пригнічення особистості, на формування “соціального раба”.

Тому В.О. Сухомлинський висунув сміливу, як на той час, тезу — *виховання без покарання*. З погляду теорії ця теза не викликає заперечень. Але з погляду реальної дійсності навряд чи можна уникнути покарань. Треба лише усвідомлювати, що покарання дитини не повинне нести на собі тягар “кари” в юридичному розумінні. Педагогічне покарання має бути у формі вимоги. Адже “розумна система покарань, — писав А.С. Макаренко, — не тільки законна, але й необхідна. Вона допомагає сформуватися міцному людському характеру, виховує почуття відповідальності, тренує волю, людську гідність, вміння опиратися спокусі і переборювати її”¹.

У процесі застосування покарань треба виявляти високу майстерність, і передусім тактовність, аби не ранили своїми непродуманими діями вихованця. Тут доречний девіз лікаря: “Не зашкодь!” З цього приводу В.О. Сухомлинський говорив, що виховання ласкою — це утвердження самоповаги. Я не вірю в успіх покарання, в якому є хоч краплина приниження людської гідності. А це приниження саме й починається там, де щось недобре, що є в дитині, виставляють напоказ, вивертають дитячу душу. Я не вірю в покарання, якщо воно вражає в серце, залишає біль, відкладається в пам’яті образою.

А тим більше, коли це тілесне покарання, до якого нерідко вдаються батьки в умовах сімейного виховання. Треба пам’ятати народну мудрість: страх тілесного покарання не зробить злого серця добрим, а поєднання страху зі злістю — найогидніше явище в людині.

Якщо інколи й треба вдаватися до певних видів покарань, то вони не повинні переважати над заохоченнями. Потрібно виходити з об’єктивних реалій: дитина, не маючи достатнього соціального досвіду, вступає в стосунки з іншими людьми й допускається помилок. Це природно. То чи варто стояти над дитиною з “педагогічною палицею” й весь час залякувати її? Адже насилля в сім’ї викликає зворотну реакцію й примножує зло. Прикладів цього дуже багато.

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 5. — С. 356.

Маленький Михайлик жив у сім'ї, яка була всім забезпечена. Але батько виявляв надмірну вимогливість до сина, що межувала з жорстокістю. За найменшу провину Михайлика карали: то в куток поставлять, то ляпасів надають, а то й паском нерідко поб'ють. Тому хлопчик був завжди зляканий, усього боявся. Та ось Михайлик пішов до школи й там ні з сього, ні з того, як казала вчителька, через дрібниці розпочинав бійку з однокласниками. І не лише на перерві, а й безпосередньо на уроці. Сусід по парті взяв у Михайлика фломастер, щоб зафарбувати квадрат. Михайлик зчинив бійку, розбив своєму товаришеві носа. Дорогою додому бив котів, ображав дівчат. Учителька відвідала батьків хлопчика, розповіла про його витівки. Батьки знизували плечима й говорили: "І де він цього набрався? Ось ми йому вправимо мізки!"

Пригадується ще одна дещо комічна історія.

У п'ятому класі вчився такий собі Марат. У родині була ще менша сестричка, яка відвідувала дитячий садок. Батько Марата працював на заводі начальником цеху, мама — конструктором. Марат був непосидою, завжди потрапляв у якісь історії. Енергія в хлопчика була ключем. Класний керівник через записи в щоденнику або окремими листами запрошувала батьків Марата до школи, щоб поінформувати про чергові витівки сина. Батько вислуховував учительку, дякував їй за інформацію й казав: "Ми це діло поправимо". І справді, після цього Марат 2—3 дні поводив себе спокійно, а потім його знову "проривало". Класний керівник довідалася, яким чином батько "поправляв це діло" — карав сина паском. І вирішила енергію Марата спрямувати в інше русло: доручила йому відповідати за збереження в кабінеті мови й літератури меблів, інших речей, домовилася з учителем фізичної культури, щоб включити його в спортивну секцію з ручного м'яча, дала доручення допомагати однокласникові Сергійку в навчанні. І Марата ніби підмінили: став спокійним, урівноваженим, з'явилася здорова діловитість.

Класний керівник запросила батька Марата до школи, аби поділитися успіхами сина, визначити програму подальших дій для закріплення досягнутого. Прошло чотири дні, а батько все не приходив. Лише на п'ятий день зателефонував до вчительки: "Вибачте, Наталіє Марківно, що я не зміг зустрітися з Вами. Були труднощі на заводі з виконанням місячного плану. Але Марата я уже відрегулював. Він не зізнався, що там накоїв у школі, та я його паском добряче відшмагав. Довго буде пам'ятати".

Під час застосування покарань варто дотримуватися таких педагогічних вимог:

- покарання не повинне ставити за мету заподіяти фізичне страждання;
- покарання набуває сенсу тоді, коли вихованець усвідомлює сутність помилковості свого вчинку, особливо коли він заподіює шкоду членам колективу, в якому він перебуває;
- покарання в окремих випадках можна скасувати, якщо дитина усвідомлює сутність свого негативного вчинку;
- покарання не повинне принижувати гідність особистості;
- не можна застосовувати покарання, які можуть зашкодити здоров'ю дитини;
- покарання мусить виховувати.

У гарній родині покарань ніколи не буває. І це — най-правильніший шлях сімейного виховання.

А.С. Макаренко

Покарання слід використовувати не лише і не стільки для гальмівного впливу. Важливо йти шляхом заміни одного виду діяльності вихованця іншим. Природно, що дитина постійно прагне до діяльності. Тому варто загальмувати небажану дію і негайно переключити її на позитивну, а не виключати з діяльності взагалі.

Варто вказати на такі види покарань, які можна застосовувати в системі родинного виховання: *зауваження* (“Оксано, ти вчинила недобре, коли розкидала іграшки”), *обмеження в правах* (“Петрику, ми планували в неділю піти в зоопарк, але ти влаштував бійку із сестричкою. Тому похід в зоопарк відкладається”, “Марійко, учора ти не впорядкувала свої іграшки й це довелося робити мамі, то впродовж сьогоднішнього дня іграшками користуватися не будеш” тощо); *привернення уваги дитини до наслідків* негативних дій (“Віталіку, учора ти так активно їздив велосипедом по подвір'ю, що в'їхав у паркан, зламав колесо. Десь упродовж тижня я відремонтую велосипед — от тоді й будеш користуватися ним”, “Оксано, ти ні вранці, ні в обід не помила посуд (а це ж твій обов'язок), тому будеш їсти з каструлі”).

Можна порівняти особливості впливу деяких методів, зокрема заохочень і покарань на формування в дітей позитивних чи негативних емоцій. Це доцільно розглядати в системі спілкування батьків з дитиною.

Шкала спілкування батьків з дитиною¹

Методи виховання, які викликають у дитини	
позитивні емоції	негативні емоції
Скільки разів ви сьогодні дитину (дитині, дитиною)	
хвалили заохочували схвалювали цілували обіймали пестили симпатизували співпереживали посміхалися захоплювалися робили приємні сюрпризи робили подарунки	дорікали подавляли принижували звинувачували засуджували нехтували присаджували ганьбили читали нотації обмежували в чомусь шмагали ставили в куток

За цією шкалою можна зрозуміти стан дитини в конкретний момент, дізнатися, як спілкуються з нею, які емоції переважають у процесі спілкування з малюком.

Окреме місце серед методів стимулювання поведінки займає прийом критики. **Критика (оцінка, розбір)** — засіб висловлення думки вихователя (батька, матері) про діяльність дитини на основі аналізу її поведінки. Психолог Ю. Красовський наголошує, що цей засіб можливий у системі стимулювання й гальмування поведінки вихованців, але користуватися ним треба обе-

¹ Баркан А. Практическая психология для родителей. — М.: АСТ-Пресс, 2001. — С. 335.

режно — на рівні співпереживання, доброзичливості. Можна вказати на такі види критики:

1. Критика-підбадьорювання (“Нічого, наступного разу зробиш краще. А цей раз не вийшло”).

2. Критика-дорікання (“Ну, що ж ти? Я на тебе так розраховував!”).

3. Критика-аналогія (“Коли я був таким як ти, я припустився такої ж помилки. Ой, і попало ж мені тоді від батька”).

4. Критика-надія (“Сподіваюся, що наступного разу ти виконаєш завдання значно краще”).

5. Критика-похвала (“Робота виконана добре. Але не для цього випадку”).

6. Безособова критика (“Хтось із нас не купив сьогодні хліба й молока”).

7. Критика-стурбованість (“Мене хвилює ситуація, що склалася в нашій родині. Особливо це стосується нашого Петрика”).

8. Критика-співпереживання (“Я добре тебе розумію, входжу у твоє становище, але й ти ввійди в моє з мамою становище”).

9. Критика-співчуття (“Я тобі співчую, але повинна сказати, що робота виконана неякісно”).

10. Критика-подив (“Як? Невже ти не прибрала у своїй кімнаті? Не чекав від тебе такого”).

11. Критика-іронія (“Старалися-старалися і... завершили! Але як тепер сусідам в очі дивитися будемо?”).

12. Критика-дорікання (“Ех ти! Я був про тебе кращої думки”).

13. Критика-натяк (“Я знаю одного хлопчика, який учинив так само, як і ти. А наслідки були сумними”).

14. Критика-пом’якшення (“Мені здається, у тому, що так трапилось, винен не лише ти”).

15. Критика-докір (“Чому ти так недбало виконав завдання? Та ще й зі значним запізненням”).

16. Критика-зауваження (“Доручення виконане недбало. Наступного разу намагайся зробити краще”).

17. Критика-вимога (“Що ти наробила? Доведеться все переробити”).

18. Конструктивна критика (“Завдання виконано неправильно. Як ти збираєшся виправляти свої помилки?”).

19. Критика-побоювання (“Я припускаю, що наступного разу доручення буде виконано так само недбало”).

Децю сумнівним методом виховання є *метод вибуху*, який описав і застосовував А.С. Макаренко. “Під вибухом, — писав А.С. Макаренко, — я зовсім не розумію такого положення, щоб під людину підкласти динаміт, підпалити і самому тікати, не чекаючи, поки людина злетить у повітря. Я мав на увазі раптову дію, яка перевертає всі бажання людини, всі її прагнення”¹.

Метод “вибуху” передбачає вплив педагога на вихованця засобами, протилежними тим, що він їх зазвичай чекає від вихователя. Це досить специфічний засіб вияву педагогічної майстерності. Цей метод можна, як виняток, використовувати з урахуванням таких чинників: у процесі необхідності перевиховання особистості дитини; глибокого знання індивідуальних особливостей вихованця; досконалого володіння технікою застосування цього методу.

Ніж раниць серце, слово — душу.

Українське прислів'я

Говорячи про метод “вибуху”, можна подумати, що він обов’язково передбачає грубий фізичний вплив на дитину, залякування її тощо. Зовсім ні. Якщо дитина звикне до того, що за будь-який негативний вчинок її неодмінно карають, застосовують такі види покарань, як фізичний вплив (побиття), приниження людської гідності (стояти в кутку, та ще й на колінах), позбавляють їжі, розваг, ізолюють від близьких і т. ін., вона й далі, зробивши аморальний вчинок, чекає тих покарань, які вихователі використовували раніше. Але вихователь (тато, мама) повинен діяти іншими засобами — позитивними. Раптовий незвичний вплив справді “перевертає” все в дитині. Це така невелика “революція” у свідомості вихованця, завдяки якій гальмується, перекреслюється все негативне й народжується нова якість. Пригадується педагогічна ситуація.

Три підлітки 11—12 років змовилися втекти з дитячого будинку. Завчасно запаслися хлібом, іншими продуктами. Однієї ночі, коли

¹ Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 5. — С. 233.

всі послули, хлопці вибралися зі спальні, вийшли на дорогу, яка вела до залізничної станції. Відстань чимала — 20 км. Розвиднилося. Розпочався рух автомобілів. Ховалися за кущами. Один чоловік підвіз їх на вантажівці до станції. А тут на них уже чекали педагоги дитячого будинку й працівники міліції.

Привезли засмучених, навіть переляканих, брудних "мандрівників" у виховний будинок. Завели прямо в кабінет директора. Григорій Іванович довго дивився на "втікачів", дістав з-під стола нагайку, якою поганяв коня, на якому полюбляв їздити. Хлопці зовсім злякалися: "Оце попаде..." Та директор підійшов до шафи, дістав звідти банку малинового варення, насипав його у велику миску, поклав біля миски три запашні булочки, кожному дав велику ложку і сказав з посмішкою і з батьківською прихильністю: "Їжте, хлоп'ята, скільки захочете. Проголодалися, певне? І скажіть потім, що в нашому дитячому будинку погано". Хлопці остовпіли. "Їжте, їжте. Потім помийтеся, виспитесь, а завтра — у школу. Ось так", — підсумував Григорій Іванович, обняв збентежених "мандрівників" і вийшов з кабінету.

У процесі виховання не може бути стандартних ситуацій і стандартних підходів до використання способів виховного впливу. Тут педагогіка — насамперед мистецтво. Тому слушною залишається думка А.С. Макаренка: "...ніякого засобу не можна розглядати відокремлено від системи. Ніякого засобу взагалі, хоч би який ви взяли, не можна визнати ні добрим, ні поганим, якщо ми розглядатимемо його окремо від інших засобів, від цілої системи, від цілого комплексу впливів"¹.

¹ Макаренко А.С. Про мій досвід // Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 5. — С. 104.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аза Л.О., Лавриненко Н.В.* Батьківський авторитет. — К.: Держполітвидав, 1986.
2. *Азаров Ю.П.* Семейная педагогика. — М.: Политиздат, 1985.
3. *Азаров Ю.П.* Семейная педагогика: Педагогика любви и свободы. — М., 1983.
4. *Александрова Т.А.* Родительский дом. — М.: Знание, 1987.
5. *Амонашвили Ш.А.* Созидая человека. — М.: Знание, 1982.
6. *Амосов Ю.М. и др.* Страна детства: Сборник. — М.: Знание, 1990.
7. *Андреев Ю.А.* Скажу тобі, сину...: Розмова про життя з синем-старшокласником на межі можливої відвертості. — К.: Молодь, 1987.
8. *Арнаутова Е.П., Иванова В.М.* Общение с родителями: Зачем? Как? — М., 1993.
9. *Аркин Е.А.* Письма о воспитании детей. — М.: Учпедгиз, 1961.
10. *Асатурова К.З.* Письма родителям. — М.: Просвещение, 1964.
11. *Афанасьева Т.М.* Мальчик. Юноша. Муж. Отец. — М.: Знание, 1988.

12. *Афанасьєва Т.* Сімейні портрети. — К.: Рад. шк., 1984.
13. *Баєв Б.Ф.* Чи знаєте ви свою дитину? — К.: Рад. шк., 1985.
14. *Байярд Р., Байярд Д.* Ваш беспокойный подросток. — М.: Просвещение, 1991.
15. *Бардиан А.М.* Воспитание детей в семье: Психол.-пед. очерки. — М.: Педагогика, 1973.
16. *Баскина А.Л.* Материнский талант. — М.: Знание, 1969.
17. *Бапурина Г.И., Кузина Т.Ф.* Введение в педагогическую профессию: Учеб. пособие для студ. средн. пед. учеб. заведений. — М.: ИЦ “Академия”, 1998.
18. *Баркан А.И.* Практическая психология для родителей, или Как научиться понимать своего ребенка. — М.: АСТ-Пресс, 2001.
19. *Бауэр Т.* Психическое развитие младенца. — М.: Прогресс, 1979.
20. *Белова Л.В.* В семье — первоклассник. — М.: Педагогика, 1980.
21. *Бердыхова Я.* Мама, папа, занимайтесь со мной: Пер. с чеш. — М.: Физкультура и спорт, 1990.
22. *Блех А.С.* Подумаем вместе. — М.: Политиздат, 1989.
23. *Болсун С.* Розвиток педагогічної техніки вчителя: актуальність та значущість // Початкова шк. — 2000. — № 2. — С. 50—51.
24. *Будницкая И.И., Катаева А.А.* Ребенок идет в школу. — М.: Педагогика, 1985.
25. *Буянов М.И.* Ребенку нужна родительская любовь. — М.: Знание, 1984.
26. *Буянов М.И.* Ребенок из неблагополучной семьи. — М.: Просвещение, 1988.
27. *Васильєва-Гангнус Л.П.* Азбука ввічливості. — К.: Рад. шк., 1989.
28. *Васильєва-Гангнус Л.П.* Уроки занимательного труда. — М.: Педагогика, 1987.
29. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. — Полтава: Полтавський вісник, 1994.
30. *Вишневский В.В.* Такие простые сложные истины. — М.: Педагогика, 1984.
31. *Владиславский В.* Все начинается с детства. — Минск: Вышэйш. шк., 1989.

32. Воспитание детей в неполной семье. — М., 1980.
33. *Говорун Т.В., Шарган О.М.* Батькам про статеве виховання дітей. — К.: Рад. шк., 1990.
34. *Гарбузов В.И.* От младенчества до отрочества. — Л.: Интерполиграфцентр, 1991.
35. Діалоги про виховання: Книга для батьків / Уклад.: О.Г. Сverdлова. — К.: Рад. шк., 1985.
36. Досуг в кругу семьи: Интеллектуальные игры и задачи. Занимательные истории. Самоделки / Сост. М. Шпагин. — М.: Профиздат, 1989.
37. *Добсон Д.* Родителям и молодоженам: Доктор Добсон отвечает на ваши вопросы. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1991.
38. *Дубогай А.Д., Мовчан Л.М.* Физкультура: мы и дети. — К.: Здоровье, 1989.
39. Энциклопедия сексуальной жизни: Для детей 7—9 лет: Пер. с фр. — Ижевск, 1991.
40. *Зинченко С.Н.* Трудные дети. — К.: Рад. шк., 1988.
41. *Захаров А.И.* Как предупредить отклонения в поведении ребенка. — М.: Просвещение, 1993.
42. *Земска М.* Семья и личность: Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1986.
43. *Злочевський С.Є., Котирло В.К.* Сімейна педагогіка. — К.: Знання, 1986.
44. *Зязюн І. А.* Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-пед. посіб. — К.: МАУП, 2000.
45. *Игошев К.Е., Миньковский Г.М.* Семья, дети, школа. — М.: Юрид. лит., 1989.
46. *Извекова Н.А., Латов Н.В.* Праздник в семье. — М.: Педагогика, 1986.
47. *Каган В.Е.* Половое воспитание девочки в семье. — М.: Сов. спорт, 1991.
48. Как помочь ребенку войти в современный мир / Под ред. Т.В. Антоновой. — М., 1995.
49. *Кириленко Т.С.* Виховання почуттів. — К.: Політвидав України, 1989.
50. *Коваленко Л.А.* Диалоги с сыном. — М.: Педагогика, 1991.
51. *Ковалев С.В.* Педагогика семейных отношений. — М.: Педагогика, 1987.

52. Колесов Д.В. Предупреждение вредных привычек у школьников. — Минск: Нар. асвета, 1987.

53. Комарова Л.С., Костромичева Н.Л. Прошу помочь. — М.: Республика, 1992.

54. Кононко Е.Л. Я сам. — К.: Рад. шк., 1983.

55. Короткова Н.А., Михайленко Н.Я. Как играть с ребенком. — М., 1990.

56. Корчак Я. Як любити дітей. — К.: Рад. шк., 1988.

57. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка. — К.: Знання-Пресс, 2003.

58. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. — М.: Академия, 1999.

59. Кульчицкая Е.И. Учить детей бережливости. — К.: Рад. шк., 1989.

60. Кульчицкая Е.И. Воспитание чувств детей в семье. — К.: Рад. шк., 1983.

61. Лавриненко Н.В., Небошко В.С. Роль семьи в трудовом воспитании. — К.: Наук. думка, 1988.

62. Леві В. Нестандартна дитина. — К.: Рад. шк., 1991.

63. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. — М.: Педагогика, 1991.

64. Левшин Л.А. Дайте педагогический совет. — М.: Политиздат, 1965.

65. Лич П. Младенец и ребенок. От рождения до пяти лет. — М.: Педагогика-Пресс, 1992.

66. Лихачев Б.Т. Простые истины воспитания. — М.: Педагогика, 1983.

67. Макаренко А.С. Твори: У 7 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 1—7.

68. Маковій Г.П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. — К.: Укр. письм., 1993.

69. Малик-Пашаев А.А., Новлянская З.Н. Ступеньки к творчеству. — М.: Педагогика, 1987.

70. Мать и дитя: Справ. по воспитанию ребенка: В 2 т. — М.: Дрофа, 1995. — Т. 1—2.

71. Масару Ибука. После трех уже поздно. — М., 1992.

72. Мир детства: Юность. — М., 1988.

73. Мир детства / Под ред. А. Хрипковой. — М.: Педагогика, 1979.

74. Мир детства: Дошкольник. — М., 1987.
75. Мир детства: Младший школьник. — М., 1988.
76. Мир детства: Подросток. — М., 1982.
77. *Михайленко Н.Я., Короткова Н.А.* Как играть с ребенком. — М.: Педагогика, 1990.
78. Мудрость воспитания: Книга для родителей / Сост. М. Бим-Бад, Э.Д. Днепров, Г.Б. Корнетов. — М.: Педагогика, 1988.
79. На допомогу батькам, що мають дітей з особливими потребами / Л.В. Борщевська, Л.В. Зіброва, І.Б. Іванова. — К.: УІСД, 1999.
80. Настольная книга родителей: Хрестоматия по семейному воспитанию. — Минск: Нар. асвета, 1987.
81. Наши дети / Сост.: И.В. Гребенников, Ю.Ф. Змановский. — М.: Финансы и статистика, 1988.
82. *Никитин Б.П., Никитина Л.А.* Мы и наши дети. — М.: Мол. гвардия, 1988.
83. *Никитин Б.П.* Интеллектуальные игры. — М.: Аист, 1998.
84. *Никитин Б.П.* Развивающие игры. — М.: Мол. гвардия, 1992.
85. *Никитин Б.П., Никитина Л.А.* Мы, наши дети и внуки. — М.: Мол. гвардия, 1989.
86. *Никитина Л.А.* Исповедь. — М.: Знание, 1991.
87. *Нікітін Б.П.* Сходінки творчості, або Розвиваючі ігри. — К.: Рад. шк., 1991.
88. *Никитин Б.П., Никитина Л.А.* Резервы здоровья наших детей. — М.: Физкультура и спорт, 1990.
89. *Ночвінова О.* Конкурс педагогічної майстерності // Початкова шк. — 2000. — № 7. — С. 14—16.
90. Одаренные дети. — М.: Прогресс, 1991.
91. *Островская Л.Ф.* Педагогические знания — родителям. — М.: Просвещение, 1983.
92. *Панкова Л.М.* У порога семейной жизни. — М.: Просвещение, 1991.
93. Педагогика здоровья. — М.: Педагогика, 1990.
94. Педагогічні задачі і завдання для батьків: Посібник / За ред. В.Г. Постоного. — К.: Рад. шк., 1989.
95. *Пирогов Н.И.* Избр. пед. соч. — М.: Педагогика, 1988.
96. Помощь родителям в воспитании детей. — М.: Прогресс, 1992.

97. Пономарев С.А. Растите мальчишек здоровыми: Физ. воспитание детей до трех лет. — М.: Сов. спорт, 1989.

98. Популярная психология для родителей / Под ред. А.А. Бодалева. — М.: Педагогика, 1989.

99. Протопопова А.Н. Что посеешь, то и пожнешь. — М.: Политиздат, 1965.

100. Родители и дети: Хрестоматия / Сост. Д.Я. Райгородский. — Самара: Изд. дом "БАХРАХ". — М., 2003.

101. Рябикица Т.А. Святая должность на Земле. — М.: Политиздат, 1971.

102. Савченко О.Я. Сімейне виховання. Молодші школярі. — К.: Рад. шк., 1979.

103. Семейное воспитание: Краткий слов. — М.: Политиздат, 1990.

104. Семенов В., Кочубей Б. Близнецы: проблемы воспитания и развития. — М., 1985.

105. Семья: 500 вопросов и ответов / Л.В. Прошина, Н.И. Монахов, О.А. Лицева и др.; Ред.-сост. Л.В. Прошина. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1994.

106. Сермеев Б.В. Физическое воспитание детей в семье. — К.: Здоровье, 1986.

107. Скнар О.І. Педагогічна культура сім'ї. — К.: Знання, 1984.

108. Скуратівський В. Берегиня: Художні оповіді, новели. — К.: Рад. письм., 1987.

109. Словарь семейного воспитания: Краткий слов. / Сост.: И.В. Гребенникова, Л.В. Ковинько. — М.: Политиздат, 1990.

110. Соколова В.Н., Юзефович Г.Я. Отцы и дети в меняющемся мире. — М.: Просвещение, 1991.

111. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Книга для будущих родителей. — М.: Детиздат, 1987.

112. Спивановская А.С. Как быть родителям: о психологии родительской любви. — М.: Педагогика, 1986.

113. Спок Б. Ребенок и уход за ним. — К.: Наук. думка, 1992.

114. Спок Б. Разговор с матерью. — М.: Прогресс, 1987.

115. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. — К.: Рад. шк., 1985.

116. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. — К., 1996.

117. *Стрелкова Л.П.* Уроки сказки. — М.: Педагогика, 1989.
118. *Сухомлинський В.О.* Вибрані твори: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1974. — Т. 1—5.
119. *Сухомлинський В.О.* Батьківська педагогіка. — К.: Рад. шк., 1978.
120. *Сухомлинський В.О.* Моральні заповіді дитинства і юності. — К.: Рад. шк., 1966.
121. *Сухомлинский В.А.* Мудрость родительской любви. — М.: Мол. гвардия, 1988.
122. *Тарасенко В.І.* Виховання культури споживання у сім'ї. — К.: Знання, 1986.
123. *Таркова Л.П.* Воспитать мужчину. — М.: Педагогика, 1992.
124. *Титаренко В.Я.* Семья и формирование личности. — М.: Мысль, 1987.
125. *Толстых А.В.* Взрослые и дети: парадоксы общения. — М.: Педагогика, 1988.
126. *Торшилова Е.М.* Эстетическое воспитание в семье. — М.: Искусство, 1989.
127. *Фельдчер Ш., Либерман С.* 400 способов занять ребенка от 2 до 8 лет. — СПб.: Питер-Пресс, 1996.
128. *Физкультура для всей семьи / Сост.: Т.В. Козлова, Т.В. Рябухина.* — М.: Физкультура и спорт, 1990.
129. *Филипчук Г.* Знаете ли вы своего ребенка?: Книга для родителей. — М.: Прогресс, 1989.
130. *Фіцула М.М.* Педагогіка. — К.: Академія, 2000.
131. *Ханкасаева И.Н.* Растет дочка, растет сын. — М.: Педагогика, 1991.
132. *Хоменко И.А.* Философско-психологические модели взаимодействия детей и родителей. — СПб., 1995.
133. *Хрестоматия по истории школы и педагогики в России.* — М.: Просвещение, 1986.
134. *Чеклин А.В., Милюевская И.А.* Сохранить здоровье смолodu. — М.: Педагогика, 1987.
135. *Чуковский К.* От двух до пяти. — М.: Просвещение, 1991.
136. *Чулкова Л.О.* Спілкування з дітьми у сім'ї. — К.: Знання, 1991.
137. *Шестун Е.* Православная педагогика. — Самара, 1998.

138. *Шванцара К. и др.* Диагностика психического развития. — Прага: Авиценум, 1978.
139. *Шиманська І.Ф.* Леся Українка про освіту та виховання. — К.: Рад. шк., 1973.
140. *Штольц Х.* Каким должен быть твой ребенок? // Штольц Х. Дети и семейный конфликт: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1987.

Навчальне видання

Серія “Навчально-методичний комплекс з педагогіки”

КУЗЬМІНСЬКИЙ Анатолій Іванович,
ОМЕЛЯНЕНКО Віталій Лукич

ПЕДАГОГІКА РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

Навчальний посібник

*В оформленні палітурки використана робота
П.О. Ренуара “Мадам Шарпантьє з дітьми”.*

Підп. до друку 08.09.2005. Формат 60×90 1/16. Папір офс.
Друк офс. Ум. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 19. Зам. № 5-449.

Видавництво “Знання”

01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1591 від 03.12.2003

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.